

PÁZMÁNY

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kar

**Jog- és Államtudományi Doktori
Iskola**

NATURALITER LICERE CONTRAHENTIBUS SE CIRCUMVENIRE

Az Ulp. – Pomp. D. 4, 4, 16, 4 értelmezése

Doktori értekezés

DR. RADVÁNYI ANNA MÁRIA

témavezető: PROF. DR. EL BEHEIRI NADJA

tanszékvezető egyetemi tanár

Budapest, 2024

A kézirat lezárásának dátuma: 2024. március 1.

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS.....	4
Alapvetés.....	4
A kutatás célkitűzése és módszere	8
A dolgozat felépítése.....	11
VERBA.....	14
1. fejezet: A ' <i>circumvenio</i> ' jelentése.....	15
1.1. Alapvetés.....	15
1.2. A ' <i>circumvenio</i> ' ige jelentése Ulpianusnál.....	18
1.2.1. Általánosságban: a ' <i>circumvenio</i> ' előfordulása Ulpianusnál	19
1.2.2. ' <i>Circumvenio</i> ' az adásvételre vonatkozó esetekben.....	24
1.2.3. ' <i>Circumvenio</i> ' a vételár meghatározása tekintetében.....	28
1.3. Részösszegzés	31
2. fejezet: A ' <i>naturaliter</i> ' adverbium jelentésárnyalatai a Digestában.....	33
2.1. Alapvetés.....	33
2.2. A ' <i>naturaliter</i> ' lehetséges érteleme az Ulp.–Pomp. D. 4, 4, 16, 4-ben	36
2.2.1. A ' <i>naturaliter</i> ' jelentésárnyalatai a Digesta–fordítások tükrében	36
2.2.2. A ' <i>naturaliter</i> ' jelentésárnyalatai a szótárak és lexikonok tükrében.....	38
2.2.3. <i>Status quaestionis</i> : szekunder irodalmi metszet	39
2.3. A ' <i>naturaliter</i> ' adverbium előfordulása a Digestában.....	45
2.3.1. Az alapul szolgáló forrásanyag	45
2.3.2. A forráshelyek csoportosítása.....	47
2.3.3. Források áttekintése és csoportosítás a fordítások tükrében.....	49
2.3.4. Táblázat	50
2.4. Az egyes jelentésárnyalatok részletes vizsgálata.....	51
2.4.1. ' <i>Naturaliter</i> ' – ' <i>non manu facto</i> ' értelemben.....	51
2.4.2. ' <i>Naturaliter</i> ' – a dolog természete szerint.....	56
2.4.3. ' <i>Naturaliter</i> ' – <i>sui generis</i> jogintézmények elemeként	67
2.4.4. ' <i>Naturaliter</i> ' – <i>ius naturale</i> szerint?.....	71
2.5. Részösszegzés	88

MENS.....	90
3. fejezet: Az Ulp.–Pomp. D. 4, 4, 16 fragmentum átfogó elemzése	91
3. 1. A vizsgált szövegösszefüggés	91
3. 2. A vizsgált kontextus dogmatikai kérdéseiről.....	93
3. 2. 1. <i>De minoribus</i>	93
3. 2. 2. <i>In integrum restitutio</i>	95
3. 2. 3. <i>Dolus vs. circumvenio</i>	100
3. 3. <i>Excursus</i> : Arias Piñel interpretációja	101
3. 4. Részösszegzés	104
UTILITAS	106
4. fejezet: <i>Honestas vs. utilitas</i> . Vizsgálódások a fenomenológia módszerével.....	107
4. 1. Célkitűzés, módszer, fenomenológia.....	107
4. 1. 1. Előjáróban	107
4. 1. 2. Adolf Reinach fenomenológiája.....	108
4. 2. Árképzés folyamata a szociális aktusok tükrében	115
4. 2. 1. Éhínség Rodosz szigetén: Cic. de off. 3, 12 (49–53)	115
4. 2. 2. A szociális aktusokról általában	122
4. 2. 3. A szociális aktusok módszere egy római jogi eset szolgálatban	125
4. 2. 4. Egy lehetséges konstrukció: feltételes ígéretes találkozása	132
4. 3. Részösszegzés	138
AEQUITAS.....	142
5. fejezet: <i>Suum cuique tribuere</i> . Igazságosság Cicero és Ulpianus nyomán.....	143
ÖSSZEGZÉS	147
FÜGGELÉK	151
BIBLIOGRÁFIA	161

BEVEZETÉS

„*ut ne quis supergrediatur neque circumveniat in negotio fratrem suum*”¹

ALAPVETÉS

Szent Pál apostol a tesszaloniki híveknek írt első levelében arra figyelmezteti mindazokat, akik Krisztus követésére szánják el magukat, hogy egymást üzleti ügyben ne károsítsák meg, és ne is csalják meg. Isten ugyanis szentségre hívott meg minden embert, a megszentelődés útja pedig vékony mezsgye.

Szent Pál írásaiból kitűnik, hogy római polgárként² a római jog ismerője³ volt; tisztában lehetett azokkal a keretekkel, amelyek között a római és az akkor ismert világ gazdasága működött. A Szentírás szövegében szereplő *'neque circumveniat'* buzdítás ellentétben áll azzal a tapasztalattal, amelyet a kereskedelmi életből ismer: ügyeskedés, furfang, egymás kijátszása és becsapása, a jogi-gazdasági keretek határainak feszegetése a mindennapi tapasztalatok közé tartozik. Úgy tűnik, mintha a figyelmeztetéssel a „Közöttetek ne így legyen!”⁴ Jézusi felhívást kézzel foghatóvá tenné, és kijelölné ezzel is a megszentelődés útját.

A Szentírás *'ne circumveniat'* előírásával éppen ellenkező álláspont megerősítésével találkozunk a római jogban,⁵ nevezetsen az adásvételi szerződés vételárára vonatkozó forrásanyagban:

*Idem Pomponius ait in pretio emptionis et venditionis naturaliter licere contrahentibus se circumvenire.*⁶

Ezt a forráshelyet a Digesta negyedik könyvének *De minoribus viginti quinque annis* titulusából ismerjük, ahová a kompilátorok munkája nyomán Ulpianus ediktumkommentárjából került. A

¹ 1Tesz 4, 6.

² Szent Pál római polgár mivoltáról bővebben, további szakirodalommal ld. SÁRY (2017) i. m. 59–64.; SÁRY (2012a) i. m. 123.

³ Ld. SÁRY (2017) i. m. 62.; SÁRY (2012a) i. m. 123–144; különösen 124. sk.

⁴ Lk 22, 26.

⁵ A szent páli figyelmeztetés és a Digesta mondatának egybevetésére utal többek között Baldwin is, ld. BALDWIN (1959) i. m. 13; 19.; 57.; illetve Decock, ld. DECOCK (2011) i. m. 434.

⁶ Ulp. – Pomp. D. 4, 4, 16, 4 (ad ed.) Mivel a dolgozatban sokszor idézzük ezt a Digesta-helyet, a továbbiakban erre a textusra gondolunk, amikor a főszövegben *'idem Pomponius'* mondatot írunk.

remekjogász Pomponiust idézve fogalmazza meg tömören az adásvételi szerződés vételárával kapcsolatos mondatot: az adásvétel során természetesen megengedett, hogy a szerződő felek egymást rászédjék a vételár tekintetében.

A római jogi szakirodalomban az idézett forráshely általában az *emptio venditio* fogalmi elemével, a vételárral (*pretium*) szemben támasztott követelmények vizsgálata során kerül a figyelem középpontjába.⁷ Különösen akkor, amikor az azzal szemben támasztott elvárásokat a forrásszerűtlen, azonban annál közkedveltebb '*pretium debet esse verum certum et iustum*'⁸ hármasszerű elírás nyomán vizsgálják. A szerzők jórészt abból az állításból indulnak ki, hogy a vételár nagyságának meghatározása a konszenzuális vétel tekintetében a felekre van bízva, majd a *verum – certum – iustum* triász kapcsán a fent idézett forráshelyet a *pretium iustum* tükrében hivatkozzák.⁹ Az általánosan elfogadott nézet szerint arra a következtetésre jutnak, hogy a klasszikus római jog a *pretium* igazságos voltát nem követelte meg, sőt, kimondta, hogy az ár nagysága tekintetében egymást rá lehetett szedni, ki lehetett játszani. Egyes megfogalmazások még azt is hozzáteszik, hogy az idézett Ulpianusi mondat jogelvként működött a klasszikus római jogban.¹⁰

Az, amit a remekjogásztól olvasunk, összecseng azzal a tapasztalattal, amit a kereskedelmi életből ismerünk, viszont szöges ellentétben áll a fent idézett szent páli figyelmeztetéssel. Külön figyelemre méltó, hogy mindkét forrás a *circumvenio* igét használja annak a magatartásnak a jelölésére, amelyet enged (*licere*) vagy aminek a tanúsítását a kereskedelmi életben megtiltja (*ne...*). Egyes szerzők szerint éppen ez a szentírási tilalom az, ami hozzájárult a római jog fent idézett mondatának megannyi értelmezéséhez és félreértelmezéséhez.¹¹

Meglátásunk szerint azonban létezik még egy tényező, amely, ha lehet, még kevésbé szolgált hasznára annak a hermeneutikai folyamatnak, amelybe az idézett Ulpianusi mondat értelmezése illeszkedik, miáltal a félreértések melegágyává vált; a vizsgált kijelentés értelmezése a *iustum*

⁷ Vö. többek között HRP (2023) i. m. 2095. sk.

⁸ Ld. MAYER-MALY (1991b) i. m. 110–111.

⁹ A kivételek sorába tartozik az újabb hazai irodalomban a konszenzuális római adásvétel vételárát vizsgáló Jusztinger, aki szakít a *pretium* leírásának e statikus megközelítésével, amikor annak vizsgálatát az árképzés folyamatában, az *emptio venditio* egyes létszakaszainak megfelelő elemzéssel, dinamikus módon mutatja be. Vö. JUSZTINGER (2016) i. m. 15.

¹⁰ Ld. többek között BALDWIN (1959) i. m. 17.; KASER (1971) i. m. 550. 45. lj.; MAYER-MALY (1991b) i. m. 111.; FÖLDI – HAMZA (2016) i. m. 513.; MOLNÁR – JAKAB (2015) i. m. 301.; BESSENYŐ (2010) i. m. 379.; BENEDEK – PÓKECZ KOVÁCS (2016) i. m. 296–297.; WACKE (1977) i. m. 184. skk.; GÖTTLICHER (2004) i. m. 98. skk. A legújabb irodalommal kapcsolatban ld. HRP (2023) i. m. 2096.

¹¹ Ld. DELI (2018) i. m. 180. 345. lj.

pretium előírásainak vizsgálata nyomán szorosan összekapcsolódott a *laesio enormis* intézményével.

A *laesio enormis* intézménye abból az alapvetésből indul ki, hogy a dolgok értéke objektíve meghatározható, és hogy az az igazságos, ha az áruforgalomban a dolgok hozzávetőlegesen ezen objektív érték fejében cserélnek gazdát. E jogintézmény nyomán minden olyan esetben, amikor az ár kialakításánál az objektív értékhez képest túlságosan nagy eltolódás mutatkozik, kívülről jövő beavatkozás útján orvosolni lehet az így keletkezett aránytalanságot, ez által elősegítve az igazságosabb kereskedést. Eleinte csak ingatlanok, majd ingók adásvétele tekintetében is elterjedt, hogy az adásvételi szerződést ezen az alapon meg lehet támadni. Az intézménynek a továbbélés során is jelentős hatása volt; alkalmazzák a modern polgári törvénykönyvek,¹² hatályos jogrendszerünk pedig 'feltűnő értékaránytalanság'¹³ néven ismeri. A *laesio enormis* római jogi fogalma használatkor azonban magyar nyelven a 'felértüli sérelem' fordítás használatos.¹⁴

Úgy látjuk, hogy az *idem Pomponius* mondat a *laesio enormis*szel való összekapcsolása két téves alapállásból fakad, amelyek egymással szorosan összefüggenek. Az első alapállás két olyan jelenség összehasonlításából indul ki, amelyek fogalmilag nem összehasonlíthatóak. Pontosabban az összevetés lehetősége természetesen fennáll, de abból messzemenő következtetések nem vonhatók le. A második pedig, hogy a két jelenség összekapcsolása azt a látszatot kelti, hogy a felértüli sérelem intézménye felülírja az idézett *ulpianusi* mondatot, ez által pedig automatikusan a '*iustum pretium*' követelményének jogrendszerbe való beágyazásához vezet.

Az első problematikát illetően az *idem Pomponius* mondat és a *pretium* követelményeinek összehasonlításáról van szó. Bármennyire is ennek ellenkezőjére következtethetünk első ránézésre a forráshely szövegezéséből, meggyőződésünk az, hogy az *idem Pomponius*

¹² Ld. részletesen PÓKECZ KOVÁCS (2000) i. m. 177–185.; SIKLÓSI (2021) i. m. 1477.

¹³ Ld. 2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről 6:98. §. A régi Ptk. 'feltűnően nagy értékkülönbségként' ismerte. Ld. 1959. évi IV. törvény a Polgári Törvénykönyvről 201.§ (2).

¹⁴ Ld. többek között FÖLDI – HAMZA (2016) i. m. 516; SIKLÓSI (2021) i. m. 1475–1477; A *laesio enormis* elnevezés a glossátoroktól származik. Ld. HACKL (1981) i. m. 147.; ZIMMERMANN (1996) i. m. 259.; GREBIENIOW (2017) i. m. 194. A *laesio enormis* további szakirodalmából kiemelendő többek között: LINGENTHAL (1883) i. m.; GENZMER (1937) i. m.; VISKY (1983) i. m.; SIRKS (1985) i. m.; MAYER-MALY (1991a) i. m.; MAYER-MALY (1973) i. m.; MAYER-MALY (2019) i. m.; GÖTTLICHER (2004) i. m. 121–155.; HARKE (2005) i. m.; HARKE (2020) i. m.; SIRKS (2007) i. m.; ARMGARDT (2009) i. m. 3–18.; CÓRDOBA (2019) i. m. 557–561; SÁRY (2012b) i. m. 252.; JUSZTINGER (2016) i. m. 119–132.; PENNITZ (2021) i. m.; HRP (2023) i. m. 2282–2284. különösen 2282. o. 1207. lj. A *laesio enormis* dogmatikai természete kapcsán a hazai irodalomból ld. többek között SIKLÓSI (2013) i. m. 222–238.; SIKLÓSI (2014) i. m. 204–206.; JUSZTINGER (2016) i. m. 128–132.; DELI (2021) i. m. 73–75.

mondatban foglalt megengedés (*licere*) ontológiailag más szinten helyezkedik el, mint azoknak az előírásoknak, szabályoknak az összessége, amelyeket a jog a vételárral szemben támaszt. A *licitum* itt nem a jog előíró szabályaira utaló kifejezés, sokkal inkább egy gyakorlati tapasztalat megfogalmazása. Tehát ebből mint tapasztalati valóság megfogalmazásából (*sein*) nem következtethetünk a jog előíró szabályrendszerére (*sollen*). A tapasztalatok érvényességét nem befolyásolja, hogy a pozitív jog ezzel összhangban alkotja-e meg a *sollen* jellegű előírásait vagy sem. Ennek a félreértésnek számos egyenes következménye van, többek között innen ered az a jelenség is, amelynek nyomán az *idem Pomponius* mondatot gyakran jogelvként aposztrofálva idézik.

A második téves alapállás az előbbivel szorosan összefügg. Az *idem Pomponius* mondat és a *laesio enormis* szembeállításáról, és e kettőnek az igazságossággal való összevetéséről van szó. Ez az ellentét azt a látszatot kelti, hogy az igazságosság követelményét csak akkor teljesíti be az adásvételi szerződés szabályozási háttere, ebből kifolyólag pedig az adott jogrendszer, ha fel tud mutatni az árképzésbe kívülről beiktatott fékeket. Mindaddig pedig, amíg '*contrahentibus se circumvenire licet*', a rendszer nem felel meg az igazságosságnak. Ezzel szemben pedig, ha a jogrendszer biztosítja, hogy bizonyos értékaránytalanság elérése után az adott szerződés megtámadhatóvá válik, ez által pedig magában hordozza az érvénytelenség jogkövetkezményeinek lehetőségét, összességében a *pretium 'iustum'* követelményét teljesíti.

Ide kapcsolódik még valami. Az *idem Pomponius* mondat a feléntúli sérelemmel szemben nem tesz különbséget elfogadható és mértéktelen rászedés között:¹⁵ egyszerűen megengedettnek tartja a *circumventiōt* a vételárral kapcsolatban.¹⁶ Akkor, amikor a *laesio enormis* intézményét összefüggésbe hozzuk ezzel a forráshellyel, tulajdonképpen ebbe a tévedésbe is esünk: Ulpianus tapasztalata és a *laesio enormis* intézménye más és más keretben gondolkodik arról, értékről, arányosságról. Hangsúlyozzuk tehát, hogy attól még, hogy Ulpianus leírja azt a tapasztalatát, miszerint a felek a vételár tekintetében rászedhetik egymást, a rendszer nem lesz összességében igazságosabb vagy kevésbé igazságos, mint amilyen a *laesio enormis* intézményén innen vagy túl lenne.

¹⁵ Mint ismeretes, a *laesio enormis* intézménye értelmében, ha valaki az árut annak objektív forgalmi értékének felénél kevesebért adta el, az adásvételi szerződést megtámadhatja. Ez azt jelenti, hogy a jogvédelem lehetősége akkor áll fenn, ha a sérelem elért egy bizonyos mértéket.

¹⁶ Vö. DECOCK (2011) i. m. 464–465.

A KUTATÁS CÉLKITŰZÉSE ÉS MÓDSZERE

A jogtudomány területén jelenleg uralkodó paradigma egy-egy kutatás fókuszát általában a *law in books – law in action* dichotómiájában helyezi el, és gyakran az utóbbi elsőbbségét hangsúlyozza. A római jogászok munkáiból kiemelt, a dolgozat középpontjában álló mondat értelmezését feladatául tűző dolgozatban ebben a tekintetben harmadik utat választunk. Valljuk, hogy sem a szigorúan vett szaktudomány dogmatikai válaszainak, sem pedig a vonatkozó dogmatikai problematika gyakorlati alkalmazásának középpontba állítása önmagában nem nyit új távlatokat az adásvétel vételárára vonatkozó textus értelmezésében. A pozitív jog állandó változásnak van kitéve,¹⁷ az *idem Pomponius* mondat azonban az *emptio venditio* apriori törvényszerűségeihez tartozik. A római jogászok gondolkodása realista gondolkodás. Abból indulnak ki, amit látnak, amit a valóságban megtapasztalnak. Jelen munkát e hozzáállás jellemzi: a vizsgálat tárgyára tekint (*schauen*) és a maga realitásában szemléli azt (*betrachten*). Szemlélni és megérteni kívánja az *idem Pomponius* mondatot. Ebben az értelemben a vizsgálódásunk *law in consideration*-nek tekinthető.¹⁸

Az alapvetésben vázolt gondolatmenetben olyan állításokat tettünk, amelyek további megalapozást igényelnek. A megfontolások mindegyike az *idem Pomponius* mondat lehető legpontosabb megértésére való törekvésből eredeztethető. Az *ulpianusi* kijelentésre évekkel korábban figyeltünk fel, egy, a jogelveket csokorba szedő gyűjteményben,¹⁹ és azzal a célkitűzéssel kezdtünk az értelme utáni kutatásba, hogy minél jobban megértsük a kijelentés igazságossággal való kapcsolatát. Amikor ugyanis a jogi tanulmányok megkezdése után nem sokkal a remekjogásznak e mondatával találkoztunk, a regulának tűnő kijelentés újabb és újabb kérdéseket vetett föl. Nem volt világos, hogy hogyan lehetséges, hogy az az *Ulpianus*, aki számos helyen hangsúlyozza az igazságosságra való törekvés elsődleges fontosságát, éppen a kereskedelmi élet egyik leggyakoribb szerződése kapcsán látszólag figyelmen kívül hagyja azt. A téma iránti érdeklődés első fellángolása után elvégzett kutatások, az eltelt évek és a források

¹⁷ REINACH (1989a) i. m. 141.

¹⁸ A 'law in consideration' kifejezés a jogi fenomenológia reinachi módszeréből kölcsönvett szóból fakad. Reinach a jelenségek szemlélését leggyakrabban a 'betrachten' igével fejezi ki. Jogi fenomenológiával foglalkozó alapművét, a 'Die apriorischen Grundlagen des bürgerlichen Rechts' című munkát angolra fordító Crosby a 'betrachten' igét a 'consider' szóval fordítja. E megfontolások eredménye, hogy a fent említett dichotómiától eltérő harmadik utat e terminológiához hűen nevezzük el. Kitűnik a hivatkozott gondolkodásmód és a szóhasználat is a következő idézetből: „Man kann die Wesenszusammenhänge, die wir herausgehoben haben, rein an sich betrachten [...]“; „The essential laws which we have brought out in this work can be considered purely in themselves [...]“ Vö. REINACH (1989a) i. m. 268.; illetve REINACH (1983) i. m. 130.

¹⁹ DOMINGO – ORTEGA – RODRIGUEZ-ANTOLÍN (2003) i. m. 114.

mind behatóbb tanulmányozása a kezdeti képet árnyalta. A források és a szekunder irodalom részletesebb tanulmányozása azt az eredményt hozta, hogy ezt a mondatot nem tekinthetjük jogelvnek, követendő viselkedésmintának pedig végképp nem. Hogy mégis mit jelent, miért került megfogalmazásra és milyen következményei vannak a római adásvételi szerződés vételárára nézve, e kérdések közelebbi vizsgálatára született a jelen dolgozat.

Helyesen állapítja meg Finkenauer, hogy a vételár igazságosságának kérdésével egy örökkévalóságon át foglalkozhatunk: ez, ahogy ő mondja „ein juristisches Ewigkeitsproblem.“²⁰ A magunk részéről nem is kívánjuk azt a látszatot kelteni, hogy a témakör hatalmas irodalmához²¹ járulunk hozzá. Ezzel szemben azt a célt tűzzük ki magunk elé, hogy az *idem Pomponius* mondat valódi értelmének feltárásában előre haladjunk, és mind jobban megértsük annak jelentését és jelentőségét. Ebben a tekintetben is bőségesen találkozunk szekunder irodalmi munkákkal. A jelen kutatás specialitását az adja, hogy az adott textusból, annak nyelvtani értelméből kiindulva igyekszik vizsgálni annak szűkebb és tágabb összefüggéseit, szem előtt tartva az értelmezés módszertani alapelveit. A dolgozat tehát nem a vételár (*pretium*) római jogi előírásainak vizsgálatát célozza – e témakör alapos vizsgálatának eredménye a hazai legújabb irodalomban Jusztinger munkája.²² Inkább abból a kérdésből indul ki, hogy pontosan mit jelenthetett az a mondat, amit Ulpianus közvetítésén át Pomponiustól ismerünk. A dolgozat célkitűzése tehát az *idem Pomponius* mondat értelmezése.

Jelen dolgozat az idézett mondat értelmének vizsgálatakor az *interpretatio grammatica* szintjéről indul el. A forrásszövegben szereplő kifejezések okán elsőként két fő kutatási kérdést tesz föl: milyen magatartást takar a *circumvenio* ige és mit jelent a *naturaliter* adverbium a Digestában idézett római jogászok szóhasználatában, különösen pedig az Ulpianushoz köthető szövegekben. Ennek során számba veszi azokat a Digesta-helyeket, ahol a *circumvenio*, majd pedig, ahol a *naturaliter* szavak szerepelnek. A *circumvenio* esetében az Ulpianus nevéhez fűződő textusokat helyezi középpontba, a *naturaliter* esetében azonban figyelmet fordít az szó összes elfordulási helyére, mivel a *naturaliter naturával*, *ius naturalével* összefüggésbe hozható jelentése, a jogász érvelésben betöltött szerepe szükségessé teszi e kifejezés részletesebb vizsgálatát.

²⁰ FINKENAUER (2014) i. m. 287–300.

²¹ A *iusum pretium* szekunder irodalmáról részletesen ld. JUSZTINGER (2016) i. m. 106. 2. lj.

²² JUSZTINGER (2016) i. m.

E vizsgálat fókuszában az ige esetében az e kifejezéssel megfogalmazott lehetséges magatartások feltérképezése, míg az adverbium esetén az áll, miként változtatja meg, vagy pontosítja a határozószó az adott szöveghelyen a hozzá kapcsolódó ige vagy egyéb szófajú szó jelentését. A vonatkozó szövegek elemzésekor az ismertetett szempontokat mindig a szöveg jogászai értelmezésének fényében vizsgáljuk: így végső soron azt kutatjuk, milyen szerepet töltenek be a vizsgált kifejezések a római jogászok által megfogalmazott jogászai véleményekben. E szavak előfordulási helyeit abban a reményben vesszük górcső alá, hogy egyre jobban megértjük, mit jelentenek azok az *idem Pomponius* mondatban.

E két kulcsszó vizsgálata után – az *interpretatio grammatica* magasabb szintjére lépve – a vizsgált mondat szűkebb és tágabb szöveggörnyezetére irányítjuk figyelmünket. A D. 4, 4, 16 fragmentum részletes elemzésével az a várakozásunk, hogy immár a mondatban szereplő szavak jelentését jobban értve, a teljes mondat értelméhez, jelentőségéhez és megfogalmazásának céljához is közelebb kerüljünk. Ennek során különös figyelmet fordítunk azokra a dogmatikai kérdésekre is, amelyek az adott szövegösszefüggésben előfordulnak.

Azt olvassuk Pomponiusnál, Ulpianusnál, hogy a *circumventio naturaliter* megengedett *in pretio*. Mindaz, amit a vizsgált forráshelyen alkalmazott szavak értelmén és a vonatkozó szövegösszefüggés alapján megértettünk, miként függ össze az *emptio venditio* belső lényegével? Hogyan ragadható meg az árral kapcsolatban az *emptio venditio* lényege? Adódik a kérdés, hogy hogyan születik meg a vételár? Hogyan írható le az a folyamat, amelyben a *circumventio* mint magatartás megmutatkozik? E kérdéskörhöz kapcsolódik a jelen munkának az a része, amely egy, az eddig bemutatott kutatási kérdésektől módszertanilag eltérő egység, ami a fenomenológia eszköztárával vizsgálódik a vételár kialakulásának folyamata iránt. Adolf Reinach módszeréhez²³ kapcsolódva a jog a priori tanában keresünk fogódzót az eddig bemutatott eredmények más megközelítésben való alátámasztására. Arra teszünk kísérletet, hogy a jogi fenomenológiát a római jog képződményeire alkalmazzuk. E vizsgálódásokhoz alapul szolgáló római jogi forrásanyagot kivételesen nem a Digesta szöveganyaga, hanem egy olyan eset nyújtja, amelyet Cicero elbeszéléséből ismerünk, amely azonban olyan részletekben bővelkedik, amelyek alkalmassá teszik arra, hogy a *pretium* megszületésének gyakorlati példájául szolgáljon.

²³ Ld. REINACH (1989a) i. m.

Bár abban az értelemben, ahogy az gyakran a *laesio enormis*szal kerül összefüggésbe, nem kívánunk a *iustum pretium* problematikájával foglalkozni, mégis, az eddig felvázolt kutatási kérdések mögött nem kerülhető meg, hogy az *idem Pomponius* mondatot a korabeli (i.e. Ulpianus kora) igazságosság–konceptióba illesszük. Következésképpen jelen munkát ennek a szempontnak a rövid ismertetésével zárjuk.

Miután röviden ismertettük jelen kutatás fő irányait, kijelöljük a kutatás időbeli és térbeli határait. Ami a primer forráshelyeket illeti, a Digestában szereplő anyag képezi a vizsgált források törzsanyagát. A vizsgált szavak tekintetében olyan nagy mennyiségű forráshellyel van dolgunk, hogy ésszerűnek tűnt ilyen 'formai' alapon határt szabni az anyagnak. Néhol, kivételesen, kitekintés jelleggel előfordulnak egyéb elsődleges források is, ezek dolgozatba emelésének indokát minden esetben az adott helyen feltüntetjük.²⁴

A dolgozat témakörét illetően a következőket tartjuk fontosnak előrebocsátani. A vételár kialakításával kapcsolatos alkura vonatkozó *idem Pomponius* mondatból indulunk ki, azonban nem kívánunk átfogó képet adni sem a *pretium*ról, sem az *emptio venditio* természetéről. Nem foglalkozunk a *laesio enormis* intézményével, sem az adásvétel körében felmerülő egyéb, az áru fogyatékoságát, a teljesítés elégtelenségét érintő szabályokkal, szavatossági igényekkel, az esetleges mellékegyezményekkel, sem pedig a vételár tényleges teljesítése körüli kérdésekkel. Mindezeket a kérdéseket előttünk többen, részletesen feldolgozták. A magunk részéről azt tartjuk fontosnak, hogy az *idem Pomponius* mondatot lehető legteljesebb értelmében megragadjuk.

A DOLGOZAT FELÉPÍTÉSE

Honoré az Ulpianusról szóló monográfiájában áttekintést nyújt arról a vizsgálati módszerről, amelynek mentén Ulpianus az egyes elé kerülő esetekben megfogalmazza jogászi véleményét. Ennek során Honoré meglátása szerint négy szempontot mérlegel a remekjogász. Mindenekelőtt az adott szövegből indul ki, legyen szó jogi normáról, szerződésről, végrendeletről vagy egyéb jogügyletről. Első feladatának azt tartja, hogy pontosan megértse annak szavait, szövegezését (*verba*). Ezt követően vizsgálja meg tágabb összefüggésben a

²⁴ Leszögezzük, hogy a források interpolációmentességéből indulunk ki, valamint, hogy a primer forrásokat Alan WATSON – Theodor MOMMSEN – Paul KRUEGER: *The Digest of Justinian I–IV* 1985 –ös kiadása alapján idézzük.

szöveget arra figyelemmel, hogy mi lehet a mögötte rejtőző cél, mi az a szándék, ami a megfogalmazásához vezetett (*mens*). Az így nyert értelmet összeveti a köz érdekével, a hasznossággal (*utilitas*), végül pedig a következtetéseket az *aequitas* követelményeinek veti alá. Nincs mindig szükség mind a négy lépcsőfok bejárására, van, amikor már a szavak megfelelő értelmezése vagy a szövegösszefüggés vizsgálata kielégítő eredményre vezet. Kétség esetén azonban ez a négy pont jelöli ki az általa bejárt utat.²⁵

Verba – Mens – Utilitas – Aequitas: gondolatban ezen a négyfokú lépcsőn kívánunk jelen munkában végigjárni a kiválasztott ulpianusi mondat értelmének megfontolásakor. Összecseng a szempontok e rendje azzal a módszerrel, amellyel a jogász az egyes szövegek vagy jogi normák értelmezésekor az *interpretatio* ívén végighaladni köteles. Hangsúlyozzuk, hogy e gondolati fűzérhez az egyes fejezetek általában szorosan, néhol azonban csupán lazábban kapcsolódnak. Éppen ezért, bár a dolgozatot a *Verba – Mens – Utilitas – Aequitas* gondolati egységek szerint osztottuk részekre, a munka strukturális egységeit a folyamatos számozással ellátott fejezetek adják. Ebben a tekintetben külön indoklást az '*Utilitas*' elnevezésű rész kíván. Ebben a gondolati egységben a fenomenológia módszerével egy olyan jogeset alapján vizsgálódunk, amely az *utilitas* vs. *honestas* dilemmára fűzhető föl – amint erre az esetet leíró Cicero is utal annak felvezetésekor. Hangsúlyozzuk tehát, hogy a harmadik gondolati egységben nem az adott részben alkalmazott vizsgálati módszer, hanem a vizsgált forráshely kapcsolódik az *utilitashoz*.

A dolgozat öt fejezetből áll. Az első fejezet azokat a Digesta-helyeket veszi sorra, ahol a *circumvenio* ige szerepel. Az Ulpianus nevéhez fűződő, és különösen az *emptio venditio* témakörébe sorolható eseteket részletesen is bemutatja. Összességében arra kérdez rá, milyen magatartások jelölésére használatos a vizsgált ige, és e magatartásokkal szemben a remekjogász milyen hozzáállással viseltetik. Magyarozatot keres arra, vajon mi az oka annak, hogy kizárólag az *idem Pomponius* forráshelyen találkozunk a Digestában olyan szöveggel, ahol a *circumventio* magatartással szemben a remekjogász kifejezetten megengedő.

A második fejezet arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen jelentéssel bír a *naturaliter* adverbium az *idem Pomponius* mondatban. Rövid gondolati bevezető után a fejezet számba veszi a kiindulásul szolgáló szöveghely rendelkezésre álló fordítási változatait és e textus szekunder

²⁵ HONORÉ (2002) i. m. 94–95.

irodalma alapján a vizsgált mondat illetve a *naturaliter* adverbium fennálló értelmezési irányait. Ezek után kerül sor a határozószó tényleges, közelebbi vizsgálatára, figyelemmel annak eredetére, szótári alakjára, valamint a források feldolgozását segítő kézikönyvek szerinti értelmezésére. E jelentéskereső – értelmezéskutató vizsgálat során figyelemmel van a *naturaliter* valamennyi dígestabeli előfordulási helyére. A forráshelyek vizsgálata alapján az adverbium négy jelentésárnyalata rajzolódik ki, amelyek részletes elemzésére kerül sor. E jelentési csoportok bemutatásakor az adott csoportba sorolható forrásszövegek vizsgálata folyamán az adott csoportba tartozó textusok besorolása teljes körűen, míg az egyes helyek tényleges vizsgálata terjedelmi okokból csupán töredékes formában valósul meg – a részletes elemzésre kerülő helyek óhatatlanul szubjektív szempontok alapján kerültek kiválasztásra.

A harmadik fejezet kifejezetten az *idem Pomponius* szöveggörnyezetét vizsgálja. Ennek során három csomópont mentén vázolja fel a szövegösszefüggésből levonható következtetéseket: a *minorok*, a *circumvenio vs. dolus* illetve az *in integrum restitutio* témakörében vizsgálódik részletesen.

A dolgozat negyedik fejezete a fenomenológia módszerével a rodoszi gabonakereskedő cicerói példájából²⁶ ismert dilemmából kiindulóan azt vizsgálja, hogyan írható le a vételár kialakítása, következésképpen pedig maga a konszenzuális vétel a reinachi módszerrel. A feltételes ígéretek mint szociális aktusok találkozásában modellezhetőnek látszik a konszenzuális adásvétel létrejötte. Ez a megközelítés alkalmasnak látszik arra, hogy az árképzés folyamatában megragadjuk a *circumvenio* szerepét, és elhelyezzük azt az *emptio venditio* koncepciójában. Az ebben a fejezetben bemutatásra kerülő eredmények egyúttal mindazon megállapítások megerősítésére is szolgálnak, amelyeket a *circumvenio* és a *naturaliter* más metódussal folytatott vizsgálata útján tettünk.

A dolgozat záró fejezete mindannak a tapasztalatnak a tágabb összefüggésbe helyezését jelenti, amelyet a korábbi fejezetek kutatásai adtak. Végző soron arra törekszik, hogy az *idem Pomponius* mondatot immár elhelyezze az igazságosság *ulpianusi* koncepciójában.

²⁶ Cic. de off. 3, 12 (49–53).

VERBA

1. FEJEZET: A 'CIRCUMVENIO' JELENTÉSE

1.1. ALAPVETÉS

Vizsgálódásaink középpontjában a következő forráshely áll:

Ulp. D. 4, 4, 16, 4. (11 ad ed.)

Idem Pomponius ait in pretio emptionis et venditionis naturaliter licere contrahentibus se circumvenire.

A szöveg szerint a szerződő felek egymást rászedhetik, kijátszhatják, becsaphatják az adásvételi szerződés vételárának tekintetében. Meglepő a remekjogász megengedő hozzáállása, különösen annak ismeretében, milyen mércét állít ő maga más helyen a helyes jogi megítélés kialakítása elé.²⁷

Ebből a szöveghelyből kiindulva a *pretium* követelményei vonatkozásában az állapítható meg, hogy a klasszikus római jog a piaci erőknek szabad folyást engedett,²⁸ a vételár kialakítása folyamán a felek megállapodására volt tekintettel,²⁹ végső soron pedig nem követelte meg az alku eredményeképpen az igazságos vételarat, az igazságosságra való törekvést.

Felvetődik azonban a kérdés, hogy a „szabad alku elvét hirdető klasszikus jogelv[ként]”³⁰ is emlegetett mondat pontosan mit ért a '*licere contrahentibus se circumvenire*' fordulat alatt, miért kerül megfogalmazásra, és tartalma hogyan egyeztethető össze a források igazságosságra vonatkozó megállapításaival. Különösen azzal, a szintén Ulpianus nevéhez fűződő kijelentéssel, amely szerint „*Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi*”,³¹ vagyis az igazságosság az arra való állandó és örökös törekvés, hogy mindenkinek megadjuk azt, ami őt megilleti.

²⁷ Ulp. D. 1, 1, 1, 1 (1 inst.).

²⁸ Vö. KASER (1971) i. m. 550.; BESSENYŐ (2010) i. m. 379.

²⁹ Vö. FÖLDI – HAMZA (2016) i. m. 513.; SIKLÓSI (2013) i. m. 222.; SIKLÓSI (2021) i. m. 1472.; HRP (2023) i. m. 2096.

³⁰ JUSZTINGER (2015) i. m. 102.; 111.; ld. továbbá JUSZTINGER (2016) i. m. 106.

³¹ Ulp. D. 1, 1, 10 pr (1 reg.).

Az *idem Pomponius* mondat értelme után kutatva ebben a fejezetben a *circumvenio* igével foglalkozunk. Ez a szó foglalja el a mondat központi helyét a *'licere se circumvenire'* fordulatban, tehát kíváncsiak vagyunk értelmére. Mivel a vizsgált mondatot Ulpianustól ismerjük, a kérdéskör bemutatása során jelen fejezetben az Ulpianus nevéhez fűződő Digesta-helyekből kiindulva azt vizsgáljuk, mit jelent az ő szóhasználatában a *circumvenio* kifejezés, milyen jogviszonyokkal kapcsolatban használja általában, és mit jelenthet az *emptio venditio* körében felmerülő jogászai vélemények szövegezésében, különösen pedig a fent idézett forráshelyen.

Amikor megvizsgáljuk, mit takarhat a fent idézett mondatban a *circumvenio* igével jelölt magatartás, abból indulunk ki, amit a vizsgált ige értelmezési tartományáról általában tudunk. A *circum* + *venio* összetételből származó ige jelentése az egyes szótárak szócikkei alapján a következőképpen rajzolódik ki. Finály szerint a *circumvenio* a 1) körülfog, körülvesz, bekerít, körülfoly, 2) ellenségesen körülvesz, bekerít, bezár, illetve átvitt értelemben 3) veszedelembé vagy zavarba ejt, körülhálóz, elnyom, megbuktat (igazságtalan ítélet által, megvesztegetett bírák ítélete által)³², valamint megcsal, rászed jelentéseket hordozza.³³ Hasonló értelmezési tartománnyal találkozunk úgy Györkösynél³⁴ mint az Oxford Latin Dictionary szócikkében, azzal, hogy az utóbbi szótár a vonatkozó szócikkének ötödik pontjában kifejezetten utal a vizsgált igenek olyan alkalmazási területére, amikor ezt a magatartást kifejezetten az adásvétel során lehet tanúsítani.³⁵ A Heumann – Seckel Handlexikon pedig az *idem Pomponius* textust is hivatkozza a szó *'rászed, kijátszik'* jelentésárnyalatában.³⁶

³² E második jelentésárnyalat kapcsán utalunk arra a Kr. e. 123-ban Gaius Sempronius Gracchus javaslatára született törvényre (*lex Sempronia ne quis iudicio circumveniat*), amelyet Cicero említ: „*hanc ipsam legem, »ne quis iudicio circumveniretur«, C. Gracchus tulit.*” Ld. Pro Cluentio 55,151. Az idézett textust Nótári a következőképpen fordítja: „*ezt a törvényt, amely arról szól, »hogy per révén senkit se lehessen tönkretenni«, C. Gracchus alkotta meg.*” E gracchusi törvény rendelkezéseit részben átvette Lucius Cornelius Sulla Kr. e. 81-ben a *lex Cornelia de sicariis et veneficis* megalkotásakor (vö. Cic. Clue. 56,154; Marci. D. 48,8,1 pr.; 48,8,3,4). E sullai törvény alapján emeltek vádat Kr. e. 66-ban Aulus Cluentius Habitus ellen, akit Cicero védett. Geoffrey MacCormack a *circumvenire* igéből következőt írja a gracchusi törvényről, hogy az azok ellen irányult, akik jogellenesen jártak el (jogellenes eszközöket vettek igénybe) annak érdekében, hogy elérjék (biztosítsák) a vádlott elítélését főbenjáró ügyben. Vö. NÓTÁRI (2021) i. m. 641.; MACCORMACK (1982) i. m. 7.

³³ FINÁLY (1884) i. m. s. h. v.

³⁴ GYÖRKÖSY (1984) i. m. s. h. v. körülfog, körülvesz, bekerít, behálóz, törbe csal, szorongat, és passzív alakban törbe vagy veszedelembé jut, áldozatul esik valaminek

³⁵ OXFORDLATINDICTIONARY (1968) i. m. s. v. *'circumvenio'*. Az ötödik pontban a szócikk a vizsgált ige következő értelmét tünteti föl: „to cheat, trick, circumvent”, hivatkozva Ulpianus („...*ne emptores a venditoribus circumveniantur*” D. 21, 1, 37) és Paulus („...*qui saluis verbis legis sententiam eius circumvenit*” D. 1, 3, 29) textusait.

³⁶ HEUMANN – SECKEL (1926) i. m. s. v. *'circumvenio'*: *'hintergehen, umgehen'*.

Mivel a kifejezés a vizsgált szöveg szerint *'in pretio'* illetve *'contrahentibus se'* fordulatban értelmezendő, a lehetséges jelentések közül a vételárral, pénzzel összefüggésbe hozható értelmek közül azokat keressük, amelyek olyan magatartást takarnak, amelyet egyik szerződő fél a másik felé tanúsítani képes. Így nem a térbeli bekerítésre, vagy a fizikai értelemben vett körülfogásra, szorongatásra kell gondolnunk, sokkal inkább a lehetőségek felmérésére, körüljárására, vagy ezen túl: a rászedés, megcsalás, másikat megkerülő, eszén, figyelmén túljáró bekerítésére, behálózására.

A témával foglalkozó szakirodalom hagyományosan egymással párhuzamosan kezel két kifejezést, és az itt vizsgált *circumvenio* ige mellett sorra hivatkozva a hasonló értelemmel, a *circumscribo* igével megfogalmazott forráshelyeket is.³⁷ Az e körben a leggyakrabban idézett digestabeli forrás szintén az adásvételi szerződés vételárára, a feleket e tekintetben megillető nagyfokú szabadságra vonatkozik, és a szekunder irodalom az Ulpianus–Pomponius kijelentés másik megfogalmazásaként emlegeti:

Paul. D. 19, 2, 22, 3 (34 ad ed.)

*Quemadmodum in emendo et vendendo naturaliter concessum est quod pluris sit minoris emere, quod minoris sit pluris vendere et ita invicem se circumscribere, ita in locationibus quoque et conductionibus iuris est.*³⁸

Ezen a forráshelyen a *locatio conductio* kapcsán utal vissza Paulus az *emptio venditio* szabályaira. Ugyan itt a *circumvenio* ige helyén *circumscribo*³⁹ szerepel, a szó szótári jelentésében azonban szintén megjelenik a rászed, megcsal, túljár az eszén,⁴⁰ pénzében csalárdul megkárosít, palástol, valaminek a valóságos tartalmát csellel kikerüli⁴¹ értelem. A vizsgált forráshelyen kézenfekvőnek látszik tehát ezen ige megcsal, rászed értelmének feltételezése.⁴²

³⁷ Ld. többek között: GÖTTLICHER (2004) i. m. 99.; WACKE (1977) i. m. 184.; JUSZTINGER (2016) i. m. 110.; BEHREND (2004) i. m. 631. 4. lj.

³⁸ „[...] az adásvételnél természetesen megengedett, hogy ami többet ér, azt olcsóbban vegyük meg, s ami kevesebb értékű, azt drágábban adjuk el, és így kölcsönösen rászedjük egymást.” ford. ld. FÖLDI – HAMZA (2016) i. m. 513.

³⁹ Érdemes már itt utalni arra, hogy Wacke az igazságos árral foglalkozó tanulmányában a vonatkozó jogelvek vizsgálatakor a *circumscribo* igéből indul ki, amikor ennek tartamát a *dolosus* magatartással összeveti. Ld. WACKE (1977) i. m. 185. sk.

⁴⁰ Vö. GYÖRKÖSY (1984) i. m. s. h. v.

⁴¹ Ld. FINÁLY (1884) i. m. s. h. v.

⁴² E két vételárra vonatkozó forrás párhuzamos voltáról ld. továbbá jelen dolgozat 2.2.3; illetve a 3.2.2. fejezetét.

Kijátszik, rászed, becsap – milyen széles e magatartás spektruma! A kérdés az marad, hogy mennyiben jelenthet rászedést ez a *circumventio*, és amennyiben ezt jelenti, és az Ulpianus–Pomponius mondat az adott esetben erre a magatartásra kifejezett engedélyt tartalmaz, mennyiben egyeztethető össze ez az adásvételi szerződésből fakadó *obligatio bonae fidei* kereteivel, tágabb összefüggésben pedig az igazságossággal. Jelen fejezetben azonban még e távlati kérdésekkel nem foglalkozunk, arra szorítkozunk csupán, hogy bizonyosságot nyerjünk a szó szöveghű jelentéséről. Ennek kiindulópontjaként vizsgáltuk meg a szótári alakot, és a folytatásban a vonatkozó szöveganyagra leszünk figyelemmel. Áttekintjük azokat a Digesta-helyeket, ahol a *circumvenio* ige szerepel. Mindezek közül az Ulpianus nevéhez fűződő forrásokat vizsgáljuk meg közelebbről azt keresve, hogy a remekjogász milyen esetekben, milyen jogviszonyokról szólva használja a kifejezést, illetve, hogy az adott esetekben hogyan viszonyul az ezen igével kifejezett konkrét magatartáshoz: megengedő, tiltó, vagy közömbös az adott cselekedet tekintetében.

1. 2. A 'CIRCUMVENIO' IGE JELENTÉSE ULPIANUSNÁL

A Digestában a *circumvenio* ige, és ennek különböző alakja összesen harminckét helyen szerepel.⁴³ Ulpianus tizennyolcszor,⁴⁴ Paulus négyszer,⁴⁵ Hermogenianus kétszer⁴⁶ használja, nyolc szerző pedig csak egy-egy helyen⁴⁷ alkalmazza.

Az Ulpianus-helyeket vizsgálva érdekes kép tárul elénk. Egészen változatos esetkörben tűnik föl a vizsgált ige. Azonban már első olvasatra szembetűnő, hogy a remekjogász az ezzel kifejezett magatartásokkal szemben általában elítélő, ritkán közömbös. Kifejezett megengedést pedig csak a kiindulásul szolgáló helyen találunk. A legtöbb esetben e magatartás elkerüléséről

⁴³ A vonatkozó forráshelyeket az IntraText szövegkereső segítségével gyűjtöttük össze. Ld. INTRATEXT (<https://www.intratext.com/>).

⁴⁴ A vonatkozó Digesta-helyek a következők: D. 2, 15, 8, 11; eod. 20 (5 de omn. trib.); D. 4, 3, 1, 2 (11 ad ed.); D. 4, 4, 3, 6 (11 ad ed.); eod. 7, 3 (11 ad ed.); eod. 16, 4 (11 ad ed.); eod. 44 (5 opin.); D. 4, 8, 31 (13 ad ed.); D. 17, 1, 29, 2 (7 disp); D. 21, 1, 37 (1 ad ed. aedil. curul.); D. 23, 3, 12, 1 (34 ad sab.); D. 29, 4, 1 pr (50 ad ed.); eod. 4 pr (50 ad ed.); D. 35, 1, 92 (5 fideic.); D. 40, 12, 16, 2 (55 ad ed.); D. 43, 29, 3, 5 (71 ad ed.); D. 44, 4, 20 (76 ad ed.); D. 50, 17, 49 (35 ad ed.).

⁴⁵ D. 1, 3, 29 (ad l. cinc.); D. 27, 6, 6 (12 ad ed.); D. 46, 2, 19 (69 ad ed.); D. 49, 14, 40 pr (21 quaest.).

⁴⁶ D. 4, 4, 17 (1 iuris epit.); D. 19, 1, 49 pr (2 iuris epit.).

⁴⁷ Marci. D. 48, 8, 3, 4 (14 inst.); Marc. D. 30, 123, 1 (resp.); Mod. D. 19, 1, 39 (5 resp.); Call. D. 42, 1, 33 (5 cogn.); Iul. D. 4, 4, 41 (45 dig.); Pap. D. 46, 1, 48, 1 (10 quaest.); Menenius D. 49, 16, 6, 9 (3 de re milit.); Pomp. D. 23, 3, 6, 2 (14 ad sab.).

szól: pl. *ne emptores a venditoribus circumveniantur*.⁴⁸ Sok esetben a *decipio*,⁴⁹ *callide*,⁵⁰ *calliditas*,⁵¹ *dolus*⁵² szavak szövegkörnyezetében, azokkal rokon értelmű kifejezésként alkalmazza ezt a szót.

Úgy tűnik tehát, hogy érdemes a szöveganyag a közelebbi vizsgálatra. Az Ulpianus nevéhez fűződő jogeseteket a következőkben három egységben tárgyaljuk. Átfogó képet kívánunk nyújtani elsőként a Digestában fellelhető Ulpianus-helyek alapján a remekjogász fogalomhasználatáról: arról, hogy mit érthetett általában *circumvenio* ige alatt. Másodszor megvizsgáljuk azokat a helyeket, ahol kifejezetten az *emptio venditio* kapcsán fogalmaz ezzel az igével Ulpianus, végül pedig a harmadik pontban azt a két esetet emeljük ki és vetjük egybe, ahol a *pretium* tekintetében használja a remekjogász a vizsgált kifejezést.

1.2.1. Általánosságban: a '*circumvenio*' előfordulása Ulpianusnál

Jelen keretek között nem célunk, hogy mind a tizennyolc, Ulpianustól származó, *circumvenio*t tartalmazó forráshelyet részleteiben górcső alá vegyünk, néhány olyan esetkört azonban fölvezetünk, amelyben a vizsgált kifejezés előfordul. Bemutatunk néhány, a *dolus malus*szal, majd a minorokkal összefüggésbe hozható textust, és utalunk végül egyéb példákra is. E helyeknek közös jellemzője, hogy megfogalmazásukban a remekjogász azt juttatja kifejezésre, hogy a *circumventio* mint magatartás nem kívánatos.

a) Forráshelyek a *dolus malus* kapcsán

Szembetűnő az elutasítás abban a jól ismert fragmentumban, amely a *dolus malus* meghatározását tartalmazza, és amelyet jelentősége okán a következőkben idézünk:

⁴⁸ Ulp. D. 21, 1, 37.

⁴⁹ Ulp. D. 4, 4, 44: „[...] *vel ab aliis circumventi, vel sua facilitate decepti* [...]”

⁵⁰ Ulp. D. 4, 8, 31: „[...] *vel si adversarium callide circumventi* [...]”

⁵¹ Ulp. D. 29, 4, 1pr: „[...] *et eorum calliditati occuri*”

⁵² Különösen Ulp. D. 4, 3, 1, 2: „[...] *dolum malum esse omnem calliditatem fallaciam machinationem ad circumveniendum fallendum decipiendum alterum adhibitam*”.

Ulp. D. 4, 3, 1, 2 (11 ad ed.)

Dolum malum Servius quidem ita definiit machinationem quandam alterius decipiendi causa, cum aliud simulatur et aliud agitur. Labeo autem posse et sine simulatione id agi, ut quis circumveniatur: posse et sine dolo malo aliud agi, aliud simulari, sicuti faciunt, qui per eiusmodi dissimulationem deserviant et tuentur vel sua vel aliena: itaque ipse sic definiit dolum malum esse omnem calliditatem fallaciam machinationem ad circumveniendum fallendum decipiendum alterum adhibitam. Labeonis definitio vera est.

Servius a *dolus malus* olyan mesterkedésként, fondorlatként definiálja tehát, amelynek során a másik félrevezetése céljából valaki más színlel és más cselekszik.⁵³

A szöveg tanúsága szerint azonban Labeo szerint színlelés nélkül is lehetséges, hogy valakit rászednek, és csalárdság nélkül is lehet valamit tenni és más színlelni. Így tesznek például, azok, akik ilyenfajta színleléssel saját vagy mások érdekét védik. Ő maga így határozza meg a *dolus malus*: minden olyan ravaszság, csalás, mesterkedés, amelyet a másik fél kijátszása, becsapása, rászedése céljából alkalmaznak. Ulpianus végül hozzáteszi, hogy helyesnek tartja Labeo definícióját.

Ulpianus arra hívja fel a figyelmet ezen a forráshelyen, hogy Servius tévesen gondolkodik, mikor a *dolus* magatartást összekapcsolja a *simulatio*val, vagyis a színleléssel. Hangsúlyozza, hogy a kettő egymástól függetlenül is működik, a színlelés nem fogalmi eleme a csalárdságnak. Ennek a magyarázatnak a során a szövegben kétszer is szerepel a *circumvenio* ige. Már az első előfordulásakor szembeűnő, hogy rokon értelemben használatos a *decipio* igével, melynek jelentése fog, megfog, elvesz; elámít, megcsal, rászed, áztat.⁵⁴ Ugyanis a Servius-féle definícióban szereplő *machinationem quandam alterius decipiendi causam* felel meg a következő tagmondat *ut quis circumveniatur* mondatrésze. Ugyanígy a textus végén szereplő felsorolásban az *ad circumveniendum* az *ad decipiendum* kifejezéssel mutat hasonlóságot azok között a magatartások között, melyek a *dolus malus* megvalósítására vezetnek. Az utolsó

⁵³ Ez a meghatározása a serviusi definícióban Aquilius Gallusra utal, aki a „*quid esset dolus malus*” kérdésre az idézett szöveghez hasonlóan a „*cum esset aliud simulatum, aliud actum*” fordulattal válaszolt. Ld. Cic. de off. 3, 60. Vö. WAIBEL (2003) i. m. 1059.

⁵⁴Vö. FINÁLY (1884) i. m. s. h. v.

mondatot vizsgálva feltűnő a rokonság a *calliditas* főnévvel is (*omnem calliditatem... ad circumveniendum*), amely többek között rosszsalló értelemben ravaszság, fortélyosság, furfangosság⁵⁵ jelentésben használatos.⁵⁶ Honoré felhívja rá a figyelmet, hogy mind a huszonöt hely, ahol a Digestában előfordul a *calliditas* szó, Ulpianus nevéhez fűződik.⁵⁷

A *dolus malus* kapcsán használatos az ige a következő a forráshelyen is:

Ulp. D. 4, 8, 31 (13 ad ed.)

Ita demum autem committitur stipulatio, cum adversus eam quid fit, si sine dolo malo stipulantis factum est: sub hac enim condicione committitur stipulatio, ne quis doli sui praemium ferat. Sed si quidem compromisso adiciatur „ut si quid dolo in ea re factum sit”, ex stipulatu conveniri qui dolo fecit potest: et ideo si arbitrum quis corrupit vel pecunia vel ambitione, vel advocatum diversae partis, vel aliquem ex his, quibus causam suam commiserat, ex doli clausula poterit conveniri, vel si adversarium callide circumvenit, et omnino si in hac lite dolose versatus est, locum habebit ex stipulatu actio: et ideo si velit de dolo actionem exercere adversarius, non debebit, cum habeat ex stipulatu actionem. quod si huiusmodi clausula in compromisso adscripta non est, tunc de dolo actio vel exceptio locum habebit. Hoc autem compromissum plenum est, quod et doli clausulae habet mentionem.

Ulpianus itt példaként említi a másik fél ravaszul, csalárd módon való kijátszását: *vel si adversarium callide circumvenit*, majd mintegy összegzésként hozzáteszi a következő mellékmondatot: *et omnino si in hac lite dolose versatus est*. És minden olyan esetben, ha a per során csalárdul jár el.⁵⁸ Érdemes kiemelni e forráshely kapcsán, hogy itt a *circumvenio* igével jelölt magatartás módjára a *callide* adverbium (okosan, belátással, ügyesen; vagy ravaszul, csalárdul, csellel⁵⁹) utal. Kérdés, hogy mennyiben befolyásolja az ige jelentését ez az adverbium: *dolosus* magatartásnak minősülne-e az is, ha a kifejezés a következőképpen

⁵⁵ Vö. FINÁLY (1884) i. m. s. h. v.

⁵⁶ Érdemes megjegyezni, hogy a Neue Digestenübersetzung e textus kapcsán további forráshelyekre utal, amelyek a következők: Ulp. D. 2, 14, 7, 9; Cic. off. 3, 14, 60. ; Ulp. D. 2, 14, 7, 10. E forráshelyek a *dolus malus* kapcsán a *circumscribo* igét használják, amelynek – mint láttuk – többek között szintén megcsal, rászed értelme is van. Vö. BEHRENDIS et al. (1990-2012) i. m.

⁵⁷ HONORÉ (2002) i. m. 63. Vö. továbbá hasonlóképpen a '*dolosus*', '*callide*' és '*dolose*' előfordulásáról.

⁵⁸ A *dolus malus*szal összefüggésben említendő még a *circumvenio* előfordulása Ulpianus D. 43, 29, 3, 5 textusában, illetve az Ulp. D. 44, 4, 20 fragmentum is.

⁵⁹ Vö. FINÁLY (1884) i. m. s. h. v.

szerepelne: *vel si adversarium circumvenit?* Úgy tűnik, hogy létezik a magatartásnak olyan súlyossági foka, amely még *dolus*nak nem minősül.

b) *Semper succurrendum videtur...*

A másik esetkör, amelyben többször találkozunk a *circumvenio* igével, illetve még gyakrabban annak rokon értelmű párjával (*circumscribo*), a huszonöt év alattiakra vonatkozó esetek sora (*minor circumscriptus*). Az *idem Pomponius* mondat szövegkörnyezete indokolja a kérdéskör közelebbi vizsgálatát, így erre a kontextus elemzésekor részletesen visszatérünk. Röviden azonban már itt érdemes utalni azokra a textusokra, amelyekben az eddig elmondottakhoz hasonlóan a kifejezés negatív értelemben előfordul.

A *Digesta* negyedik könyvében a *De minoribus viginti quinque annis* titulusában három helyen is alkalmazza Ulpianus a *circumvenio* igét, ezek között szerepel az *idem Pomponius* forráshely is. Ulpianus a titulus elején hivatkozza a vonatkozó ediktumot, összegzi annak célját és tartalmát, méltatja a kibocsátó magisztrátust.⁶⁰ A *laudationes edicti*⁶¹ tanúsága szerint ebben az ediktumban a *praetor az aequitas naturalis*nak megfelelően a huszonöt év alattiak támogatását vállalja, védelmet ígér számukra kiszolgáltatott helyzetükben. Ennek szellemében kerülnek megfogalmazásra a titulusban szereplő szöveghelyek.

Azzal összefüggésben például, hogy milyen esetekben kell segítséget nyújtani a minoroknak, a a következő mondatot olvashatjuk mintegy összegzésként:

Ulp. D. 4, 4, 7, 3 (11 ad ed.)

Mihi autem semper succurrendum videtur, si minor sit et se circumventum doceat.

Vagyis: számomra azonban úgy tűnik, hogy minden esetben segítségére kell sietni a minornak, ha előadja, hogy rászédtek.

Erről a hozzáállásról tesz tanúságot a következő szöveghely is.⁶²

⁶⁰ Ulp. D. 4, 4, 1 pr: „*Hoc edictum praetor naturalem aequitatem secutus proposuit [...]*”.

⁶¹ *Laudationes edicti* témakörében részletesen, az irodalomban megjelenő fő irányok bemutatásával ld. EL BEHEIRI (2007) i. m. 5–29.

⁶² Hozzátesszük, hogy Honoré nem tartja valószínűnek, hogy ez a forráshely valóban Ulpianustól származik, mindegy az utolsó mondat megfogalmazásából következett. Ld. HONORÉ (2002) i. m. 218.

Ulp. D. 4, 4, 44 (5 opin.)

Non omnia, quae minores annis viginti quinque gerunt, irrita sunt, sed ea tantum, quae causa cognita eiusmodi deprehensa sunt, vel ab aliis circumventi vel sua facilitate decepti aut quod habuerunt amiserunt, aut quod acquirere emolumentum potuerunt omiserint, aut se oneri quod non suscipere licuit obligaverunt.

Ez a textus ugyanis hangsúlyozza, hogy ugyan nem számít érvénytelennek, a huszonöt év alattiak összes ügylete, azok azonban, amelyek esetén a körülmények mérlegelésével kiderül, hogy a minort rászedték, vagy könnyelműségénél fogva félrevezették, *irrita sunt*, érvénytelenek.⁶³

Az eddig említett példákból tehát úgy tűnik, a *circumvenio* igével jelölt magatartás mindenképpen valamilyen elvetendő cselekedetet takar, más akaratának megkerülését, nemtudásának, kiszolgáltatott helyzetének kihasználását fejezi ki Ulpianus ezzel a szóval, amely adott esetben akár csalárdság is lehet, annak határát azonban nem éri el feltétlenül.

c) Egyéb helyek

A vizsgált ige kétszer fordul elő a Digesta második könyvének *De transactionibus* titulusbán. Az egyik eset arról szól, mi mindent kell megvizsgálnia a *praetornak* az egyezséget kötő felek tekintetében, hogy kiderüljön, rá akarják-e szedni azt, akivel megegyeznek.⁶⁴ A másik esetben pedig arról esik szó, hogy tartásra menő perben a *praetor* jóváhagyása nélkül nem érvényes az egyezés, *ne circumveniatur oratio*⁶⁵, vagyis, hogy az *oratio principist* ne lehessen megkerülni.

A következő textusban a kezesek védelmére vonatkozó szabályt olvasunk.

Ulp. D. 17, 1, 29, 2 (7 disp.)

Si, cum debitor solvisset, ignarus fideiussor solverit, puto eum mandati habere actionem: ignoscendum est enim ei, si non divinavit debitorem solvisse: debitor enim

⁶³ MUSUMECI (2013) i. m. 64.

⁶⁴ Ulp. D. 2, 15, 8, 11: „[...] numquid circumvenire velit eum, cum quo transigit”.

⁶⁵ Ulp. D. 2, 15, 8, 20.

debut notum facere fideiussori iam se solvisse, ne forte creditor obrepat et ignorantiam eius circumveniat et excutiat ei summam, in quam fideiussit.

A forráshely hangsúlyozza, hogy a főadós köteles értesíteni a kezeset arról, hogy már teljesített, nehogy a hitelező, a kezes nemtudását kijátszva tőle is követelje az összeget. Ellenkező esetben *actio mandati*val perelhet a kezes. A '*circumvenio*' igével megfogalmazott magatartás tehát ebben az esetben is egyértelműen rosszalló értelmű. Olyan cselekményre utal, amellyel valaki a másik nemtudását játssza ki.⁶⁶

Több helyen előfordul a vizsgált kifejezés az örökhagyó akaratának kijátszása kapcsán⁶⁷ is, nyilvánvalóan elítélő hangnemben. Az egyik vonatkozó helyen kiemeli Ulpianus: „*plane indignandum est circumventam voluntatem defuncti*”,⁶⁸ vagyis egészen felháborító az örökhagyó akaratának kijátszása.⁶⁹

1. 2. 2. '*Circumvenio*' az adásvételre vonatkozó esetekben

Ezek után térünk át az adásvétellel kapcsolatos esetekre. Összesen három helyen kerül szóba Ulpianusnál ez a magatartás az *emptio venditio* körében.⁷⁰ Az első szöveg az *idem Pomponius* mondat – erre ezért később térünk vissza. A második a csalárd öneladással, a harmadik pedig rabszolgák adásvételével foglalkozik.

a) Öneladás

A következő eset a csalárd öneladás (betrügerischer Selbstverkauf) témaköréhez tartozik és a becsap, rászed, túljár az eszén értelmű igét az '*ipse se circumvenit*' fordulatban használja.

⁶⁶ Az idézett forráshellyel Újvári Emese is foglalkozik a főadós tájékoztatási kötelezettsége kapcsán. Ld. ÚJVÁRI (2014) i. m. 91–92.

⁶⁷ Ulp. D. 29, 4, 1 pr; Ulp. D. 29, 4, 4 pr; Ulp. D 35, 1, 92.

⁶⁸ Ulp. D. 29, 4, 4 pr.

⁶⁹ Amint erre Honoré felhívja a figyelmet, Ulpianus az egyes jogesetek ismertetésekor a végkövetkeztetés levonása előtt számos szempont szerint elemzi azokat, amelyek közül egyik rá jellemző fontos mérlegelési aspektus a „*moral acceptability*,” amellyel az erkölcsi érzékre, a méltányosság fontosságára utal. Ez a megközelítés rajzolódik ki az itt említett esetben is. HONORÉ (2002) i. m. 94. skk.

⁷⁰ Ulp. D. 4, 4, 16, 4; Ulp. D. 21, 1, 37; Ulp. D. 40, 12, 16, 2.

Ulp. D. 40, 12, 16, 2 (55 ad ed.)

Tunc habet emptor hanc actionem, cum liberum esse nesciret: nam si scit liberum et sic emit, ipse se circumvenit.

De liberali causa titulusban az Ulp. D. 40, 12, 14 (55 ad ed.) fragmentumra utal vissza a szöveg,⁷¹ amely keresetet ad azok ellen, akik, bár tudják magukról, hogy szabadok, csalárd módon mégis rabszolgának adják el magukat. A vevőt csak akkor illeti meg ez a kereset, ha nem tudott arról, hogy akit megvett, szabad volt. Magát csapja be ugyanis az, aki tudja, hogy szabad embert vásárol, és mégis megveszi.

A textus két viszonylatban tűnik ki az eddig említett ulpianusi megnyilatkozások közül. Az egyik: a vizsgált ige visszaható alakban szerepel a szövegben, a másik: az ezzel kifejezett magatartás nem vonja maga után sem a remekjogász rosszallását, sem a rászedett fél valamiféle jogvédelmét.

A források tanúsága szerint a római kereskedelmi életben előfordult néhány olyan eset, amikor valaki rabszolgának adta el magát, vagy engedte, hogy adásvétel tárgyává tegyék őt. Döntésének szociális okai lehettek, abban bízott ilyenkor, hogy rabszolgaként jobb körülmények között élhet majd, mint amit éppen szabadként meg tud engedni magának. Fontos megjegyezni, hogy az ilyen öneladás (*Selbstverkauf*) alapesetben nem vonta maga után a rabszolgává válás következményeit. Továbbra is a *liberi* közé tartozik, aki így jár el. Kétség esetén egy szabad ember (*adsertor libertatis*) segítségével indított szabadságper útján (*causa liberalis*) a *praetor* kihirdette, megállapította szabad státuszát: „*nihil obest, [...] in libertatem proclamare.*”⁷²

Ettől eltérő megítélés alá esett az a speciális tényállás, amikor az öneladás csalárd módon történt (*betrügerischer Selbstverkauf*). Az ügylet célja ugyanis itt a vételáron való osztozás volt (*ad pretium participandum*). Az eladó és a rabszolgaként eladott szabad személy ilyenkor egymással összejátszva abban egyezett meg, hogy az eladó szabadságper indít az eladott

⁷¹ „*Rectissime praetor calliditati eorum, qui, cum se liberos scirent, dolo malo passi sunt se pro servis venum dari, occurrit.*”

⁷² Ld. Ulp. D. 40, 12, 7pr (54 ad ed.), ld. továbbá Ulp. D. 40, 13, 1pr (de off. procons.); Cod. Iust. 7, 18, 1 pr. Vö. HAS (2017) s. v. 'Selbstverkauf'. A szabadságperéről részletesen ld. SÁRY (2016) i. m. 14–22.; GRUBBS (2013) i. m.

szabad ember szabadságának megállapítása érdekében, az adásvételi szerződésből befolyó vételárat pedig elosztják egymás között. Eredetileg ez az eset sem járt státuszváltozással, csak azzal, hogy a *praetor* megtagadta a szabadságper megadását (*denegatio actionis*), nem hivatkozhatott tehát az egyébként fennálló szabadságára az illető. A késő klasszikus kortól kezdve lett e cselekménynek közvetlen következménye a státuszváltozás.⁷³ E jogkövetkezmény azonban nem állt be, hogyha húsz év alatti személyről volt szó.⁷⁴

Ebben a viszonyrendszerben kell vizsgálnunk a fent idézett *ulpianusi* szöveget. A textusban foglalt tényállásnak három szereplője van. Az eladó, a vevő és a szabad ember, aki magát rabszolgának akarja eladni (C). Eladó és vevő között adásvételi szerződés jön létre, amelynek tárgya a harmadik személy (C). Mivel azonban C szabad ember, az ő szabadságának kihirdetése érdekében egy másik szabad ember (általában az eladó) segítségével (*adsertor libertatis*) szabadságper indíthatott (*causa liberalis*). A vevő ilyenkor pert indíthatott, de csak akkor, ha ő maga nem tudott róla, hogy szabad emberről van szó.

Amint ez a szövegkörnyezetéből kitűnik, a *circumventio* ebben az esetben is olyan magatartást jelent, amelyet a remekjogász kerülendőnek tart. Erre utalnak az egyes környező esetekben e magatartás meghatározására vonatkozó *calliditas*,⁷⁵ *decipio*⁷⁶ *dolus*⁷⁷ szavak. A rászedésnek azonban az adott esetben azért nem tulajdonít jogi relevanciát, mert cselekedetével a vevő önmagát csapná be: erre utal az ige visszaható alakja (*ipse se circumvenit*). Nyilvánvalóan nem tekinthető rászedésnek az, ha a vevő szerződést köt annak ellenére, hogy tud róla, hogy rosszul jár az üzlettel. Ez az értelmezés felel meg annak a jogelvnek is, amely szintén *Ulpianus* nevéhez fűződik: „*Nemo videtur fraudare eos, qui sciunt et consentiunt*”.⁷⁸

b) *Ne veterator pro novicio veneat*

Az adásvétel körébe tartozó harmadik eset rabszolgák eladásáról szól.

⁷³ Ld. 'ad pretium participandum': rabszolgává válik az, akit eladtak. (Marci D. 1, 5, 5,1 (1 inst.); Iust. Inst. 1, 16,1; 1, 3, 4). Abban a tekintetben nincs egyetértés az egyes szerzők között, hogy a büntetésből rabszolgává válás itt említett tényállása a *ius civile* vagy *ius praetorium* szerinti esetként fogható-e föl. A hivatkozott forráshelyen *Marcianus* az esetet civiljogi tényállásként említi („...iure civili, si quis se maior viginti annis ad pretium participandum venire passus est”).

⁷⁴ Ld. Marci D. 1, 5, 5,1 (1 inst); Ulp. D. 40, 12, 7pr (54 ad ed.). Vö. HERRMANN-OTTO (2007) i. m. 225.; HAS (2017) s. v. 'Selbstverkauf'.

⁷⁵ Ulp. D. 40, 12, 14 pr (55 ad ed.).

⁷⁶ Ulp. D. 40, 12, 14, 2 (55 ad ed.).

⁷⁷ Ulp. D. 40, 12, 14 pr (55 ad ed.).

⁷⁸ Ulp. D. 50, 17, 145 (66 ad ed.).

Ulp. D. 21, 1, 37 (1 ad ed. aedil. curul.)

Praecipiant aediles, ne veterator pro novicio veneat. Et hoc edictum fallaciis venditorum occurrit: ubique enim curant aediles, ne emptores a venditoribus circumveniantur. Ut ecce plerique solent mancipia, quae novicia non sunt, quasi novicia distrahere ad hoc, ut pluris vendant: praesumptum est enim ea mancipia, quae rudia sunt, simpliciora esse et ad ministeria aptiora et dociliora et ad omne ministerium habilia: trita vero mancipia et veterana difficile est reformare et ad suos mores formare. Quia igitur venaliciarii sciunt facile decurri ad noviciorum emptionem, idcirco interpolant veteratores et pro noviciis vendunt. Quod ne fiat, hoc edicto aediles denuntiant: et ideo si quid ignorante emptore ita venierit, redhibebitur.

Elrendelik az *aediliszek*, hogy a kipróbált rabszolgákat ne adják el újoncként. Ez az ediktum az eladók fondorlatosságának kívánja elejét venni, arról kívánnak gondoskodni az *aediliszek*, hogy az eladók ne szedjék rá a vevőket. Sokan szokták például újoncként eladni azokat a rabszolgákat, akik nem újoncok, azért, hogy drágábban adhassák el őket. Úgy vélik ugyanis, hogy azok a rabszolgák, akik tapasztalatlanabbak, becsületesebbek, hasznosabbak a szolgálatra és tanulékonyabbak, és mindenféle szolgálatra alkalmasak. A gyakorlott és öreg rabszolgákat azonban nehéz megváltoztatni, és saját szokásainkhoz igazítani. Mivel pedig a rabszolga-kereskedők tudják, hogy a vevők könnyebben hajlanak arra, hogy újoncot vegyenek, felcicomázzák (meghamisítják) a veteránokat, és újoncként adják őket el. Azért, hogy mindez ne történhessék meg, az *aediliszek* kihirdetik ezt az ediktumot. Ha pedig ezért a vevő nem tudna arról, hogy valójában nem újoncot vásárolt, *in integrum restitutio* illeti meg.

Ezen a helyen Ulpinaus először megfogalmazza az *aedilisi* ediktum célját, miszerint az eladók efféle fondorlatosságaitól meg kell védeni a vevőket. A második mondatban szereplő *fallaciis venditorum* (eladók fondorlatossága) kifejtésére, pontosabb, közelebbi meghatározására szolgál a *circumvenio* igével kifejezett *ne emptores a venditoribus circumveniantur* fordulat: az eladók ne szedjék rá a vevőket. Ezután a tőle megszokott empirikus stílusban⁷⁹ példát hoz az adott magatartásra: szokássá vált kipróbált rabszolgát újoncként eladni, hogy több pénzt kapjanak érte: *ut pluris vendant*. És a végén leszögezi: hogy mindez ne történhessék az ediktum alapján

⁷⁹ Vö. HONORÉ i. m. 58. sk.

in integrum restitutio illeti meg a rászédett vevőt. Jól látható, hogy ebben az ediktumkommentárban Ulpianus az általános megfogalmazásból halad az egyre konkrétabb magatartás felé: *fallaciis venditorum – ne [...] circumvenientur* majd pedig a *quasi novicia distrahere* fordulatok mentén rajzolódik ki az a magatartásforma, amely ellen az *aedilisek* a vonatkozó ediktummal fellépni kívántak. Egyértelműen leszögezhető ebben az esetben is, hogy a *circumvenio* ige elvetendő magatartásra utal.

Az eddig elmondottak alapján összegzésként megállapítható az, hogy Ulpianus a *circumvenio* igét valóban olyan magatartások jelölésére használja, amelyek jogilag elítélendőek. Az eddig említett esetek közül csupán egy volt olyan, ahol nem volt jelentősége ennek a magatartásnak. Amint azonban mindez az adott textusból kimutatható volt, ott saját magát szedte volna rá a vevő – jogi védelem pedig ilyen esetekben természetesen nem szükséges.

A Digesta 50. könyvének 17. *De diversis regulis iuris antiqui* tituluszában szereplő regulák között található jogelv is alátámasztja az e kifejezés jelentésével kapcsolatban tett eddigi megállapításokat. Eszerint ugyanis;

Ulp. D. 50, 17, 49. (35 ad ed.)

*Alterius circumventio alii non praebet actionem.*⁸⁰

1. 2. 3. 'Circumvenio' a vételár meghatározása tekintetében

Amint láttuk, Ulpianus a vételár meghatározással kapcsolatban Pomponiustól olyan mondatot idéz és fogad el, amely szintén a *circumventio* kifejezést tartalmazza, azonban az eddig említett példákkal ellentétben nem ítéli el a benne foglalt magatartást, sőt, azzal kapcsolatban kifejezetten megengedő.

Ulp. D. 4, 4, 16, 4. (11 ad ed.)

Idem Pomponius ait in pretio emptionis et venditionis naturaliter licere contrahentibus se circumvenire.

⁸⁰ Hamza Gábor – Kállay István fordításában ugyanez a következőképpen hangzik: „Senki sem szerezhethet jogot más rászédéséből.” Vö. HAMZA – KÁLLAY (1979) i. m. 11.

A forráshely szöveggörnyezetével külön fejezetben foglalkozunk, a részletes elemzésből három megállapítást bocsátunk előre. Arra következtethetünk a kontextusból, hogy a remekjogász a minorok speciális jogi védelme témakörében gondolkozott, amikor ezt a mondatot megfogalmazta. Többletvédelem illetve mega huszonöt év alattiakat akkor, ha a rendes eljárás keretein belül nem volt fellelhető, megfelelő jogi eszköz számukra akkor, amikor valaki tapasztalatlanságukat kihasználva vitte bele őket egy-egy ügyletbe. A megfelelő jogeszköz kiválasztásakor az *in integrum restitutio* nyújtotta jogvédelem *ultima ratio* jellege miatt fontos volt, hogy biztos legyen: a rendes eljárás keretein belül nem orvosolható a probléma. Erre jó példa az *emptio venditio*, amelynek során a *circumventio* bevett magatartás, amely nem okozza a szerződés érvénytelenségét.⁸¹

Magának az adásvételi szerződésnek a természetével, hátterével kapcsolatban ismert részletszabályokból kirajzolódik az a másik fontos szempontrendszer, amely segít abban, hogy e forráshelyet a „helyén kezeljük”. A *bonae fidei iudicium* nem tűri a *dolosus* magatartást, így a formula külön kifogás nélkül is alapot ad a csalárdság üldözésére.⁸²

Végül meg kell említenünk, hogy egymás akaratának megkerülése csak a *pretium* összegének meghatározása tekintetében képzelhető el. Semmiféle egyéb ügyeskedés, az áru fogyatékosága stb. szintén idegen ettől a konszenzuál szerződéstől.

Mindezek alapján a *circumventio* az adásvételnél csak a *pretium* tekintetében és csak a jóhiszeműséggel összhangban értelmezhető.

Érdeemes összevetni az *idem Pomponius* mondatot az adásvételi szerződések kapcsán tárgyalt másik, rabszolgák eladásával kapcsolatos Digesta-hellyel.⁸³ A fent vizsgált esetben szereplő *ne emptores a venditoribus circumvenientur* és a jelen írás kiindulópontjául szolgáló fragmentumban megfogalmazott *licere contrahentibus se circumvenire* kifejezések ugyanis ugyanannak a szerződésnek a vonatkozásában, ugyanazon felekre nézve egymással látszólag ellentétes magatartást tartanak megengedettnek. Adásvételi szerződésről van szó mindkét helyen, *emptor* és *venditor* mozgástere kerül meghatározásra a *circumvenio* kifejezéssel – a *contrahentibus*, vagyis a szerződő felek nyilvánvalóan a vevőre és az eladóra vonatkoznak –

⁸¹ Ld. jelen dolgozat 3. fejezete.

⁸² Ld. részletesen HRP (2023) i. m. 2927.

⁸³ Ulp. D. 21, 1, 37.

mégis, az első esetben nem kívánatos, míg a második esetben kifejezetten megengedett cselekedet a *circumvenio* szóval kifejezett magatartás. Rászedhetik egymást a felek?

Mindenekelőtt azonban két rendkívül fontos tényező mentén el kell határolni egymástól ezt a két esetet. Ezek a tényezők rávilágítanak arra az alapvető különbségre, amely miatt Ulpianus egyszer megengedő, másszor tiltó e magatartás tekintetében. Ezek a különbségek pedig az *idem Pomponius* mondatban rejlenek. A vizsgált helyen ez a kifejezés szerepel: *in pretio*, amit így fordíthatunk: a vételár tekintetében, arra vonatkozóan. Az egymás rászedése tehát az adásvételi szerződés keretein belül csupán abban a tekintetben megengedett, amennyiben ez a vételár nagyságát befolyásolja, illetve arra vonatkozik. Más, a szerződés tárgyát, a szolgáltatás minőségét, a teljesítés módját stb. érintő kijátszás, rászedés nem lehetséges. Erre láthattunk példát a rabszolga eladással kapcsolatos jogesetben is. Közvetve ugyanis a vételár nagyságát befolyásolja a rászedés ezen a helyen is, kitűnik ez Ulpianus megfogalmazásából: *ut pluris vendant*, vagyis, hogy drágábban adhassa el. Azonban maga a rászedés itt abban rejlik, hogy az eladó más tulajdonságokat állít az eladásra kínált rabszolgáról, mint amivel az valójában rendelkezik. Újoncnak mondja, holott a rabszolga már sokat szolgált, kipróbált szolga. Megengedett az áru feldicsérése, ajánlása a jó üzlet, magasabb profit reményében, azonban nem korlátlanul. Ulpianus az egyik forráshelyen ugyanis arra hívja fel a figyelmet, hogy mindazt, amit az eladó azért mond, hogy ajánlja áruját, úgy kell tekinteni, mintha nem mondta és nem ígérte volna. Ha azonban a vevő megtévesztése céljából mondott valamit, *actio de doló*val lehet fellépni ellene.⁸⁴ Az előbb idézett esetben nyilvánvalóan erről volt szó.⁸⁵ Szűkíteni kell tehát a fent mondottakat is: a vételár tekintetében történő kijátszás is csak addig mehet el, amíg az a jóhiszeműség keretein belül marad,⁸⁶ az *emptio venditio* ugyanis *bonae fidei obligatio*.

Különbség rejlik a két eset között egy további ponton is, amely nyelvileg a '*contrahentibus se circumvenire*' és a '*ne emptores a venditoribus circumveniantur*' fordulatok közötti eltérésben mutatkozik meg. A rabszolga-kereskedőkről szóló esetben ugyanis egyoldalú rászedésről van

⁸⁴ Vö. Ulp. D. 4, 3, 37 (44 ad sab.); továbbá ld. ún. 'szédelgő feldicsérés' esetét; FÖLDI – HAMZA (2016) i. m. 482.; SIKLÓSI (2021) i. m. 1473. sk.

⁸⁵ Az áru ajánlása tekintetében irányadó szabályok azonban aszerint is alakulnak, hogy az ajánlás illetve feldicsérés az áru milyen tulajdonságára vonatkozik. Amennyiben ugyanis ez a vevő számára egyértelműen megállapítható (például, ha egy rabszolgát szépnak mond az eladó), az eladót nem kötelezi állítása: Flor. D. 18, 1, 43 pr. „*Ea quae commendandi causa in venditionibus dicuntur, si palam appareant, venditorem non obligant*”. E problémafelvetéssel összefüggésben is szóba kerül a szavatosság kérdésköre, erre azonban jelen keretek között nem térünk ki.

⁸⁶ Wacke fent említett tanulmányában rámutat arra, hogy a felek ezen szabadságát *fides*nek megfelelően kell értelmezni. Vö. WACKE (1977) i. m. 190.

szó, az eladó kihasználja az abból származó előnyét, hogy ő nem csak ránézésre ismeri a portékáját, jelen esetben a rabszolgákat, hanem bizonyos tulajdonságaikkal is tisztában van, és e tulajdonságok tekintetében szedi rá a másikat, emiatt fizet többet érte a vevő. A másik esetben azonban, amikor kizárólag a vételár vonatkozásában ügyeskednek a felek, kölcsönös a rászedés: éppen az alku folyamatáról van szó, amely az adásvételi szerződés velejárója, és amely csak abban az esetben lehetséges, ha mindkét fél keresi a maga számára az előnyöket. A szerződő felek közös érdeke az ügyletkötés, az ár-érték optimalizálás, e törekvés iránya azonban e tekintetben ellentétes: a jó üzlet reményében mindkét oldalon mind nagyobb haszonra hajtanak.⁸⁷ Amíg a tárgyalási pozícióik azonosak, és az alkudozás során kizárólag az ár tekintetében a *bona fides* keretein belül versenyeznek, megtehetik ezt a piaci viszonyok sajátosságaiból adódóan.

1. 3. RÉSZÖSSZEGZÉS

Az *idem Pomponius* mondat kulcsszavai közül ebben a fejezetben a *circumvenio* ige digestabeli jelentését vizsgáltuk úgy, hogy az előfordulási helyek közül elsősorban az Ulpianus nevéhez fűződő textusokat helyeztük előtérbe. A hozzá köthető tizennyolc Digesta-hely között külön is rámutattunk a *dolus malus* és a *minorok* kapcsán felmerülő szöveghelyekre, majd részletesen vizsgáltuk az adásvétellel, valamint azon belül is kifejezetten a *pretiummal* összefüggésbe hozható remekjogászai megnyilatkozásokat. A *circumventio* mint magatartás tartalmára voltunk elsősorban kíváncsiak, valamint arra, jogi értelemben milyen jelentőséget tulajdonít az ezzel a kifejezéssel jelölt fellépésnek a remekjogász.

Az első fejezetben mondottakból egyrészt az derül ki, hogy Ulpianus a *circumvenio* igét egyértelműen negatív értelemben használja. Minden olyan esetben, amikor a *circumvenio* igével jelölt magatartással találkozunk, fellép az ellen, és kiáll a tisztességes, egyenes eljárás mellett. A *dolus malus*sal illetve a *minorokkal* kapcsolatos példák ebben a vonatkozásban különösen is beszédesek. Másrészt azonban az adásvételnél, a vételár nagyságának meghatározása vonatkozásában – Pomponius szavaival egyetértve – kimondja e magatartás megengedettséget. Még az előbb vázolt szűkítő értelmezésen túl is (*bona fides* határán belül maradó rászedés) kérdés marad, hogy mi volt Ulpianus e megállapításának célja, illetve az

⁸⁷ HRP (2023) i. m. 2096. A felek alkujának sokrétű voltát hangsúlyozza Jakab is, és megállapítja: „Gazdaságilag nem lehet életképes az a modell, amelyiknél az egyik fél aránytalanul kedvezőbb pozíciót élvez.” Ld. JAKAB (2004) i. m. 210.

ebből fakadó szabályok mennyiben felelnek meg az igazságosságnak. E kérdés megválaszolása tekintetében Bessenýő megállapításai látszanak előremutatónak. Ő ugyanis a vizsgált forráshelyet „bölcsezen rezignált álláspont[ként]” emlegeti, és rámutat arra, hogy e mögött „gazdasági-társadalmi szükségszerűségnek a felismerése húzódik [...]”⁸⁸ Feltételezhető, hogy a mondatban szereplő *naturaliter* kifejezés is erre utalhat, a problémakör további kutatási iránya ezért egyrészt e kifejezés jelentésének és jelentőségének feltárása felé mutat. Másrészt pedig kérdés marad az, hogy Ulpianus e mondata mennyiben tekinthető jogelvnek. A jogelvek ugyanis követendő magatartásmintát határoznak meg, olyan szabályokat foglalnak magukban, melyek mentén a felek jogait gyakorolhatják, és amelyek mércéül szolgálhatnak számukra. A vizsgált fragmentum tekintetében azonban sokkal inkább úgy tűnik, hogy nem követendő mintáról, hanem a piaci viszonyok között megjelenő spontán emberi reakció leírásáról van szó, amely az előnyök, a mind magasabb haszon megszerzésére irányul. Ha ez lenne a követendő minta, nehezen lenne összeegyeztethető a *ius suum cuique tribuendi*⁸⁹ törekvéssel.

⁸⁸ BESSENYŐ (2010) i. m. 378.

⁸⁹ Vö. Ulp. D. 1, 1, 10 pr (1 reg.).

2. FEJEZET:

A 'NATURALITER' ADVERBIUM JELENTÉSÁRNYALATAI A DIGESTÁBAN

2. 1. ALAPVETÉS

„Silány! Silány!”–mondja minden vevő, s amikor elmegy, nagyra van vele.⁹⁰

Ha mindennapi tapasztalatainkból indulunk ki, azt mondatjuk, hogy valamiképpen az adásvétel természetéhez tartozik, hogy jól és rosszul is járhatunk az ügylettel. Számos példát találhatunk e tapasztalat megfogalmazására. Ezek közül van, amely az átlagember abbéli várakozását fogalmazza meg, hogy jó volna jó üzletet kötni,⁹¹ van, amely a kereskedők nyereségvágyát hangsúlyozza,⁹² és vannak olyanok is, amelyek nem tesznek a kettő között különbséget a haszonszerzés vágyát illetően.⁹³ Ezekből a megfogalmazásból úgy látszik, kirajzolódik valamiféle közös tudás, közös kincs, mindenki számára elérhető ismeret, egészen természetes, magától értetődő tudás arról, hogy mi az ami kinek-kinek az adásvételnél jár.

Honnan ered ez a tudásunk? Miféle természetességről van szó az áruforgalom törvényszerűségei között? Ismerték létezését már a rómaiak is? Talán erre a tudásra, e mindennapi életben bevett szokás természetességére utal az az *ulpianusi* kijelentés is a *naturaliter* adverbiummal, amelynek mentén a vételár igazságosságával kapcsolatos vizsgálódásainkat megkezdjük. Mit jelent a természetesség az *ulpianusi* mondatban? Erre a kérdésre keressük a választ a következőkben a római jog forrásanyagának ösvényén haladva.

Más-más megközelítésben, különféle szempontok szerint elemezhető az igazságos vételár problematikája, bizonyítékul szolgál erre a kérdéskör gazdag és mindmáig megújuló szekunder irodalma is. A téma feldolgozása során ehelyütt elsősorban azokat a szempontokat kívánjuk

⁹⁰ Péld. 20, 14. ford.: Káldi–Neovulgáta Biblia, Szent Jeromos Bibliatársulat, 1997. A forrást Szent Tamás is idézi annak a kérdésnek a vizsgálata során, hogy szabad-e valamit drágábban eladni, mint amennyit ér. Vö. Szent Tamás: *Summa Theologiae* II. II. 77.

⁹¹ Ld. pl. Plin. *Epist.* 1, 24., „Kedves Hispanusom! Régi cimborám, Tranquillus, meg szeretné vásárolni azt a földcskét, melyet állítólag a te egyik barátod kínál vételre. Kérlek, járj utána, hogy méltányos áron vásárolhassa meg (*quanti aequum est emat*); úgy leli majd igazán örömét a vásárban. Hiszen a rossz vásár (*mala emptio*) örök bosszúság, már csak azért is, mert mindig mulyságára emlékezteti a gazdát.” (ford. Szepessy Tibor; ld. PLINIUS (1981) i. m.). vö. továbbá *Epist.* 9,12.

⁹² Ld. Cic. *De off.* 1, 42 (150); eod. 3, 6 (37).

⁹³ Szent Ágoston: *De Trinitate* 13,3,6.

kiemelni, és előtérbe helyezni, amelyek a római jog forrásainak anyagából, elsősorban a Digesta vonatkozó textusaiból vizsgálandó aspektusként kínálkoznak. Miután az előző fejezetben körbejártuk azokat a kérdéseket, amelyek a problémakör középpontjában álló *idem Pomponius* mondatból fakadó cselekvés megengedettségére vonatkoznak (*licere...circumvenire*), a továbbiakban e lehetőség természetére koncentrálna arra a kérdésre keressük a választ, hogy mit jelent és mire vonatkozik a 'naturaliter' ebben a mondatban.

A bevezető gondolatok és néhány lehetséges értelmezési irány vázolója után az adverbium szótárakban fellelhető jelentéseiből kiindulva számba vesszük mindazokat a Digesta-helyeket, ahol a *naturaliter* adverbium a jogászai véleményekben előfordul. A forráshelyeket a *naturaliter* adverbium adott szövegbeli jelentése alapján különböző csoportokba sorolva elemezzük abban a reményben, hogy ily módon a határozószó digestabeli jelentésárnyalatait megértve közelebb kerülünk annak vonatkozó töredékbe illő értelméhez.

Amikor Wolfgang Waldstein a szerződések jogának természetjogi megalapozásáról beszél, azt hangsúlyozza, hogy a modern kötelmi jog, szűkebb értelemben a szerződések jogának egésze a természetjogban⁹⁴ gyökerezik. Erre a felismerésre többek között egy Paulus névéhez fűződő Digesta-hely indítja, amely a kötelmi jog síkján mutatja meg az egyértelmű összefüggést a *ius gentium* és *ius naturale* között, amikor így fogalmaz: „*Is natura debet, quem iure gentium dare oportet, cuius fidem secuti sumus.*”⁹⁵ Ezt a szöveghelyet Waldstein nyomán így fordíthatnánk: Természetes kötelezettségből eredően az tartozik, aki a valamennyi népnél érvényesülő jog alapján valamit adni tartozik, és akinek tisztességes mivoltában megbíztunk.⁹⁶ A római jogi adásvétel, az *emptio venditio* is azon szerződések közé tartozik, amelynél minden kétséget kizáróan kimutathatók a természetjogi alapok, mint ahogy erre a primer források is több ízben rámutatnak. Elég, ha arra a Paulus-fragmentumra gondolunk, amely visszautal az adásvételre is

⁹⁴ Mivel Waldstein a német 'Naturrecht', 'naturrechtlich' kifejezéseket használja, gondolatmenetének idézésekor nem a latin, hanem a magyar kifejezést alkalmazzuk.

⁹⁵ Paul. D. 50, 17, 84, 1. (3 quaest).

⁹⁶ Ld. Waldstein értelmező fordítása. „Derjenige schuldet in Folge einer naturrechtlichen Verbindlichkeit (*natura*), welcher nach dem bei allen Völkern geltenden Recht Etwas (*sic!*) geben muss, und dessen Redlichkeit wir vertraut haben.” WALDSTEIN (2007) i. m. 437.; WALDSTEIN (2010) i. m. 131.; A mű magyar fordítása Pázmány Péter Katolikus Egyetem Római Jogi Tanszékének munkája nyomán, fordítószeminárium keretében született meg. Ld. WALDSTEIN (2012) i. m. 179. Az itt szereplő, 'akinek tisztességes voltában megbíztunk' fordulatra a Waldstein könyvről írt recenziójában Deli külön felhívja a figyelmet. „A megelőlegezett bizalom feltétele azért érdekes, mert kettős kötelezettséget teremt a címzett számára. Egyrészt a bizalom alapállását a másik féllel szemben, amellyel szemben nem a másik féltől megkövetelt bizalom áll, hanem az első fél azon többletkötelezettsége, hogy az általa kezdeményezett bizalmi kapcsolaton alapuló kötelezettségvállalását teljesítse is. Robert Trivers elmélete szerint, két fél közeledésének játszmájában a mindkét résztvevő számára leghelyesebb, kölcsönösen előnyös stratégia rövid foglalata ez.” DELI (2012) 139–140.

a *locatio conductio* kapcsán, amikor kiemeli, hogy a *locatio conductio*, ugyanúgy, mint az adásvétel, természetes jogviszonyok, amelyek nem *verba* (formakötött szavak), hanem *consensus* (formátlan megegyezés) útján jönnek létre: „*Locatio et conductio cum naturalis sit [...] sicut emptio et venditio.*”⁹⁷ A római jogi adásvételi szerződés vételárának meghatározására vonatkozó fragmentumban is megjelenik valamiféle természetességre való utalás, amikor Ulpianus megfogalmazásában azt olvassuk, hogy egymás rászédése az ár tekintetében *’naturaliter licere’*.

Mire utal ebben a mondatban a *naturaliter*? Valamiféle magától értetődőséget, ilyen értelemben vett természetességet⁹⁸ jelent, vagy magára az adott szerződésre rátekintve annak belső szabályosságaira, az e szerződés körében szokásos folyamatok természetére mutat rá (*natura contractus*), esetleg ennél is árnyaltabb értelemben a kijelentésben megfogalmazott *naturaliter a ius naturalere* vonatkozóan az *emptio venditio* természetjogi gyökereire enged következtetni? Vagy még tovább lépve, talán ebben az értelemben a források szóhasználatában előforduló *civiliter*⁹⁹ relációjában értelmezendő? Kétségkívül vizsgálendő ez az értelmezési irány is a szöveghely kontextusának ismeretében¹⁰⁰ – Ulpianus gondolatmenetében ugyanis a minorok speciális jogvédelme vonatkozásában a remekjogász mindenekelőtt fontosnak tartja annak vizsgálatát, hogy vajon létezik-e olyan eszköz, amely a rendes eljárások keretein belül (esetleg *civiliter*?) biztosítja a jogvédelmet számukra.¹⁰¹ Tovább keresve az értelmezés lehetőségeit, feltehetjük azt a kérdést is, hogy vajon a rászédés lehetősége az előbbiek mintájára értelmezhető-e a *ius gentium* vonatkozásában? Mi több, mint természet adta lehetőség, a dolog természetéből, vagy végső soron az *aequitas naturalis*ből fakadóan adatik meg a felek számára?

A vázolt értelmezési irányok nem csupán a fantázia szülöttei, és nem is pusztán a *naturaliter* adverbium sokszínű jelentésárnyalatiból következő hipotetikus értelmezési lehetőségek. Léteznek kifejezetten ezen ulpianusi kijelentés vonatkozásában is, találkozzunk velük a szekunder irodalomban éppen úgy, mint a forráshely fordítási változataiban. Jóllehet jelentésükben – és

⁹⁷ Paul. D. 19, 2, 1 (34 ad ed).

⁹⁸ Vö. pl. a német *’natürlicherweise’* kifejezést *’selbstverständlich’* értelemben. Ld. DUDEN (<https://www.duden.de/woerterbuch>) s. v. *’natürlicherweise’*.

⁹⁹ A Digesta forrásanyagában 28 helyen előforduló *’civiliter’* több esetben éppen a *naturaliter* fogalmi párjaként jelenik meg. Ld. pl. Ulp. D. 4, 3, 15 „[...] *non solum eum qui civiliter, sed et eum qui naturaliter*[...]; Ulp. D. 43, 16, 1, 9 [...] *sive civiliter, sive naturaliter*[...]”.

¹⁰⁰ A vonatkozó szöveghely kapcsán kiemelendő, hogy az egyes töredékek nem csupán a Digestában követik egymást, hanem Lenel rekonstrukciója szerint az eredeti ulpianusi munkában is egymás után következnek, éppen ezért van létjogosultsága a kontextus közelebbi vizsgálatának. Ld. Ulp. D. 4, 4, 16 1–4. Vö. LENEL (1889) i. m. II. 476.

¹⁰¹ Ld. Ulp. D. 4, 4, 16 pr. (11 ad ed.). Részletesen ld. jelen dolgozat 3. fejezete.

olykor jelentőségükben – oly távol állnak egymástól, mégis érdemesek a további vizsgálatra. A következőkben e paletta mentén folytatjuk a vizsgálódást abban a reményben, hogy az adverbium jelentésárnyalatainak részletesebb elemzése közelebb visz a szó vonatkozó textusbeli, valódi értelmének megértéséhez.

2. 2. A 'NATURALITER' LEHETSÉGES ÉRTELEME AZ ULP.–POMP. D. 4, 4, 16, 4-BEN

2. 2. 1. A 'naturaliter' jelentésárnyalatai a Digesta–fordítások tükrében

Az imént felvetett értelmezési irányok létezésének legszembetűnőbb bizonyítéka az *idem Pomponius* kijelentés fordításaiban mutatkozik meg. Ezeket olvasva belátható, hogy az ismertetett kérdésfelvetés nem alaptalan és nem is előzmények nélkül való. Már első olvasatra szembetűnő, hogy a Digesta különféle élő nyelveken elérhető fordítási változatai az ulpianusi kijelentést változatos formában adják vissza, és az egyes megoldások közötti eltérés többek között éppen a *naturaliter* adverbiumnak tulajdonított jelentésárnyalatokban mutatkozik meg. Az adverbium jelentésének további vizsgálata előtt érdemes röviden ismertetni ezeket a megfogalmazásokat.

A Corpus Iuris Civilis új német fordítása például e helyen visszafogottan fogalmaz, amikor a *naturaliter* adverbiumot a 'natürlicherweise' (magától értetődően, természetesen)¹⁰² szóval fordítja. A szöveghely fordítása így szól: „[...]beim Kaufen und Verkaufen sei es den Vertragsparteien hinsichtlich des Kaufpreises natürlicherweise erlaubt, einander zu übervorteilen.”¹⁰³ A fordítás tanúsága szerint a *naturaliter* adverbium egyértelműen a *licere* infinitivus alakra vonatkozóan jelöli meg a cselekvés módját – amely mindezek alapján sem több, sem kevesebb, mint természetszerűleg megengedett.

Az Alan Watson nevéhez fűződő angol fordítás szintén az infinitivus tekintetében már kifejezetten a dolgok természetes rendjére utal, amikor a szóban forgó helyen az 'in the course of nature' fordulatot használja: „Pomponius also says that as regards the price in purchase and sale, the contracting parties are in the course of nature allowed to overreach each other.”¹⁰⁴ Egymás rászédése a dolog természete, a dolgok természetes rendje (és módja) szerint

¹⁰² Vö. DUDEN (<https://www.duden.de/woerterbuch>) s. v. 'natürlicherweise': selbstverständlich, natürlich.

¹⁰³ Vö. BEHRENDTS et al. (1990-2012) i. m.

¹⁰⁴ WATSON – MOMMSEN – KRUEGER (1985) i. m.

megengedett. Többről van tehát szó, mint pusztán természetszerűségről vagy magától értetődőségről, megjelenik az értelmezésben valamiféle törvényszerűség is annak nem legális (törvény szerinti, törvényes), hanem folyamatokra jellemző értelmében.¹⁰⁵

A Samuel P. Scott-féle angol fordítás még egy lépéssel tovább megy, ugyanis egyenesen a *ius naturalé*re vonatkoztatva értelmezi a kifejezést, amikor az 'in accordance with natural law' fordulattal adja vissza a *naturaliter* adverbium jelentését, egyenlőségjelet téve ezzel a *naturaliter* és *ius naturale* között. Ezzel egyúttal a cselekvés megengedettségének a *ius naturalé*vel való összhangjára is utal. A teljes mondat vizsgálata alapján jól látható, hogy ebben az értelemben az egymás rászédésének megengedettsége alapszik a *ius naturale* szabályosságaival való összhangon: „Pomponius also states with reference to the price in a case of purchase and sale, that the contracting parties are permitted to take advantage of one another in accordance with natural law.”¹⁰⁶

Érdeemes megemlíteni az Henri Hulot nevéhez fűződő korábbi francia fordítást is, amely esetében az adverbium nemes egyszerűséggel kimarad a mondatból. A francia szerző megfogalmazásában a vonatkozó szöveg így szól: „Pomponius ajoute encore qu'en matiere de vente et d'achat, les contractent peuvent se tromper mutuellement sur le prix.”¹⁰⁷ A mutuellement szóval utal tehát a fordító a cselekvés kölcsönösségére, azonban annak *naturaliter* volta ebben a változatban teljességgel rejtve marad az olvasó előtt. Kirajzolódik előttünk tehát egy újabb értelmezési irány, amely nem tulajdonít komolyabb, a mondat egészének jelentését befolyásoló értelmet ebben a szövegrészben a *naturaliter* adverbiumnak.

Francia nyelven elérhető a teljes Digesta egyik legújabb fordítása is. A Dominique Gaurier fordításában és jegyzeteivel kiadott szöveg a vonatkozó helyen így fogalmaz: „De même, Pomponius dit, que, sur le prix de l'achat et sur le prix de vente, de façon naturelle, il est permis à ceux, qui contractent de se circumvenir.” A 'de façon naturelle' – természetes módon,

¹⁰⁵ Vö. OED (<https://www.oed.com/>) 'the course of nature': Events or processes which are normal and to be expected.

¹⁰⁶ Ld. SCOTT (1935) i. m. A Digesta ezen angol nyelvű fordítását sokszor éri kritika. A teljes anyag online elérését biztosító felületen is szerepel vele kapcsolatban az állítás, miszerint Samuel Scott e viszonylag régi fordítása nem mindig felel meg egy tudományos munka követelményeinek. Ezzel együtt érdemes ezzel a szöveggel is foglalkozni.

¹⁰⁷ HULOT (1979) i. m.

természetesen – fordulattal ez a változat talán a német *natürlicher* wéséhez áll legközelebb, amikor semleges álláspontra helyezkedve a jelenség természetes voltát húzza alá.¹⁰⁸

2. 2. 2. A 'naturaliter' jelentésárnyalatai a szótárak és lexikonok tükrében

A *naturalis* – *natura* – *nascor* szócsaládba tartozó *naturaliter* adverbium jelentésárnyalatainak gyökereit elsősorban az említett melléknévi illetve főnévi alak különféle jelentéseiben találhatjuk.¹⁰⁹ Az Oxford Latin Dictionary a 'naturaliter' címszó alatt annak öt különféle jelentését sorolja fel.

1. természet által, benne rejlően, természetesen
2. természetes módon, magától
3. a *ius naturalé*vel összhangban
4. a dolog természetével, az emberi természettel összhangban
5. szokásos, természetes módon¹¹⁰

Ebben a szócikkben az egyes jelentési csoportok vonatkozásában említett példák között a harmadik¹¹¹ és negyedik¹¹² csoportban elsősorban a jogi források kapnak hangsúlyt, köztük is a harmadik csoport kifejezetten jogi szövegekre vonatkoztatja a vizsgált szó értelmét.

¹⁰⁸ A 'de *façon naturelle*' fordulat egyébként összesen négy helyen szerepel a Digesta e francia fordításában a *naturaliter* szót tartalmazó 44 töredék között, míg a korábbi francia változat egyszer sem alkalmazta. Vö. jelen dolgozat 2.4. fejezete; Függelék.

¹⁰⁹ Vö. FINÁLY (1884) i. m. s. v. '*natura*'; '*naturalis*'; '*naturaliter*', továbbá MEILLET – ERNOUT (1951) i. m. s. v. '*natura*'. Az etimológiai vizsgáldás jogászai kutatásban betöltött szerepéről és fontosságáról ld. BABUSIAUX (2014) i. m.

¹¹⁰ Vö. OXFORDLATINDICTIONARY (1968) i. m. s. v. '*naturaliter*': 1. by nature, inherently, naturally; 2. by natural action, spontaneously; 3. (leg) in accordance with the *ius naturale*; 4. in accordance with the nature of things, with the human nature; 5. in normal manner, naturally.

¹¹¹ A szótár ebben a körben a következő példákat hozza: az örökös jogi helyzete vonatkozásában Iavol. D. 41, 2, 23 „[...] *possessio tamen nisi naturaliter comprehensa ad nos non pertinet*”; a *capitis deminutio* kapcsán Ulp. D. 4, 5, 2, 2 „[...] *manent obligati naturaliter*”; az önmagát megsebző rabszolga példájában Ulp. D. 15, 1, 9, 7 „[...] *licet enim etiam servis naturaliter in suum corpus saevire*”; illetve a birtoklás kapcsán Ulp. D. 43, 16, 1, 9 „[...] *sive civiliter sive naturaliter possideat*”.

¹¹² E körben többek között a következő példákra utal a szócikk. Quintilianus az elbeszélés fogalmának és funkciójának tárgyalása során tér ki arra, hogy hogyan válik hihetővé az elbeszélésben benne foglalt történet. Utal annak fontosságára, hogy a szöveg alkotója a józan eszére hallgatva szerkessze a szöveget, „nehogy valami természettel ellenkező dolgot állítsunk”. Majd kicsivel később hangsúlyozza, hogy minden hihető ügynek van egy bizonyos belső szerkezete. Ennek kapcsán használja a *naturaliter* kifejezést a „[...] *naturaliter secuntur et cohaerunt*” fordulatban, amelyet Adamik a 'természetesen' szóval ad vissza. „Egyes dolgok olyan természetesen következnek egymás után, és kapcsolódnak egymáshoz, hogy ha jól előadtad, a bíró már várja azt, amit ezután fogsz

A Heumann – Seckel Handlexikon¹¹³ a *naturalis* címszó alatt e melléknév három jelentésárnyalatában utal kifejezetten a *naturaliter* határozósóra. E jelentésárnyalatok között elsőként említhető a *naturalis* azon értelme, amikor e melléknév a természet erejéből létrejövő, a természet rendjén alapuló, a dolog természet adta adottságainak megfelelő, a dolog természetében rejlő¹¹⁴ jelentést hordoz. A kézikönyv szerint ebben az értelemben a *naturaliter* természetesen, természetes módon (*’auf natürliche Weise’*) vagy a dolog természete szerint (*’der Natur der Sache nach’*)¹¹⁵ értelemben használatos a római jogi forrásokban. A második jelentési csoportban a *naturalis* a *ius naturale*, a *ratio*, az *aequitas naturalis* alapján fennálló állapot jelölésére alkalmazott melléknév, így a *naturaliter* e körben *naturali iure*, vagy *naturali ratione* értelemben használatos. E jelentési csoporthoz Heumann és Seckel olyan forráshelyeket rendel, ahol a *naturaliter* a *’licere’* vagy a *’concessum esse’* fordulatokkal szerepel egyazon kifejezésben vagy mondatban. Így ide sorolja az *idem Pomponius* kijelentést is, ahol a szócikk szerint a *naturaliter* a „természet adta szabadságból fakadóan” jelentéssel bír (*’kraft der natürlichen Freiheit’*). A *naturalis* melléknév harmadik olyan jelentésárnyalata körében, ahol az adverbium alak kifejezetten említésre kerül, olyan Digesta-helyekkel találkozunk, ahol a *naturaliter* a *corporaliter*, vagy „ténylegesen” jelentést hordozza.

2. 2. 3. *Status quaestionis*: szekunder irodalmi metszet

A *naturaliter* digestabeli jelentésének érdemi vizsgálata előtt álljon itt egy rövid körkép arról, miként vélekedik a szakirodalom a vázolt kérdésről. Mivel a szekunder irodalomban az általunk vizsgált helyet a legtöbb esetben az azzal jelentésében és megfogalmazásában párhuzamos Paulus-hellyel együtt említik, a most következő szekunder irodalmi hivatkozások is részben mindkét forráshely, részben csupán a Paulus-hely vonatkozásában kerültek megfogalmazásra. A kiindulásul szolgáló két forráshely a következő:

mondani.” Quint. Inst 4, 2, 53.; a magyar fordítást ld. QUINTILIANUS (2009) i. m. Hivatkozza még a szócikk Quint. Inst 4, 2, 76 helyet és Ulpianust a. D. 29, 5, 3, 19 szöveghelyen, ahol a *testamentum* kapcsán arról van szó, hogy mikor számít felnyitottnak a végrendelet.

¹¹³ HEUMANN – SECKEL (1926) i. m. s. v. *’naturalis.’*

¹¹⁴ „durch die Kraft der Natur hervorgebracht, auf der Ordnung der Natur beruhend, der natürliche Beschaffenheit der Sache gemäß, in der Natur der Sache liegend.” Vö. HEUMANN – SECKEL (1926) i. m. s. v. *’naturalis.’*

¹¹⁵ Pl. D. 32, 70, 12 (Ulpianus 22 ad sab.) *color: naturaliter*; említ további példákat is, többek között *naturaliter apperire; naturaliter clausae; res naturaliter indivisae; si nihil convenit, tunc ea praestabuntur, quae naturaliter insunt huius iudicii (sc empti) potestate*. A példák között külön kiemelésre kerül a szó *’manu facto’* kifejezéssel ellentétes jelentése. Ld. HEUMANN – SECKEL (1926) i. m. s. h. v.

Ulp. D. 4.4.16.4 (11 ad ed.)

Idem Pomponius ait in pretio emptionis et venditionis naturaliter licere contrahentibus se circumvenire.

Paul. D. 19, 2, 22, 3 (34 ad ed.)

Quemadmodum in emendo et vendendo naturaliter concessum est quod pluris sit minoris emere, quod minoris sit pluris vendere et ita invicem se circumscribere, ita in locationibus quoque et conductionibus iuris est.

A másodikként idézett szöveghelyen használt *'naturaliter concessum est'* és az Ulpianus–Pomponius helyen szereplő *'naturaliter licere'* fordulatra egyaránt igaz, hogy mindkét esetben az adásvételi szerződés vételárára tekintettel fogalmaz meg megengedett cselekvést a feleknek *circumscribo* illetve *circumvenio* ige vonatkozásában. Ezek az alakok 'megcsal' 'rászed' jelentésükben rokonértelműek, valamint a két szöveghely a cselekvés megengedettsége vonatkozásában ugyanazt a *naturaliter* alakot¹¹⁶ használja.¹¹⁷ E lényegi egyezések illetve hasonlóságok lehetővé teszik, hogy a szekunder irodalmi értelmezés bemutatása során a két szöveget párhuzamos helyként kezeljük és eltekintsünk annak vizsgálatától, hogy vajon az adott mű az *idem Pomponius* mondatot is, vagy csupán a Paulus-helyet teszi elemzése tárgyául.

A kérdéskörrel összefüggésbe hozható, másodlagos forrásokkal kapcsolatban kettősséget tapasztalunk. A vételár igazságosságával összefüggésben egyrészt óriási mennyiségű szakirodalmi anyaggal találkozhatunk; ennek átfogó, alapos vizsgálata nem tűnik kivitelezhetőnek. Ugyanakkor igaz az is, hogy a vizsgálódásaink kiindulásául szolgáló mondat kapcsán magával a *naturaliter* adverbiummal ritkán foglalkozik a szakirodalom kifejezetten. Több, a *pretium* fogalmával foglalkozó munkában megfigyelhetjük, hogy csak utalásszerűen, vagy úgy sem foglal állást a tekintetben, hogy milyen jelentőséget tulajdonít az adott szövegben az adverbiumnak. A következőkben arra vállalkozunk, hogy röviden áttekintsük azokat az

¹¹⁶Vö. FINÁLY (1884) i. m. s. v. *'circumvenio'* ill *'circumscribo'*.

¹¹⁷ A két szöveghely közti leglényegesebb eltérés abban érhető tetten, hogy míg Ulpianus általánosságban megengedi, hogy a felek a vételárral kapcsolatban kölcsönösen rászedjék egymást, addig abban a magyarázó megfogalmazásban, amit Paulusnál olvasunk, benne rejlik a jogász abbéli meggyőződése, hogy az adásvétel tárgyául szolgáló dolognak az objektív értéke meghatározható. Erre utalnak a „*quod pluris sit minoris emere, quod minoris sit pluris vendere*” tagmondatok. Vö. GÖTTLICHER (2004) i. m. 99. E különbség azonban a *naturaliter* jelentését nem befolyásolja.

irányokat, amelyek mentén meglátásunk szerint a szekunder irodalom a *naturaliter* adverbium vonatkozó textusbeli jelentését feldolgozza. Négy csomópontban összegezzük a nézeteket.

A szekunder irodalmi vonatkozások között mindenekelőtt érdemes utalnunk néhány korábbi szerzőre, ők a szövegben rejlő problematika feloldását abban látják, hogy megkérdőjelezzik annak eredetiségét. Közéjük tartozik Lübtow, aki interpolálnak tartja a '*naturaliter se circumscribi*' mondatrészt, mert véleménye szerint elviselhetetlen mértékben szembe megy a *bona fides* klasszikus elvével.¹¹⁸ Behrends Lübtow ezen álláspontját több pontban cáfolja, miközben utal abbéli meggyőződésére, hogy Lübtow értelmezése éppen a *naturaliter* félreértéséből fakad. Ebben a csoportban említhetjük Baldwint is, aki az *idem Pomponius* mondatban a *circumveniō*hoz képest kisebb jelentőséget tulajdonít a *naturaliter* adverbiumnak, sőt, kifejezetten interpolálnak tartja azt. Szerinte a *naturaliter* aligha klasszikus kifejezés, inkább azt tartja elképzelhetőnek, hogy a kompilátorok azért illesztették a szövegbe, hogy a közölni kívánt állítást a sztoikus filozófia kifejezésével támasszák alá.¹¹⁹

A második csoportba azok a szerzők tartoznak, akik a *naturaliter* értelmét egyfajta természetességben, a dolog természetéből fakadó következményben látják. Vannak, akiknél ez a felek belső viszonyában, az adott szerződésre vonatkoztatva nyer értelmet, míg mások a külső körülmények velejárójának tekintve tágabb értelemben, a kereskedelmi életre, az áruforgalom szokásos rendjére utaló természetességet látnak a megállapításban. Előre bocsátjuk, hogy ugyanarról van szó tulajdonképpen mind a két esetben, csupán a perspektíva más: a piaci viszonyok jellemzőit, törvényszerűségeit az egyes ott kötött ügyletek sokasága adja.

A felek belső viszonyára, és magára a szerződésre vonatkoztatja az adverbium értelmét a hazai szerzők közül Benedek – Pókecz Kovács,¹²⁰ Jusztinger,¹²¹ és Benke.¹²² Szerintük a klasszikus római jogászok természetesnek, az adásvétel természetes velejárójának tartották egymás rászédésének lehetőségét. Nézetük szerint a vétel természetes velejárója az ügyeskedés, amelyet az antik jogtudósok természetesnek tartottak, a szerzők azonban e természetesség eredetét és mibenlétét nem részletezik. Így gondolkodik Wacke¹²³ is, aki a profitra való törekvésben, és

¹¹⁸ LÜBTOW (1948) i. m.

¹¹⁹ Vö. BALDWIN (1959) i. m. 17.

¹²⁰ „A vételár ugyanis szabad alku tárgya, a vétel természetes velejárója, s az alkudozásnál a felek ügyeskedései a vétel természetes velejárói.” Ld. BENEDEK – PÓKECZ KOVÁCS (2016) i. m. 297.

¹²¹ Ld. JUSZTINGER (2015) i. m. 102.; 111. ld. továbbá JUSZTINGER (2016) i. m. 106.

¹²² BENKE (2011) i. m. 102.

¹²³ WACKE (1980) i. m. 214. sk.

ekként a felek közötti jogviszony természetében látja a megengedő szabályozás okát. Ebbe a sorba illeszkedik Bessenýő álláspontja is, aki szerint a megállapítás háttérében a „gazdasági-társadalmi szükségszerúségnek a felismerése húzódik.”¹²⁴

Mások, köztük Genzmer is, a piaci viszonyok, a külső adottságok jelentőségét hangsúlyozzák. Értelmezésében a természetesség az áruforgalomra vonatkozik, úgy tekinti ugyanis, hogy az áru és annak kialakult vételára közti aránytalanság az áruforgalom természetéhez hozzátartozik.¹²⁵

Szépén kirajzolódik a felek belső viszonyának és piac adottságainak összhangja, egymásra utaltsága Zimmermann fejtegetéseiben, aki alapos magyarázattal szolgál e természetesség vonatkozásában mind a természetesség mibenlétére mind pedig annak eredetére. A német szerző *The law of obligations* című művében a *natura contractus*-ra vezeti vissza a fogalmat abban az értelemben, miszerint az a piaci viszonyokból, az adott ügylet természetéből adódóan teszi megengedetté a *circumscribo* illetve a *circumvenio* cselekedetét. Fejtegetései során hangsúlyozza, hogy ez a *naturaliter concessum* (vagy *naturaliter licitum*) nem a *ius naturale* előírásának következtében illeti meg a feleket, hanem e lehetőség *naturaliter* volta a kereskedelmi viszonyok törvényszerúségeiből ered – ezzel rámutatva arra az általunk is lényegesnek tartott értelmezési kérdésre, amely a dolog természetességén túl annak eredetét, alapjait érinti. Fejtegetései során élesen elkülöníti egymástól az előnyös, kedvező piaci helyzet egyes kihasználását a *bona fides* követelményeibe ütköző csalárd ügyeskedéstől, és csupán az előbbire vonatkoztatva erősíti meg egymás rászédésének lehetőségét, és hangsúlyozza annak természetes, *natura contractus* értelemben vett megengedett voltát.¹²⁶

A harmadik csoportot véleményünk szerint azok a szerzők alkotják, akik az adverbium vonatkozásában annak *naturalis aequitasszal* való összefüggését hangsúlyozzák. Lübtow nézeteinek kritikája során Behrends a *naturaliter naturalis aequitasszal* való összefüggésére jut el. Nézete szerint a *naturaliter* ezen a helyen nem a természetjogi természetfogalomból, hanem a klasszikus, leíró természet-fogalomból fakadóan utal a [feleket megillető] szabadságra, amely

¹²⁴ BESSENYŐ (2010) i. m. 378.

¹²⁵ „Ein Missverhältnis zwischen Wert und Preis gehört zur Natur der Güterumsatzes.” Vö. GENZMER (1937) i. m. 36.

¹²⁶Ld. ZIMMERMANN (1996) i. m. 257. „Anything short of *dolus* was *invicem se circumscribere*, and it was *naturaliter concessum*, not on account of the precepts of natural law (*ius naturale*), but in the sense of being in accordance with the nature of trade (*natura contractus*).” Hasonló véleményen van Mayer-Maly. Vö. MAYER-MALY (2019) i. m. 127–137. o.

azokon a területeken juthat érvényre, amelyeket a *ius civile* szabályrendszere szabadon hagy.¹²⁷ Ez a *licitum* nem a *bona fides* cáfolata, a szabadság ugyanis bizonyos minimum követelmények meglétét nem zárja ki. Ezek pedig – állítja Behrends – a magisztrátusi jogalkalmazáson alapulnak, amelynek gyökerei az *aequitas naturalis*ban keresendők.¹²⁸

Végső soron Göttlicher is a *naturalis aequitas*szal hozza összefüggésbe a fogalmat. A szerző a *naturaliter* adverbiumot ezen a helyen, és a párhuzamos Paulus-szövegben is minden kétséget kizáróan a dolog természetére (*Natur der Sache*) vonatkoztatja. A feleket megillető szabadságot természettől fogva létező adottságnak tekinti.¹²⁹ Álláspontja szerint a *naturaliter* a *naturalis aequitas*ra utalva a felek azon szabadságát jelöli, amely szerint üzleti érzéküket és gazdasági erejüket kihasználva ügyletkötéseik során arra törekszenek, hogy elfogulatlanul saját hasznukat juttassák érvényre. Mindebből arra következtethetünk, hogy inkább a felek belső viszonyára, mintsem a külső piaci viszonyokra vonatkozóan használja a fogalmat. Érvelésében azonban e kérdésen túllépve a hangsúlyt e szabadság eredetére helyezi, majd megtalálja azt a *naturalis aequitas* fogalmában.¹³⁰

Végül úgy látjuk, kirajzolódik a szerzők egy negyedik csoportja, akik kifejezetten arra törekszenek, hogy a *naturaliter* adverbium jelentését a *licere* vonatkozásában fejtsék meg. A *naturaliter* adverbium és a *licet* ige együttes használatából adódó jelentést tulajdonít Herrman e

¹²⁷ BEHREND (2004) i. m. 302.

¹²⁸ Az interpoláció elmélettel összefüggésben megfogalmazott ellenérveléséből kiemelésre érdemes, hogy nézete szerint a '*naturaliter se circumscribi*' ugyan magában foglalja valamiféle pusztán formális értelemben vett kiegyenlítő igazságosság meglétét, ez azonban nem zárja ki a minimumkövetelmények érvényre juttatásának lehetőségét. Behrends e korlátok, illetve követelmények, mint pl. a *dolus*-tilalom vagy a piaci vételnél érvényesülő szavatossági igények eredetét elsősorban a *naturalis aequitas*ból fakadó magisztrátusi jogalkalmazásban látja („das durch die *naturalis aequitas* geleitete Amtsrecht bestimmte Mindestanforderungen”). Vö. BEHREND (2004) i. m. 302. különösen 49. lj.

¹²⁹ Ld. GÖTLICHER (2004) i. m. 99.

¹³⁰ Göttlicher a felek szabadságára vonatkozó megállapítását elsősorban Zimmermann és Wieacker nézeteire alapozva fejti ki. Wieacker nyomán, aki elsősorban az *aequalitas* (Leistungsgleichgewicht), nem pedig a *naturalis aequitas* tekintetében fogalmazza meg nézeteit, fontos felhívni a figyelmet az *aequitas* és az *aequalitas* különbségére. A szerző Grotius természetjogi gondolkodásával kapcsolatban foglalkozik a szerződések igazságosságának kérdéskörével. Az arisztotelészi–tomista hagyományokban gyökerező, a szerződésekre vonatkozó grotiusi igazságosság–elmélet a szolgáltatások egyenlőségét, és ekvivalens ellenszolgáltatásokat vár el a felektől – ebben az értelemben az *aequalitas* kifejezést használja, amely, mint mondja, értékelmélet meglétét előfeltételezi. Itt nem a klasszikus római jogi értelemben vett természetjogról van tehát szó, sem a *naturalis aequitas* római jogászok munkáiban is megmutatózó értelméről, hanem sokkal inkább, a tomista–arisztotelianus gyökerekkel rendelkező grotiusi természetjog felfogásról, amely az üzleti életben az antik és morálteológiai gyökerekkel bíró gazdasági etikára támaszkodik. Ebben a felfogásban a szerződések körében elvárt igazságosságnak része a tájékoztatási kötelezettségtől kezdve a szolgáltatás-és ellenszolgáltatások értékarányos volta, ami az *aequalitas* követelményében foglalható össze. Wieacker e szemlélettel állítja szembe a klasszikus római jogi felfogást, amely lehetővé teszi, hogy a felek saját hasznukat keressék az ügyletkötéseik során, azonban nyilvánvalóan nem korlátok nélkül – „freilich nicht betrügerisch übervorteilen.” Vö. GÖTLICHER (2004) i. m. 99.; WIEACKER (1996) i. m. 295–297.

forrásoknak, aki a folyamat megengedettségének okát éppen annak természetességében látja.¹³¹ Ezt a relációt vizsgálja Deli is, akinek okfejtése külön figyelmet érdemel. Amikor ugyanis a *naturaliter* adverbiumot a *licet* igével alkotott szókapcsolatában külön elemzi, és vizsgálja az adverbium természetjogra való utalásának lehetőségét, egymásra vetíti azoknak a forráshelyeknek a magyarázatát, amelyek a *naturaliter licet* fordulattal dolgoznak. A kérdést egy rabszolga önsértésével kapcsolatos eset kapcsán tárgyalja,¹³² amely későbbiekben elemzésre kerül. Azt a forrásszöveget az abban a fragmentumban is szereplő '*licere...naturaliter*' kifejezés okán veti össze az *idem Pomponius* szöveggel. Hangsúlyozza az adverbium értelmezésének fontosságát, és csak részben tartja megalapozottnak azon szerzők álláspontját, akik a szóban a természetjogra való utalást feltételeznek. Deli két nehézségre hívja fel a figyelmet. Egyrészt a természetjoggal mint minden élőlényre vonatkozó hivatkozási ponttal kapcsolatban kiemeli, hogy bár a rabszolgával kapcsolatos szövegben vonatkozhat a határozószó a dűhre mint az állatokkal közös magatartásra, az adásvétellel kapcsolatos mondatban azonban „igen nehéz megmagyarázni ezen az alapon, hogy [...] az eladó és a vevő miért csaphatják be természetszerűleg egymást, hiszen ilyen jellegű tranzakciók az állatok körében egyáltalán nem fordulnak elő.”¹³³ Másrészt, utalva arra, hogy a rabszolgatartó egy császári rendelet szerint nem okozhat súlyos testi sértést a rabszolgájának, feloldandó kérdésként elemzi azt, hogy vajon miért sértheti a rabszolga a természettől fogva saját testét, míg a tulajdonosa ugyanezt vele szemben nem teheti meg jogszerűen. Hangsúlyozza: „[e]nnek csak akkor van értelme, ha a kétféle szabályozás egymással összhangba hozható, azaz egy jogpolitikai célt szolgálnak”¹³⁴ A problematika feloldását a kifejezések – sztoikus hagyományba helyezett – közjóra vonatkozó értelmében látja. Mind a vételárképzés, mind pedig a rabszolga önsértése kapcsán állítja, hogy a magatartások megengedettsége csak egy nagyobb jó elérése érdekében lehetséges. A nagyobb jó, a társadalom számára pozitív következmény egyik részről az, hogy ha a rabszolga nem büntethető a különvagyonból történő levonással, akkor érdekeltté válik a *dominus* a jó életkörülmények megteremtésében. Másrészt pedig, ami az adásvételt illeti, a társadalom számára hasznos, ha a dolgok értékesítéséből származó nyereség a szerződő felek között arányosan oszlik meg. Így mindkét esetben a *naturaliter licet* közjóra mutató értelmét látja.¹³⁵

¹³¹ A szerző a görög–római, az egyiptomi és a zsidó forrásokat egyaránt kutatja, azokat nem kronológiájukban, hanem három szempont, a filozófia, a vallás és a jogi előírások mentén vizsgálja: Ld. HERRMANN (1982) i. m. 9–19.

¹³² Ulp. D. 15, 1, 9, 7.

¹³³ Ld. DELI (2017) i. m. 212.

¹³⁴ Ld. DELI (2017) i. m. 214.

¹³⁵ Ld. DELI (2017) i. m. 212–218. Erdődy kiemeli, hogy Deli a fent vázolt problematikát „[...]sztoikus kontextusba helyezi [...]és az elemzett szövegek kapcsán arra a következtetésre jut, hogy a *naturaliter licet* kifejezés tárgyaként

Kitekintés jeleggel említjük, hogy a tizenhatodik századi humanisták közül a portugál Arias Piñel (1515–1563) a *naturaliter* adverbiumot az *idem Pomponius* textusban *iure gentium* értette, többek között ebben látva a mondat értelmezésének feloldását. Munkája azért is érdekes, mert véleménye megfogalmazása előtt összefoglalta *naturaliterre* vonatkozó korabeli uralkodó tanokat. Elmondja, hogy egyesek az „emberi ösztönöknek megfelelően” értelemben használják, mások az adásvétel sajátosságának tekintik, hogy mindkét oldalon szemet hunynak a csalások felett. Megint mások a *naturalis aequitasra*, vagy a *ius naturalé*re vonatkoztatják a fogalmat. Meggyőződése szerint azonban az adverbium csak a minden ember számára közös tapasztalatra, következésképpen pedig a *ius gentiumra* utalhat. Később¹³⁶ erre az értelmezésre az adott kontextus elemzésekor részletesen kitérünk. Az előbbieket kapcsán azonban itt jegyezzük meg, hogy gondolatmenetében feltűnnek annak a gondolatnak a csírái, amellyel aztán Deli fejtegetéseiben is találkozunk: „*secundum quod ad quietem reipublicae magis consentaneum visum est, eam laesionem in precio remittere.*”¹³⁷

2. 3. A 'NATURALITER' ADVERBIUM ELŐFORDULÁSA A DIGESTÁBAN

Az eddig megfogalmazott előzetes vizsgálódások ismeretében a továbbiakban a *naturaliter* adverbium digestabeli előfordulási helyein vizsgáljuk a szó jogi szövegekben betöltött szerepét. Az elemzés során olyan jelentési csoportok rajzolódnak ki, amelyek túllépnek a szótárak illetve a Heumann és Seckel kínálta kategóriákon. A szónak kifejezetten a római jogászai vélemények szövegezésében betöltött szerepét mutatják, és elvezetnek az eredeti kérdés megválaszolásához: az *idem Pomponius* kijelentés értelmezésének problémájához.

2. 3. 1. Az alapul szolgáló forrásanyag

A továbbiakban áttekintjük azokat a digestabeli forráshelyeket, ahol a *naturaliter* adverbium előfordul.¹³⁸ Mielőtt a jelentésárnyalatok szerinti csoportok megalkotására és az az egyes

előforduló cselekvések megengedettsége mind-mind a közjó megvalósításának irányába hatnak.” Vö. ERDŐDY (2018a) i. m. 64.

¹³⁶ Ld. jelen dolgozat 3. fejezet.

¹³⁷ DECOCK (2011) i. m. 1870.

¹³⁸ A kutatás időbeli és területi keretei okán a Digestán kívüli jogi forrásokra nem térünk ki, csupán két munkát említünk: Gaius Institúcióit, illetve Iustinianus azonos című művét. E tankönyveket részletesen nem elemezzük, utalunk azonban a bennük felételezhető tendenciákra. A vizsgálat két kulcsszó tekintetében vezethet a kutatás szempontjából lényeges eredményre: az adverbium alak és annak szótöveként értelmezhető melléknévi alak előfordulására kell figyelemmel lennünk. Gaius Institutones szövegeiben a *naturaliter* adverbium nem szerepel, a

szöveghelyek közelebbi vizsgálatára sor kerülne, érdemes röviden utalni az idevágó textusok kiválasztása és elemzése során alkalmazott módszerekre. A kutatás keretei között kizárólag a *Digestában* fellelhető forráshelyekre voltunk figyelemmel, ennek anyagából választottuk ki¹³⁹ mindenekelőtt a 'naturaliter' szócskát tartalmazó szövegeket. A kutatás kiinduló anyagát képező szöveghelyek kiválasztása mechanikus, nyelvi-formai módszerek alapján történt. A keresési eredmények formai szempontok szerinti vizsgálata után¹⁴⁰ a kiindulásul szolgáló forrásanyag negyvennégy digestabeli szöveghelyre csökkent. Ezt követte a szövegek tartalmi vizsgálata, amelynek során azok jelentésére, felépítésére, a bennük megmutatkozó jogász gondolkodás bemutatására voltunk elsősorban figyelemmel. Végző soron tehát arra, milyen jelentést hordoz a 'naturaliter' ténylegesen az adott szövegben.

A keresett szó a *Digestában* összesen negyvennégy szöveghelyen szerepel. A vételár meghatározására vonatkozó, vizsgálódásunk kiindulópontjául szolgáló Ulpianus–Pomponius forráshelyen kívül Ulpianus további huszonhárom, Pomponius pedig öt helyen használja az adverbiumot, a fennmaradó előfordulási helyek megoszlának Paulus, Papinianus, Iavolenus és további jogászok egy-egy véleménye között. Érdekesség, hogy Ulpianus után éppen az a Pomponius került a második helyre a keresett szót alkalmazó szerzők között, akinek megfogalmazását a remekjogász átveszi a kiindulásul szolgáló helyen, és akinek munkájára az

szócsalád melléknévi alakjával, a *naturalis* alakkal pedig négy helyen találkozunk. Már itt érdemes felhívni a figyelmet azonban arra, hogy a *Digesta* szöveghelyeiben való kutatás során találkozunk egy olyan Gaius nevéhez fűződő *locusszal*, ahol a vizsgált szó immár az adverbium alakban jelenik meg Gai. D. 41, 3, 5 (21. ad ed. provinc.) A provinciai ediktumhoz fűzött kommentárban a jogász a possessio megszakadásának kapcsán használja a *naturaliter* adverbiumot, 'naturaliter interrumpitur possessio' kifejezésben. Iustinianus *Institutiones* című művében, amely nagyban támaszkodik a Gaiusi tankönyv szövegeire, egyszer szerepel a *naturaliter* a *De fideiussoribus* titulusban 'in id quid sibi naturaliter debetur' (Iust. Inst. 3, 20, 1.) Érdekesség, hogy e hely alapjául szolgáló fragmentumot megtaláljuk a gaiusi tankönyvben is: az átvétel csaknem szó szerinti. A Gaiusi (Gai. 3, 119a) és a Iustinianusi (Iust. Inst. 3, 20, 1.) tankönyvben szereplő szövegek összevetésének nyomán jól látható az a funkció, amit a *naturaliter* adverbium az *obligatiók* osztályozása tekintetében betölteni látszik. Iustinianus munkája a *fideiussio* alkalmazási körének vizsgálatakor a Gaiusi szöveget egy ponton éppen a *naturaliter* adverbiummal egészíti ki, amikor a Gaiusi töredék zárómondatában szereplő 'id quod sibi debeatur' fordulat helyett, az 'id quod sibi naturaliter debeatur' kifejezést fogalmazza meg. Gaius a *stipulatiós* alakban létrejött kezességi formákat úgy veszi számba, hogy a *similis – dissimilis* kategóriapár alá rendelve (Gai. 3, 118. *Sponsoris vero et fidepromissoris similis condicio est, fideiussoris valde dissimilis.*) a *sponsiot* és a *fidepromissiot* a *fideiussiotól* megkülönbözteti aszerint, hogy azok milyen kötelek biztosítékául szolgálhatnak. Az előbbieket tekintetében kijelenti: „*Nam illi quidem nullis obligationibus accedere possunt nisi verborum*”, míg az utóbbi *dissimilis* volta a következőként jelentkezik: „[...] *omnibus obligationibus [...] adici potest*”. A különféle *obligatiók* felsorolása után. Azon korábbi állásfoglalásának megerősítésére, miszerint *naturalis obligatio*hoz is járulhat a kezesség e formája, a rabszolga kötelmeire utal és hangsúlyozza: „*ut pro servo quoque obligetur*”.

¹³⁹ A forrásszövegek kiválasztása az IntraText szövegkereső segítségével valósult meg. Ld. INTRATEXT (<https://www.intratext.com/>). A 'naturaliter' kulcsszóra rákeresve a rendszer 49 találatot jelenít meg. Ezek közül három találat ugyanarra a forráshelyre utal, egy Pomponius–textus pedig kétszer használja a *naturaliter* szót. (D. 46, 3, 107 (Pomponius 2 enchir.)). Összességében tehát 44 *Digesta*–helyel kell számolnunk, amikor a *naturalitert* tartalmazó textusokról beszélünk.

¹⁴⁰ Minderre az azonos szöveghelyeken előforduló többes megjelenések miatt volt szükség.

ediktumkommentár vonatkozó szövegében háromszor is hivatkozik.¹⁴¹ Az Ulpianus munkásságával monografikusan is foglalkozó Honoré ugyan kifejezetten nem foglalkozik ezen adverbium ulpianusi szóhasználatban betöltött szerepével, alkalmazására mégis utal egy Tryphoninus nevéhez fűződő textussal kapcsolatban, amelyet az emberi jogok római jogi gyökereiről szóló fejezetben elemez¹⁴², és amelyre jelentősége miatt később részletesen visszatérünk.¹⁴³

2. 3. 2. A forráshelyek csoportosítása

Előjáróban megállapítható, hogy a római jogászok igen sokféle szövegösszefüggésben használják a kifejezést a *naturalis obligatio*kra való utalástól kezdve az esővizek természetes lefolyásán át a *civilis contra naturalis possessio* megkülönböztetéséig bezárólag és egészen sokféle jelentés társul hozzá. Végigtekintve a vonatkozó forráshelyeken, úgy tűnik, a szó különféle jelentési kategóriái rajzolódnak ki a jogászai szövegekben, a különféle értelmezések elhatárolása és megértése végett érdemes végignézni ezeket.

A *naturaliter* szó előfordulásai első lépésben hat különféle csoportba sorolható jelentésárnyalatban mutatkoznak, e csoportokat közelebbről megvizsgálva azonban inkább úgy látszik, hogy végső soron ez a határozószó a Digestában fellelhető jogászai véleményekben betöltött szerepe szerint négy kategóriában összegezhető és elemezhető. Mindezek alapján a következőkben elsőként bemutatjuk a szó hat alkalmazási területét az előfordulásuk gyakorisága szerint, majd pedig második lépésben az ezek alapján körvonalazódó négy jelentésárnyalat részletes elemzésére kerül sor.

A szó alkalmazási területei előfordulásuk gyakorisága szerinti sorrendben a következők:

1. szokásos, természetes módon értelemben, tizenegy alkalommal¹⁴⁴

¹⁴¹ LENEL (1889) i. m. II. 476. (Ulp. ad ed.11.) 406.

¹⁴² HONORÉ (2002) i. m. 88–89.

¹⁴³ Ld. jelen dolgozat 2.4.4.2. fejezet.

¹⁴⁴ Pomp. D. 1, 2, 2, 5 (I. S. enchir.); Ulp. D. 11, 7, 4 (25 ad ed.); Ulp. 19, 1, 11, 1 (32 ad ed.); Ulp. D. 29, 5, 3, 19 (50 ad ed.); Ulp. D. 29, 5, 3, 23 (50 ad ed.); Pomp. D. 30, 26, 2 (5 ad sab.); Ulp. D. 39, 3, 1, 23 (53 ad ed.); Paul. D. 41, 2, 1pr (54 ad ed.); Gai. D. 41, 3, 5 (21 ad ed. provinc.); Ulp. 43, 12, 1, 5 (68 ad ed.); Pomp. D. 50, 17, 7 (3 ad sab.)

2. *naturaliter* explicite vagy implicite a *civiliter* ellentettjeként, kilenc alkalommal¹⁴⁵ (ebből két forrás másik kategóriába is sorolható)
3. *naturalis possessio*val kapcsolatban, hét helyen¹⁴⁶
4. *naturalis obligatio* kapcsán, hat helyen¹⁴⁷
5. emberi munkával létrehozott illetve előidézett állapot ellentettjeként, öt helyen¹⁴⁸
6. a *ius gentium* szerintivel szemben, egy forráshelyen¹⁴⁹
7. besorolásra váró helyek¹⁵⁰
 - a. Paul 4, 5, 7pr
 - b. Ulp. D. 4, 4, 16, 4
 - c. Ulp. D. 15, 1, 9, 7 (29 ad ed.)
 - d. Paul. D. 19, 2, 22, 3 (34 ad ed.)
 - e. Marci. 46, 3, 49 (l.S. ad hypoth. form.)

Korábban utaltunk az egyes szótárak illetve kézikönyvek adta jelentéstartományokra a *naturalis* melléknév, illetve a *naturaliter* adverbium alak kapcsán. E besorolások részben nem csak a római jogi szövegekben megmutatkozó jelentései tekintetében rendezik a szó különféle árnyalatait, részben pedig további kiegészítésre szorulnak, éppen ezért szükségesnek mutatkozik a fogalom jelentésárnyalatainak újabb csoportosítása. A jelentési kategóriák megalkotásakor a szó köznyelvi illetve jogi terminológiában betöltött szerepének figyelembe vétele játszott meghatározó szerepet, míg az egyes konkrét forrásszövegek kategóriák alá sorolásában az adott szövegösszefüggés kapott kitüntetett figyelmet. Az eddig elmondottakból is megmutatkozik, hogy a *naturaliter* szónak a római jogászai véleményekben betöltött szerepe kettős: az esetek (előfordulási helyek) nagy részében (első és második jelentésárnyalat) a *naturaliter* nem *terminus technicus*, a jogi terminológia kifejezetten a harmadik és negyedik csoportban mutatkozik meg.

¹⁴⁵ Mod. D. 41, 1, 53 (14 ad q. muc.); Iav. D. 41, 2, 24 (14 epist.); Ulp. D. 43, 16, 1, 9 (69 ad ed.) két helyre sorolható: *civilis/naturalis, possessio*; Ulp. D. 44, 7, 14 (7 disp.) két helyre sorolható *civilis/naturalis, obligatio*; Ulp. D. 45, 1, 1, 2 (48 ad sab.); Ulp. D. 46, 2, 1, 1 (46 ad sab.); Ulp. D. 46, 3, 5, 2 (43 ad sab.); Pomp. D. 46, 3, 107 (2 enchir.); Ulp. D. 50, 16, 49 (59 ad ed.).

¹⁴⁶ Pap. D. 10, 2, 35 (12 resp.); Ulp. D. 10, 3, 7, 11 (20 ad ed.); Ulp. D. 10, 4, 3, 15 (24 ad ed.); Ulp. D. 41, 2, 12 (70 ad ed.); Iav. D. 41, 2, 23pr (1 epist.); Pap. D. 41, 2, 49pr (2 def.); .); *Ulp. D. 43, 16, 1, 9 (69 ad ed.)*, Ven. D. 43, 26, 22, 1 (3 interd.).

¹⁴⁷ Ulp. D. 4, 5, 2, 2 (12 ad ed.); Ulp. D. 5, 3, 25, 11 (15 ad ed.); Paul. D. 12, 6, 13pr (10 ad sab.); Ulp. 26, 8, 5pr (40 ad sab.); Marc. D. 35. 2, 56, 2 (22 Dig.); *Ulp. D. 44, 7, 14 (7 disp.)*; Afr. D. 46, 1, 21, 2 (7 quaest).

¹⁴⁸ Pomp. D. 8, 3, 20, 1 (33 ad sab.); Ulp. D. 32, 70, 12 (22 ad sab.); Ulp. D. 39, 3, 1, 10 (53 ad ed.); Ulp. D. 39, 3, 1, 15 (53 ad ed.); Ulp. D. 39, 3, 1, 22 (53 ad ed.).

¹⁴⁹ Tryph. D. 12, 6, 64 (7 disp.).

¹⁵⁰ E szöveghelyek első megközelítésben nehezen sorolhatóak bármelyik előbbi, vagy egy közös további kategóriába.

Az eddig bemutatásra került jelentésárnyalatokon túl tehát előremutatónak látszik az *idem Pomponius* kijelentés további értelmezése szempontjából egy új, kifejezetten a Digesta szövegeire szabott csoportosítás bemutatása, amely a forrásszövegek vizsgálata nyomán kirajzolódik előttünk. A szó köznyelvi jelentését hordozó vetületéből kiindulva a kifejezetten jogi terminológia felé haladva a naturaliter Digestában fellelhető jelentésárnyalatai a következő csoportokban foglalhatóak össze:

1. *naturaliter* a 'non manu facto' vagy 'non opere facto' értelemben, amely az emberi munkával létrehozottal szemben jelent valamiféle természetesen létrejövő állapotot, folyamatot
2. *naturaliter* természetesen, a dolgok lefolyásának szokásos rendjére, az adott dolgok sajátos jellegére, természetére utalva
3. *naturaliter* jogi szakkifejezések, sui generis jogi fogalmak elemeként
4. *naturaliter* mint önálló, a jogászai döntés számára mértékadó mérceként, önálló kritériumként megjelenő rendre utaló kifejezés – sokszor a *ius civilével*, olykor a *ius gentiummal* szembeállítva

A továbbiakban e négy jelentési kategóriát vizsgáljuk meg közelebbről, és példákkal illusztráljuk a szó adott értelmének jogászai véleményekben való megjelenését.

2. 3. 3. Források áttekintése és csoportosítás a fordítások tükrében

Pusztán az érdekesség kedvéért, érdemes még egy pillantást vetni a Digesta fordításokra, és néhány példával bemutatni, hogy azok milyen szavakkal adják vissza azok a *naturaliter* kifejezést. A Digesta új német fordításában az eddig megjelent kötetekben az adverbium német megfelelőjeként a következő szavakkal, kifejezésekkel találkozunk. 'Natürlicherweise'¹⁵¹ a

¹⁵¹ A *naturaliter* adverbium fordításaként a 'natürlicherweise' szó (illetve az 'auf natürliche Weise' kifejezés) összesen hét helyen fordul elő az említett fragmentumok között. E német kifejezésnek a Duden egynyelvű szótár szerint két alapvető jelentésárnyalata különíthető el. Egyrészt: „natürlich, von Natur aus/her, von selbst“ másrészt pedig: „logischerweise, selbstverständlich“. Vö. DUDEN (<https://www.duden.de/woerterbuch>) A következő fragmentumokról van szó ebben a körben: Ulp. D. 4, 5, 2, 2 (12 ad ed.): „auf natürlicher Weise verpflichtet“; Ulp. D. 5, 3, 25, 11 (15 ad ed.): „auf natürliche Weise [...] zu einen Geschenk verpflichtet haben“; Pap. D. 10, 2, 35 (12 resp.): „nur auf natürliche Weise innehatte“; Ulp. D. 10, 4, 3, 15 (24 ad ed.): „nur in natürlicher Weise innehat“; Ulp. D. 11, 7, 4 (25 ad ed.): „als gehöre auf natürliche Weise den Toten der Ort“; Paul. D. 19, 2, 22, 3 (34 ad ed.): „natürlicherweise erlaubt“. Ld. BEHRENDTS et al. (1990-2012) .

leggyakrabban, 'von Natur aus'¹⁵² vagy 'natürlich'¹⁵³, ritkán 'naturgemäß'¹⁵⁴, néhány helyen azonban találkozunk a 'Natureinwirkung', a 'wirklich' vagy az 'in irgendeiner Weise' kifejezésekkel, illetve a természetjogra, sőt a természetjog alapelveire ('naturrechtliche Grundsätze') való kifejezett hivatkozással is.¹⁵⁵

A francia fordítások az 'ordinairement'¹⁵⁶, 'de façon naturelle'¹⁵⁷, 'naturelle'¹⁵⁸, 'naturellement'¹⁵⁹, 'la nature de...'¹⁶⁰ fordulatokat használják leggyakrabban, míg az angol szövegekben többek között az 'in the ordinary way'¹⁶¹, 'naturally'¹⁶², 'in accordance with natural law'¹⁶³ kifejezések fordulnak elő.¹⁶⁴

2. 3. 4. Táblázat

A szó digestabeli előfordulási helyeit áttekintő táblázat formájában mutatjuk be. Maga a táblázat a dolgozat függelékében található. A táblázat oszlopai a negyvennégy textus vonatkozásában a következőket tartalmazzák: a sorszám¹⁶⁵ és a forráshely megjelölése után közli azokat a szavakat, kifejezéseket, fordulatokat, amelyek az adott textus német francia és angol nyelven megjelent fordításaiban a *naturaliter* tekintetében alkalmazásra kerültek. E lehetséges értelmezési irányokat követően a táblázat utolsó oszlopában az általunk javasolt jelentési kategória megjelölése olvasható. Az 1 – 4 –ig terjedő arab számok rámutatnak a *naturaliter* azon jelentésárnyalatára, amelybe véleményünk szerint az adott forráshely besorolható. Az áttekinthetőség kedvéért a

¹⁵² Ulp. D. 32, 70, 12 (22 ad sab.): „von Natur aus Weiße”. ; Ulp. D. 15, 1, 9, 7 (29 ad ed.): „Denn es steht auch Sklaven von Natur aus frei, gegen ihren eigenen Körper zu wüten.” Ld. BEHRENDTS et al. (1990-2012) .

¹⁵³ Paul. D. 4, 5, 7pr. (11 ad ed.): „nach ihrer natürlichen Verwandtschaft”; Ulp. D. 10, 3, 7, 11 (20 ad ed.): „obgleich sie in einem natürlichen Sinn besitzen”; Pomp. D. 30, 26, 2 (5 ad sab.): „nach ihrer natürlichen Beschaffenheit”. Ld. BEHRENDTS et al. (1990-2012) i. m.

¹⁵⁴ Pomp. D. 1, 2, 2, 5 (Pomponius I. S. enchir): „wie es ja naturgemäß dahin zu kommen pflegt”. Ld. BEHRENDTS et al. (1990-2012) .

¹⁵⁵ Tryph. D. 12, 6, 64 (7 disp): „so ist auch bei der Kondiktion die Entscheidung über Geschuldetes oder Nichtgeschuldetes nach naturrechtlichen Grundsätzen zu treffen.” Ld. BEHRENDTS et al. (1990-2012) .

¹⁵⁶ Pl. Pomp. D. 1, 2, 2, 5 (I. S. enchir).

¹⁵⁷ Pl. Tryph. D. 12, 6, 64 (7 disp.).

¹⁵⁸ Pl. Ulp. D. 32, 70, 12 (22 ad sab.).

¹⁵⁹ Pl. Ulp. D. 15, 1, 9, 7 (29 ad ed.).

¹⁶⁰ Pl. Ulp. 19, 1, 11, 1 (32 ad ed.).

¹⁶¹ Ulp. D. 29, 5, 3, 23 (50 ad ed.).

¹⁶² Marc. D. 35. 2, 56, 2 (22 Dig.).

¹⁶³ Ulp. D. 44, 7, 14 (7 disp).

¹⁶⁴ Részletesen ld. az erről szóló táblázatot.

¹⁶⁵ A forrásszövegek digestabeli sorrendjükben követik egymást, azokat a könnyebb áttekinthetőség kedvéért folyamatos számozással láttuk el.

jelentésárnyalatokat különféle színekkel jelöltük. A kitöltés nélkül, fehérén hagyott cellák esetében az adott fordítás mellőzi a *naturaliter* adott nyelven való visszaadását. Az általunk javasolt csoportosítás kategóriáinak és szinkódjainak összefoglalását a következő táblázat összesíti.

<i>Naturaliter</i>			
1 természetes állapot = <i>non manu facto</i> értelemben	2 adott dolog sajátos jellegére utal a természetesség	3 <i>sui generis</i> jogi fogalmak elemeként szerepel	4 önálló mérce, rend, <i>ius naturalével</i> összefüggésben

A jelentésárnyalatok kifejtésére a következő pontokban kerül sor.

2. 4. AZ EGYES JELENTÉSÁRNYALATOK RÉSZLETES VIZSGÁLATA

2. 4. 1. '*Naturaliter*' – '*non manu facto*' értelemben

Az első csoport: 'természetes' annak legtermészetesebb értelmében: mesterséges, emberi beavatkozástól mentesen.¹⁶⁶ Az első csoportba azok az esetek sorolhatók, ahol a *naturaliter* „*non manu facto*” illetve „*non opere facto*” értelemben használatos. Oyan állapotra vagy változásra utal tehát, amely természetes módon, nem pedig emberi munka eredményeként jött létre vagy következett be. A jogászai véleményeket olvasva kitűnik, hogy ez a szembeállítás nem egyszer explicite is kifejeződik. E megfogalmazások egy Pomponius-hely kivételével Ulpianus nevéhez fűződnek. A véleményt alkotó jogászok ezekben az esetekben azt kívánják hangsúlyozni, hogy az adott jogesetben kínált megoldás azon múlik, hogy a fennálló állapot természetes módon, vagy pedig mesterségesen, emberi behatás eredményeként jelentkezik.¹⁶⁷ Az ide tartozó eseteket közelebbről is megvizsgáljuk.

¹⁶⁶ Meglátásunk szerint ebbe a csoportba a következő textusok sorolhatók: Pomp. D. 8, 3, 20, 1 (33 ad sab.); Ulp. D. 32, 70, 12 (22 ad sab.); Ulp. D. 39, 3, 1, 10 (53 ad ed.); Ulp. D. 39, 3, 1, 15 (53 ad ed.); Ulp. D. 39, 3, 1, 22 (53 ad ed.). Ide is sorolható továbbá Ulp. D. 43, 12, 1, 5 (68 ad ed.).

¹⁶⁷ Érdemes felhívni a figyelmet arra, amit Erdődy a '*natura*' jelentésével összefüggésben állít. Véleménye szerint ugyanis, sokszor, amikor a *natura* valaminek a létezésére utal, viszonyít valamihez, és nem önállóan jelentkezik. Ilyen lehet a valóság és ezzel szemben ennek másolata, vagy az ember torz képe a valóságról. E tekintetben a *natura* ezen értelme a *naturaliter* jelen '*non manu facto*' jelentéstartományával mutat rokonságot, itt ugyanis megintcsak arról van szó, hogy valamihez képest fogalmaz meg természetességet az adott jogászai vélemény. Vö. ERDŐDY (2018a) i. m. 74.

Pomponius a mezei telki szolgálomakkal kapcsolatban jegyzi meg például a következőt:

Pomp. D. 8, 3, 20 (33 ad sab.)

Servitus naturaliter, non manu facto laedere potest fundum servientem: quemadmodum si imbri crescat aqua in rivo aut ex agris in eum confluat aut aquae fons secundum rivum vel in eo ipso inventus postea fuerit.

A szöveg a 'naturaliter' – 'non manu facto' szembeállításában fogalmazza meg azt a kritériumot, amelynek mentén eldönthető, hogy a szolgálom gyakorlása okán a szolgáló telekben keletkezett kár velejárója-e e jog gyakorlásának, vagy éppen azon túlmutatva megtérítési igények alapjául szolgál. E jogászai vélemény megfogalmazásának alapjául olyan esetek szolgálhattak, amikor a szolgáló telken átfutó csatorna mentén keletkezett kár a szolgáló telekben. Pomponius megfogalmazása szerint mindazok a sérelmek, amelyek *naturaliter* következnek be, vagyis természetes folyamat eredményeként¹⁶⁸ jelentenek sérelmet a szolgáló teleknek, „*laedere potest*”, tehát beleférnek e jog gyakorlásának keretei közé. Példaként olyan természet adta jelenségeket említ a jogászai vélemény, amelyek a vízvezetés jogának gyakorlása során jelentkeznek. A szolgáló telek tulajdonosa köteles tűrni, hogy az uralkodó telek mindenkori használója meghatározott gazdasági szükséglete végett, jelen esetben vízvezetés céljából igénybe vegye a szolgáló telket, csatornát építve és átvezetve a telken, azon keresztül jusson vízhez vagy éppen vezethesse le a telkén összegyűlő vizet. Óhatatlanul (*naturaliter*) előfordul, hogy a hirtelen lezúduló eső miatt megnövekszik a vízmennyiség a csatornában, vagy az alacsonyabban fekvő telken nagyobb esőzés után összefolynak a vizek, vagy éppen új forrás jön létre, és ezzel a telek tulajdonosának kára keletkezik. Az említett példákban az átlagos zavarást, – ami a szolgálom velejárója – meghaladó szintű sérelem nem emberi behatás eredménye, így az Pomponius véleménye szerint a szolgálom gyakorlásához hozzá tartozik. A *contrario* megállapítható azonban a szöveg alapján, hogy azok az esetleges károk, amelyek emberi behatás eredményeképpen következtek be, a mondottakkal ellentétes megítélés alá esnek.

Hasonló esetekben használta Ulpianus a fogalmat három szöveghelyen is a Digesta harminckilencedik könyvének *De aqua et aquae pluviae arcendae* titulusában az esővizek

¹⁶⁸ A textus német fordítása igen találóan a 'durch Natureinwirkungen' fordulattal adja vissza a *naturaliter* kifejezést, ezzel is utalva a fogalom értelmére, mint az emberi behatás ('menschliche Handlung') ellentettjére. Ld. BEHRENDTS et al. (1990-2012).

elvezetésével kapcsolatban. Ezekben a textusokban az a kérdés foglalkoztatja a jogászt, hogy az *actio aquae pluviae arcendae* elnevezésű kereset milyen esetekben és milyen feltételekkel indítható meg. E vélemények megfogalmazása során a *'naturaliter'* a *'non opere facto'* kifejezéssel szembeállítva szintén természetes, nem pedig emberi behatás következményeként jelentkező sérelem megjelöléseként táruul elénk a szövegekben.

Ulp. D. 39, 3, 1, 10 (53 ad ed.)

Idem aiunt, si aqua naturaliter decurrat, aquae pluviae arcendae actionem cessare: quod si opere facto aqua aut in superiorem partem repellitur aut in inferiorem derivatur, aquae pluviae arcendae actionem competere.

A szomszédsági viszonyokhoz kötődően a mezei telkek esővizének természetes lefolyását gátló tevékenység ellen¹⁶⁹ ugyanis fel lehetett lépni az *actio aquae pluviae arcendae* nevű keresettel.¹⁷⁰ A felperes ilyenkor követelhetette az akadályozó tevékenység abbahagyását és az eredeti állapot helyreállítását. A kereset tekintetében kulcsfogalom a természetes lefolyás (*decurro*), ahogy ezt az idézett textus is hangsúlyozza. Nem jár tehát az *actio*, ha az esővíz természetes módon, *naturaliter* lefolyik.¹⁷¹ Amennyiben viszont valamilyen emberi tevékenységgel gátolják a vizek természetes lefolyást, például oly módon, hogy visszatartják a magasabban fekvő telekre, vagy levezetik az alsóra, ezzel az *actió*val lehet perelni.

Hasonló megfogalmazást látunk a következő Ulpianus esetben is, amelyből kiemelendő a *'non naturaliter, sed opere facto'* fordulat, amellyel a textus az adverbium e csoportban körüljárt értelmét támasztja alá és fejt ki: a *naturaliter* jelentése az (emberi) munkával elvégzett szemben valaminek a természet erejéből való létrejöttére utal.

¹⁶⁹ Ulp. D. 39, 3, 1, 1 (53 ad ed.) [...] *quotiens manu facto opere agro aqua nocitura est, id est cum quis manu fecerit, quo aliter flueret, quam natura soleret.*

¹⁷⁰ Az *actio aquae pluviae arcendae* Kasernél a tulajdonjog magánjogi jellegű korlátainak tárgyalása során is elemzésre kerül. Az Ulp. D. 39, 3, 1pr (53 ad ed.) meghatározza, hogy milyen esetben indítható eredetileg ez a kereset („*Si cui aqua pluvia damnum dabit, actione aquae pluviae arcendae avertetur aqua*”), a jogászok azonban az *actio* alkalmazhatóságát továbbfejlesztették. A mezei telkek esővizének természetes lefolyását gátló tevékenység ellen ugyanis fel lehetett lépni ezzel a keresettel. A felperes ilyenkor követelhetette az akadályozó tevékenység abbahagyását és az eredeti állapot helyreállítását. Vö. KASER (1971) i. m. 407.; MOLNÁR – JAKAB (2015) i. m. 223. E keresettel kapcsolatban ld. továbbá KASER (1971) i. m. 126.; 162.; 407.; 493.; 633.; 657.; SIKLÓSI (2021) i. m. 905. sk.; valamint további irodalom megjelölésével HRP (2023) i. m. 1721–1728.

¹⁷¹ Ulp. D. 39, 3, 1, 1 (53 ad ed.). „*quod si natura aqua noceret, ea actione non continentur.*”

Ulp. D. 39, 3, 1, 15 (53 ad ed.)

In summa puto ita demum aquae pluviae arcendae locum actionem habere, si aqua pluvia vel quae pluvia crescit noceat non naturaliter, sed opere facto, nisi si agri colendi causa id factum sit.

Ezek közé az esetek közé sorolható egy további szöveghely, ahol a kérdés fordítva merül föl: nem a szomszéd általi építkezés, hanem a magasabban fekvő telken meglévő épület lebontása okán változik meg az alacsonyabban fekvő telek vízellátása. A jogászok a vita során azzal a kérdéssel szembesülnek, hogy indítható-e ebben az esetben is az említett *actio*? Válaszukban tehát a *manu facto versus naturaliter* problematikája újabb relációban kerül elő.

Ulp. D. 39, 3, 1, 22 (53 ad ed.)

Sed et si vicinus opus tollat et sublato eo aqua naturaliter ad inferiorem agrum perveniens noceat, Labeo existimat aquae pluviae arcendae agi non posse: semper enim hanc esse servitutem inferiorum praediorum, ut natura profluentem aquam excipiant. Plane si propter id opus sublatum vehementior aqua profluat vel corrivetur, aquae pluviae arcendae actione agi posse etiam Labeo confitetur.

Labeo nyomán Ulpianus arra a megállapításra jut, hogy ha a magasabban fekvő telken a szomszéd eltávolítja az építményt, és az ily módon immár az alacsonyabban fekvő telekre lefolyó esővíz kárt okoz abban, nincs helye *actio aquae pluviae arcendae*nak, mivel az alacsonyabban fekvő telek vízellátására nézve mindig fenáll a szolgálatom, amely szerint az hozzájut a természetes módon átfolyó vízhez. Nincs helye az *acti*ónak, mert az esővíz természetes módon folyik le, az emberi munkával eltávolított épület nem '*manu facto opere*' lesz ebben az esetben, hanem éppen a természetes állapot (újra) előidézése. Akkor viszont, ha a szomszéd efféle tevékenysége folytán az esővíz sebesebben folyik át az alacsonyabban fekvő telekre, vagy ott összefolyik a csatornában, és a kár ebből következik, a jogászi vélemény szerint helye van a keresetnek.

Ebben a körben említendő az az Ulpianus nevéhez fűződő textus is, amelyben a *naturaliter* határozószó ugyan az eddigiektől egészen eltérő kontextusban fordul elő, mégis hasonló jelentéssel, az emberi beavatkozástól mentes állapotra utalva *non manu facto* értelemben használatos a szövegben.

Ulp. D. 32, 70, 12 (22 ad sab.)

Versicoloribus videndum est. Et constabat apud veteres lanae appellatione versicoloria non contineri, sed ea omnia videri legata, quae tincta sunt, et neta, quae neque detexta neque contexta sunt. proinde quaeritur, an purpura appellatione versicolorum contineatur. Et ego arbitror ea, quae tincta non sunt, versicoloribus non adnumerari et ideo neque album neque naturaliter nigrum contineri nec alterius coloris naturalis: purpuram autem et coccum, quoniam nihil nativi coloris sunt, contineri arbitror, nisi aliud sensit testator.

Hagyományrendelés szövegének értelmezése kapcsán merül fel a kérdés, hogy vajon mire gondol az örökhagyó akkor, amikor a hagyomány tárgyát képező gyapjú anyagok színére a *versicolor* jelzót használja. Csak a mesterségesen megfestett gyapjú, vagy a *naturaliter* fekete illetve fehér gyapjú is értendő alatta? Ulpianus úgy érvel, hogy a régiek nem hívták *lanának*, gyapjúnak a színes, már megfestett gyapjút. Tehát *a contrario*, sem a fehér, sem a fekete, sem más természetes szín nem számít *versicoloris*nak, hacsak az örökhagyó másként nem rendelkezett. Ezeket tehát nem kell hagyományként kiadni, csak azokat, amelyek mesterségesen, emberi munkával megfestett anyagok. Éppen ezért ebben az esetben, amikor az örökhagyó a '*versicoloria*' hagyományként való kiadásáról rendelkezett, csupán az olyan gyapjút kell alatta érteni, amelyet emberi munkával megszínezettek – ilyenek lehetnek a bíbor vagy a skarlát színűre festett anyagok. Ez az értelmezés cseng össze a principiumban mondottakkal is: *Si cui lana legetur, id legatum videtur, quod tinctum non est, sed autofues.*¹⁷²

E jelentésárnyalatot bemutató rész végén álljon egy olyan fragmentum, amely bizonyos értelemben átmenetet jelent a következő csoportra. Az Ulpianustól származó szövegben a folyómederben megnövekvő vízmennyiség kapcsán használja a jogász a *naturaliter* kifejezést. A szó egyszerre utal olyan folyamatra, amely természetes módon, tehát nem emberi munka vagy behatás nyomán keletekezik (*si tamen naturaliter creverit*), ugyanakkor úgy is érthető, hogy az adott megváltozott körülmények között egy új állapot lesz a természetes, a dolog természete szeint való.

¹⁷² Ulp. D. 32, 70pr (22 ad Sab.).

Ulp. D. 43, 12, 1, 5 (68 ad ed.)

Ripa autem ita recte definietur id, quod flumen continet naturalem rigorem cursus sui tenens: ceterum si quando vel imbris vel mari vel qua alia ratione ad tempus excrevit, ripas non mutat: nemo denique dixit nilum, qui incremento suo aegyptum operit, ripas suas mutare vel ampliare. nam cum ad perpetuam sui mensuram redierit, ripae alvei eius muniendae sunt. si tamen naturaliter creverit, ut perpetuum incrementum nactus sit, vel alio flumine admixto vel qua alia ratione, dubio procul dicendum est ripas quoque eum mutasse, quemadmodum si alveo mutato alia coepit currere.

A folyó partja tehát attól nem változik meg, hogy az egyszer-egyszer kiönt a medréből. Akkor azonban, amikor a folyó duzzadása tartóssá válik, és medrét tartósan megváltoztatja, a partra is a megváltozott állapot szerint kell tekinteni.

2. 4. 2. 'Naturaliter' – a dolog természete szerint

A jogesetek e második csoportjában a *naturaliter* jelentése továbbra sem szakad el a szó köznyelvi értemétől, csupán talán mélyebb rétegeit érinti annak: a dolog természetére, az adott folyamat, entitás sajátos jellegére, tulajdonságaira utal. Az ide sorolható szöveghelyeken jelen kutatás szemszögéből a kérdés tehát úgy vetődik föl, hogy vajon mi az, ami az adott dolog sajátos jellegéből fakadóan meghatározó? E folyamatra vagy létezésre utal a *naturaliter*.^{173 174}A következőkben az ide tartozó forráshelyek közül emelünk ki néhányat.

E jelentésárnyalat egyik tartománya a *naturaliter* „természetes” „ahogy ez lenni szokott” „magától értetődően” értelme, amelyre jó példa lehet az a Pomponiustól származó hely, ahol éppen az értelmezéssel kapcsolatban kerül alkalmazásra a kifejezés. Egy, a Digesta első könyvében, a *De origine iuris et omnium magistratuum et successione prudentium* titulusban található forráshelyen a jogász a jog eredetéről, fejlődéséről ír. Történeti jellegű fejtegetéseiben

¹⁷³ E második csoportba meglátásunk szerint a következő forráshelyek sorolhatók: Pomp. D. 1, 2, 2, 5 (I. S. enchir.); Ulp. D. 11, 7, 4 (25 ad ed.); Ulp. 19, 1, 11, 1 (32 ad ed.); Ulp. D. 29, 5, 3, 19 (50 ad ed.); Ulp. D. 29, 5, 3, 23 (50 ad ed.); Pomp. D. 30, 26, 2 (5 ad sab.); Ulp. D. 39, 3, 1, 23 (53 ad ed.); Paul. D. 41, 2, 1pr (54 ad ed.); Gai. D. 41, 3, 5 (21 ad ed. provinc.); Pomp. D. 50, 17, 7 (3 ad sab.).

¹⁷⁴ Erdődy utal rá, hogy vannak esetek, amikor maga a *natura* szó a *rerum natura* szinonimájaként értelmezhető, és arra utal, 'ahogyan a dolgok történni szoktak'. A *natura* e jelentésével függ össze az adverbium alak jelen értelme. Vö. ERDŐDY (2018a) i. m. 71.

az *interpretatio* szükségességéről, mibenlétéről és a *iurisprudentia* civiljogban betöltött szerepéről szólva jut el a következő magyarázatra:

Pomp. D. 1, 2, 2, 5 (I.S. enchir.)

His legibus latis coepit (ut naturaliter evenire solet, ut interpretatio desideraret prudentium auctoritatem) necessariam esse disputationem fori. Haec disputatio et hoc ius, quod sine scripto venit compositum a prudentibus, propria parte aliqua non appellatur, ut ceterae partes iuris suis nominibus designantur, datis propriis nominibus ceteris partibus, sed communi nomine appellatur ius civile.

Amint ez a szövegekörnyezetből kitűnik, a XII táblás törvény megszületésére utal a '*his legibus latis coepit*' fordulatban Pomponius,¹⁷⁵ majd ennek következményeként a jogértelmezés szükségességét hangsúlyozza, és hozzáteszi, hogy az értelmezés megkívánja (*desidero*) a jogtudomány *auctoritas*-át: természetes ugyanis, hogy az *interpretatio*-hoz jogtudósi tekintélyre van szükség. A szövegben a vizsgált *naturaliter* kifejezés jelentésének feltárásában nagy segítséget nyújt az a nyelvi fordulat, amelyben megjelenik: az '*ut naturaliter evenire solet*' szókapcsolat ugyanis magában hordozza az adverbium jelentését: ahogy ez lenni szokott, a dolgok természetes módján. Eszerint tehát a törvény meghozatala szükségessé teszi azok megvitatását, értelmezését, ahhoz pedig, hogy az értelmezésnek jelentősége, súlya is legyen, szükség van a jogtudósok *autoritas*-ára.^{176 177}

Egy folyamat természetes lefolyására, szokásos véghezvitelére utal a *naturaliter* a végrendelettel kapcsolatos következő esetekben. Ahhoz ugyanis, hogy megállapítsuk, hogy egy

¹⁷⁵ A '*his legibus*' megjelöléssel a XII táblás törvényre gondol Pomponius, hiszen előtte annak megszületéséről ír. Vö. Pomp.D. 1, 2, 2, 4 (I. S. enchir.).

¹⁷⁶ Kaser a helyet két összefüggésben is említi. Elsőként éppen az *interpretatio* jelentése kapcsán hangsúlyozza a különbséget a *pontifikális interpretatio*, helyesebben a jog megismerése, felismerése vagy talán jogtalálás (Rechtserkenntnis) és a valódi értelmezés között. Kiemeli, hogy a pontifikális *Rechtserkenntnis* *iuris interpretation*-nak nevezni sem a források alapján, sem pedig az *interpretatio* szó értelme alapján nem volna helyes. Az *interpretatio* ugyanis mindenekelőtt értelmezendő forrást előfeltételez. Itt utal Kaser a fenti Pomponius helyre: ez a szöveghely ugyanis kiemeli, hogy a XII táblás törvény megszületésének egyenes következménye, „*ut naturaliter evenire solet*” („as a natural consequence”; „wie es ja naturgemäss zu kommen pflegt”), hogy szükségessé válik az értelmezés, amely a jogtudósok tekintélyét megkívánja. („*ut interpretatio desideraret prudentium auctoritatem*”). Más helyen kiemeli Kaser, hogy a jogászok ugyan mindig kötve vannak a törvényekhez (*leges*) és a törvénnyel egyenrangú forrásokhoz, azonban azokon a területeken, ahol a törvények hallgatnak, jóval nagyobb szabadságot élveznek, mint amekkora a mai bírakat megilleti. Ez a törvények értelmezésére, az *interpretatio*-ra is igaz, amely sajátos értelemben, éppen a fenti forrás tükrében a *ius civile* részét képezi. Vö. KASER (1971) i. m. 28.;199.

¹⁷⁷ Watson a XII táblás törvény kapcsán foglalkozik a szöveggel. Ld. WATSON (1992) i. m. 26–29.

végrendeletet felnyitottnak számít-e, és vajon csalárd módon bontották-e föl, vagy nem, tudnunk kell, hogy rendszerint mi a természetes módja a végrendelet felbontásának, illetve, hogy a tartalma hogyan ismerhető meg általában.

Ulp. D. 29, 5, 3, 19 (50 ad ed.)

Aperire autem hic ille videtur qui naturaliter aperit, sive sint signatae sive non sint legatae, sed tantum naturaliter clausae.

Ulp. D. 29, 5, 3, 23 (50 ad ed.)

*Si quis tabulas quidem non aperuit naturaliter, linum autem inciderit, excusatus erit, quia dolo caret, qui ipsas tabulas non aperuit.*¹⁷⁸

Hasonlóan az előbbiekhöz, a dolog sajátos adottságaira utaló értelemben használatos a *naturaliter* abban a Pomponiustól származó szövegben is, ahol a hagyaték egy részének hagyományozásáról esik szó (részhagyomány).

Pomp. D. 30, 26, 2 (5 ad sab.)

Cum bonorum parte legata dubium sit, utrum rerum partes an aestimatio debeatur, Sabinus quidem et Cassius aestimationem, Proculus et Nerva rerum partes esse legatas existimaverunt. sed oportet heredi succurri, ut ipse eligat, sive rerum partes sive aestimationem dare maluerit. in his tamen rebus partem dare heres conceditur, quae sine damno dividi possunt: sin autem vel naturaliter indivisae sint vel sine damno divisio earum fieri non potest, aestimatio ab herede omnimodo praestanda est.

¹⁷⁸E két forráshely közvetlen előzményeként olvashatjuk a *De senatus consulto Silianiano et Claudiano: quorum testamenta ne aperiantur* c. titulusban, hogy az ediktum bizonyos többlet előírásokat kíván meg annak a személynek a végrendeletének felnyitásával kapcsolatban, akiről azt mondják, hogy megölték. Eszerint amennyiben a megöltnek mondott személy végrendeletileg hagyott hátra valamit, megkövetelik, hogy senki, aki erről tudomást szerez, ne nyissa fel, ne olvassa el és ne másolja le a végrendeletet, mielőtt a rabszolgákat megkínózták és a bűnösöket a szenátus rendeletének megfelelően megbüntetik. E rendelkezések miatt kerül szóba, hogy mi számít a végrendelet felbontásának, mi több, *dolosus* felnyitásának. Vö. Ulp. D. 29, 5, 3, 18 (50 ad ed.).

Itt a vizsgált kifejezés a dolgok oszthatóságával kapcsolatban merül fel, vitatott ugyanis, hogy mire vonatkozik a kötelezettség: a hagyatékba tartozó dolgok fizikai értelemben vett megosztására, így a dolgok meghatározott hányadára, vagy azok becsült értékének bizonyos részére áll fönn a tartozás. Sabinus és Cassius azon a véleményen vannak, hogy a hagyatékot a vagyontárgyak becsült értéke szerint kell megosztani, míg Proculus és Nerva a hagyaték tárgyainak megosztása mellett érvel. A kérdés valódi jelentősége a természetben oszthatatlan hagyatéki vagyontárgyak esetében kézzel fogható. A jogtudósi iskolák közötti véleménykülönbséget Pomponius úgy oldja föl, hogy kimondja, hadd válassza meg az örökös, hogy hogyan szeretné kiadni a részhagyományt. Leszögezi azonban, hogy amennyiben maga a vagyontárgy fizikailag oszthatatlan, a becsült pénzbeli értéket kell kiadni. Pomponius úgy fogalmaz, hogy vannak dolgok, amelyek *naturaliter* oszthatatlanok, mások pedig azért olyanok, mert a megosztással veszítenének értékükből. Az adverbium tehát itt is a dolog természetére, magában a dologban rejlő, alapvető tulajdonságaira vonatkozik.¹⁷⁹

Haasonló értelemmel találkozunk a következő forráshelyen is.¹⁸⁰

Ulp. D. 39, 3, 1, 23 (53 ad ed.)

Denique ait condicionibus agrorum quasdam leges esse dictas, ut, quibus agris magna sint flumina, liceat mihi, scilicet in agro tuo, aggeres vel fossas habere: si tamen lex non sit agro dicta, agri naturam esse servandam et semper inferiorem superiori servire atque hoc incommodum naturaliter pati inferiorem agrum a superiore compensareque debere cum alio commodo: sicut enim omnis pinguitudo terrae ad eum decurrit, ita etiam aquae incommodum ad eum defluere. si tamen lex agri non inveniatur, vetustatem vicem legis tenere. sane enim et in servitutibus hoc idem sequimur, ut, ubi servitus non invenitur imposita, qui diu usus est servitute neque vi neque precario neque clam, habuisse longa consuetudine velut iure impositam servitutem videatur. non ergo cogemus vicinum aggeres munire, sed nos in eius agro muniemus: eritque ista quasi servitus, in quam rem utilem actionem habemus vel interdictum.

¹⁷⁹ Deli a rész–egész viszonya kapcsán említi az esetet, mint a strikt részekre osztás különös példáját (aritmetikus, normatív értelem). Ld. DELI (2013) i. m. 44. 217. lj. Stein a jogtudósi iskolák közti véleménykülönbség, és viták elemzése kapcsán hozza a szöveget. Ld. STEIN (1972) i. m. 17.

¹⁸⁰ E szöveg szövegkörnyezetével korábban részletesen foglalkoztunk. A Digestában az ezt közvetlenül megelőző szövegben, és a további kettő, e címben szereplő jogászai véleményben Ulpianus más értelemben használja a *naturaliter* kifejezést: az említett helyeken a szó *non manu facto* jelentése rajzolódik ki. Ld. fent 2.4.1. fejezet.

Ezen a forráshelyen arról van szó, hogy különös szabályozás hiányában (*si tamen lex non sit agro dicta*)¹⁸¹ mindig a telek természete, vagyis fekvése szerint áll fenn a szolgáalom, mégpedig úgy, hogy mindig az alacsonyabban fekvő telek szolgálja a magasabban fekvőt. A dolog természeténél fogva a kellemetlenségeket, kényelmetlenségeket az alacsonyabban fekvő teleknek kell tűrnie – *hoc incommodum naturaliter pati inferiorem agrum a superiore compensareque debere*. A *naturaliter* ehelyütt is a dolog, vagyis a telkek adottságaira és ilyen értelemben a természetére utaló kifejezés.¹⁸²

Az általános vélekedésre utal a '*naturaliter enim videtur*' fordulattal Ulpianus a következő szöveghelyen:

Ulp. D. 11, 7, 4 (25 ad ed.)

Scriptus heres prius quam hereditatem adeat patrem familias mortuum inferendo locum facit religiosum, nec quis putet hoc ipso pro herede eum gerere: finge enim adhuc eum deliberare de adeunda hereditate. ego etiam si non heres eum intulerit, sed quivis alius herede cessante vel absente vel verente ne pro herede gerere videatur, tamen locum religiosum facere puto: plerumque enim defuncti ante sepeliuntur, quam quis heres eis existet. Sed tunc locus fit religiosus, cum defuncti fuit: naturaliter enim videtur ad mortuum pertinere locus in quem inferatur, praesertim si in eum locum inferatur, in quem ipse destinavit: usque adeo, ut etiamsi in legatum locum sit illatus ab herede, illatione tamen testatoris fit religiosus, si modo in alium locum tam oportune inferri non potuit.

Az előttünk álló fragmentum az örökhagyó eltemetése kapcsán két kérdést tisztáz. Egyrészt azt, hogy a halott eltemetése *pro herede gestio*nak számít-e az örökössé nevezett részéről, a másik pedig, hogy milyen esetben válik *locus religiosus*szá a hely, ahová az örökhagyót eltemették. A *naturaliter* adverbium a második kérdés kapcsán merül fel. Szent helylye ugyanis akkor válik a temetkezési hely főszabály szerint, ha az az örökhagyóé volt. Amint erre azonban Ulpianus

¹⁸¹ Stein Labeo munkamódszere kapcsán foglalkozik a szöveggel, a rá jellemző eszközként emeli ki, hogy a jogi problémák megoldása során elsöre valamely tág értelemben vett *lex* meglétét keresi („Lex was not confined to the statutory law set out in a *lex publica* of the comitia, but in a wider sense covered any authoritative written source for a legal decision.”). Ld. STEIN (1972) i. m. 10.

¹⁸² Kaser egészen más problematika kapcsán említi a helyet: kiemeli ugyanis, hogy a régóta fennálló szokás törvényerővel bír a szolgalmak alapításával kapcsolatban akkor, ha nem ismertek az alapítás körülményei. Jogszerűen alapítottnak kell tekinteni azt a szolgalmat, amelyet folyamatosan gyakorolnak. Vö. KASER (1971) i. m. 445. 39.lj.

felhívja a figyelmet, általában úgy szokott lenni, vagyis a dolog természete, a folyamatok szokásos lefolyása szerint úgy kell tekinteni, hogy a megholté volt a terület, ahová őt eltemették. Az elsőként felvetett kérdés kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a szöveg hangsúlyozza: attól még, hogy az örökössé nevezett az örökhagyót eltemeti, meggondolhatja magát, csupán emiatt nem tekintünk tehát rá úgy, mint aki örökösként lépett fel.

Paul. D. 41, 2, 1pr. (54 ad ed.)

Possessio appellata est, ut et Labeo ait, a sedibus quasi positio, quia naturaliter tenetur ab eo qui ei insistit, quam graeci katoxyn dicunt.

Pomp. D. 50, 17,7 (3 ad sab.)

Ius nostrum non patitur eundem in paganis et testato et intestato decessisse: earumque rerum naturaliter inter se pugna est „testatus” et „intestatus”.

A szövegben szereplő *’rerum naturaliter inter pugna est’* fordulatban a *naturaliter* a dolog természetére egy olyan szókapcsolattal utal, amely a *rerum natura*val hozható összefüggésbe.¹⁸³

Meglátásunk szerint ebbe a csoportba sorolható az a szöveg is, amely szintén a remekjogász, Ulpianus tollából származik, és amely a római jogi szakirodalomban nem feltétlenül a benne szereplő *naturaliter*, sokkal inkább az *’id quod actum est’* fordulat miatt váltott ki különösebb érdeklődést a témával foglalkozó szerzők körében. A forráshelyet most a dolgozat fő kérdése és az ehhez való kapcsolata miatt részletesebben elemezzük. A következő textusról van szó:

Ulp. D. 19, 1, 11, 1 (32 ad ed.)

Et in primis sciendum est in hoc iudicio id demum deduci, quod praestari convenit: cum enim sit bonae fidei iudicium, nihil magis bonae fidei congruit quam id praestari, quod inter contrahentes actum est. quod si nihil convenit, tunc ea praestabuntur, quae naturaliter insunt huius iudicii potestate.

¹⁸³ *Rerum natura* kapcsán ld. többek között: ERDŐDY (2018a) i. m. ; WALDSTEIN (1976) i. m. ; CUENA BOY (1993) i. m.

A *De actionibus empti venditi* titulusból található forrás azt a kérdést járja körül, hogy az *emptio venditio* alapján kérhető *actio empti* illetve *venditi* körében milyen igények vihetők perbe. A szöveghely tartalmaz néhány olyan mondatrészt, amelyek előzetes vizsgálata és magyarázata hozzásegít a forráshely, különösen az itt szereplő *naturaliter* értelmének megvilágításához. Így elemzésünket a *'quod actum est'* a *'convenio'* illetve a *'quod praestari convenit'* kifejezések közelebbi vizsgálatával kezdjük.

A *'quod actum'* pontosabban az *'id quod actum est'* kifejezés római jogi jelentésével önálló monográfiában foglalkozó Babusiaux a fordulatot a *'Parteivereinbarung'* illetve a *'Parteiwille'* megjelöléssel adja vissza¹⁸⁴, és hangsúlyozza, hogy a kifejezés elsősorban akkor használatos, amikor a nyilatkozat kétértelmű volta miatt a felek akaratának közelebbi vizsgálatára van szükség.¹⁸⁵ A fordulatot legegyszerűbben az *'amiben megegyeztek'*, *'amiben a felek megállapodtak'*, *'felek akarata'* megfogalmazásokkal fordíthatjuk.

A mi szempontunkból Babusiaux alapos munkájából két aspektus bír különös jelentőséggel. Az első, a *quod actum* kérdésének rendszertani besorolása, vagyis annak vizsgálata, milyen természetű problematikáról van szó. A második pedig azon konkrét megállapítások áttekintése, amelyek kifejezetten a vizsgált szöveg tekintetében foglalkoznak a *quod actum* jelentésével. E szempontok tisztázása azért fontos, mert a vizsgált forráshelyen a *naturaliter* jelentésével összefüggésben így juthatunk mi is pontosabb következtetésekre.

Ami most már az első kérdéskört illeti, Babusiaux rámutat arra, hogy a fordulatot a romanisztikában elsősorban értelmezési alapelvként tárgyalják, amely abban áll, hogy kétség esetén nem a kimondott szavakhoz kell ragaszkodni, hanem azt kell vizsgálni, hogy ezek mögött mi lehetett a felek valódi akarata, ezért anyagi jogi illetve módszertani kérdésként vetődik föl hagyományosan.¹⁸⁶ Mindazonáltal megállapítja, hogy a korábbi szakirodalomból kitűnik az is, hogy mint *quaestio facti*, a kérdés eljárásjogi vetülete (bizonyítási előírások, bizonyítási teher) is ismert. Az ugyanis, hogy a felek korábban pontosan miben egyeztek meg, ténykérdés, és így az *apud iudicem* eljárásban vizsgálendő. A vonatkozó szakirodalomban megállapításaiban rejlő feszültség Babusiaux nyomán a következőképpen összegezhető.

¹⁸⁴ Ld. BABUSIAUX (2006) i. m.13.

¹⁸⁵ BABUSIAUX (2006) i. m. 1.

¹⁸⁶ Uo.

Egyrészt; vajon az adott estere vonatkozó jogászi végkövetkeztetés milyen kapcsolatban áll a bírói döntéssel – az anyagi jogi értelmezési alapelvek milyen módon kerülnek alkalmazásra a bizonyításnál?¹⁸⁷ Másrészt pedig; ha a *quod actum* mint *quaestio facti* az *apud iudicem* eljárásba tartozik, milyen súllyal esik latba, hogy a jogászok, egy-egy esettel kapcsolatos véleményük megfogalmazása során komolyan foglalkoznak a kérdéssel? Pontosabban fogalmazva: van-e a jogászi véleményeknek kötő ereje a bíróra, a bizonyítási eljárásra nézve?¹⁸⁸

Az imént felvetett kérdések feloldásának kiindulópontját Babusiaux a Bürge-féle egységes formuláris eljárás felfogásban látja.¹⁸⁹ Meggyőződése az, hogy a *quod actum*nak a formulában meghatározott perprogramhoz való viszonyát vizsgálni kell, mivel amennyiben a *quod actum quaestio facti* (ténykérdés), akkor nem csupán a jogászi értelmezéssel, hanem a bizonyítékok értékelésével és a bizonyítási teherrel is összefügg. A Bürge-féle megközelítés szerint a felek a jogászok közreműködésével *in iure* előzetesen megbeszélik a perprogramot: tisztázzák a jogi és a ténykérdéseket egyaránt. E folyamatnak végpontja a *litis contestatio*, amely alatt nem a wlassaki értelemben vett perszerződést, hanem a formulában való megegyezést érti. Ez pedig azt jelenti, hogy a lényeges bizonyítási kérdéseket is tisztázták már az eljárás előtt. Véleménye megformálása során nem csak azt kell tehát vizsgálnia a jogásznak, hogy melyik formula a legalkalmasabb a perbe viendő igények szempontjából, hanem azt is, hogy milyen sikerrel folytathatják le a kiválasztott formulával a felek az eljárást, vagyis, hogy a formula előírásait bizonyítani tudják-e, és melyek azok a körülmények, amelyek a felmentő illetve, amelyek a marasztaló ítélethez vezethetnek.¹⁹⁰ Hangsúlyozza Babusiaux, hogy az *editio actionis* és a bizonyítási eljárás e megfontolások szerinti felfogása új távlatokba helyezi a *quod actum*mal kapcsolatos vizsgálódásokat. Összegző megállapítása szerint a *quod actum* nem más, mint „beweisrechtliche Ausfüllung der Klageformel”¹⁹¹: a jövőbeni bizonyítékok értékeléséről van szó az *in iure* eljárás célja szerint, nem pedig a bíró számára kötelező következtetés

¹⁸⁷ Kaser azt a nézetet képviselte, hogy a jogászi végkövetkeztetések nem bírnak jelentőséggel a bizonyítási eljárásra nézve: álláspontja szerint a jogászokat a bizonyítás kérdése nem érdekelte, csak a normatív értelmezési kérdés, ami a felek nyilatkozatához mint jogügylethez kapcsolódott. Ld. BABUSIAUX (2006) i. m. 4.

¹⁸⁸ Eljárásjogi megközelítésben elsősorban Pringsheim gondolatmenetét idézi Babusiaux. Amint arra rámutat, Pringsheim elsősorban azért nem tudta továbbgondolni az előtte is világosan kirajzolódó problematikát, mert a formuláris eljárás bizonyítási szakaszát messzemenően szabálytalannak látta. Ld. BABUSIAUX (2006) i. m. 2.

Babusiaux összegzéséből kiderül, hogy a *quod actum*ban Gandolfi meglátásának ellenére (aki úgy gondolja, hogy arra Pringsheim elsősorban értelmezési eszközként tekintett) Pringsheim és Gandolfi is lényegében a bizonyítás célját látja. A kettőjük közötti különbség csupán annyi, hogy Gandolfi szerint a *quod actum* funkciója a külsőre megegyező tényállások elhatárolásában, megkülönböztetésében áll. Ld. BABUSIAUX (2006) i. m. 2–4.

¹⁸⁹ Ld. BABUSIAUX (2006) i. m. 7. skk. Vö. BÜRGE (1999) i. m. 72. skk.

¹⁹⁰ Nagyon valószínű, hogy a felek a formula tervezetét az *in iure* eljárásban megbeszélik, és a rendelkezésre álló bizonyítási eszközöket egyeztetik. A formula, ami végül a *praetor* előtt kristályosodik ki, következtében válik olyanná, amilyen lesz. Az alperes beleegyezik a felperes által legutoljára vázolt formulajavaslatba – a folyamat tehát arra a megegyezésre hasonlít, amit a szerződéskötésnél látunk. Vö. BABUSIAUX (2006) i. m. 7. sk.; 18.

¹⁹¹ BABUSIAUX (2014) i. m. 8–9.

megállapításáról.¹⁹² Jelen kutatás szempontjából is igen fontos állítása ennek bizonyítására az, hogy a felek akarata a jogászok mint megmutatkozó, előtűnő, tehát felismerhető akaratra tekintenek, az tehát egyúttal a formula tartalmának megismerési eszközét is jelenti.¹⁹³

Babusiaux kutatásaiból kiemelendő másik aspektusként álljanak itt azok a megállapítások, amelyeket kifejezetten az idézett Ulpianus-hely vonatkozásában tesz. Két megközelítésben is előkerül a forrás a monográfiában.¹⁹⁴ Elsőként azok között a fragmentumok között, ahol a jogvita tárgyát határozzák meg a jogászok a felek akarata szerint, másodsor pedig – *emptio venditió*ról lévén szó – kifejezetten a *bonae fidei iudiciumok* körében. Az eljárásjogi megközelítésből adódóan a munkában vizsgált szövegek között elsőként olyan források kerülnek előtérbe, ahol a felek akarata (*quod actum*) és a kereset formulája közötti kapcsolatra nézve explicit kijelentéssel találkozunk. Azok között az esetek között, ahol a formulát a felek akaratának ki kell egészítenie ahhoz, hogy döntés születhessen, egy-egy, a *condictio incerti*, és a *compromissum* körében felmerülő eset után találkozunk az idézett hellyel. Babusiaux kiemeli, hogy a *quod actum* itt nem a formula szövegét egészíti ki (mint a *conditionál*) vagy a *stipulatio* szövegét (mint a *compromissumnál*), hanem a felek akarata a *bona fides* miatt a formula, tehát a perprogram autonóm alapjaként működik. A felek megegyezésének tehát átfogóbb módon ad teret az *actio empti*. Mint ismeretes, *demonstratió*t tartalmaz a kereset, ahol a feleknek lehetősége nyílik megadni a *causát*. Fontos továbbá, hogy a *qua de re agitur* fordulat is a *demonstratió*hoz kapcsolódik, nem az *intentio*hoz. Ez többek között azt jelenti, hogy nem csak az *intentio*, de az egész jogviszony is a felek akarata szerint konkretizálható. Nem csak sok-sok lehetséges *causa* között dönthet, vagy a követelt összeg nagyságát határozhatja meg, az, hogy a felek miben állapodtak meg, hanem az *emptio venditio* konkrét tartalmát, a kereset alapját és

¹⁹²Ezzel együtt valószínű, hogy a tanácsadó jellegű jogászi véleményről annak retorikai hatásai miatt sem tér el a *iudex*.

¹⁹³Ezt bizonyítja Babusiaux az „*apparere*” és a „*quod actum*” forrásokban való együttes megjelenésével és alkalmazásával. Példaként említ olyan helyeket, ahol „*apparet actum esse*”, de olyanokat is, ahol ha rejtve van az akarat, akkor azt tovább kell kutatni: „*si non apparet quid/quod actum est*”. Vö. BABUSIAUX (2014) i. m. 9–10.

¹⁹⁴Babusiaux a *quod actum* digestabeli jelentését úgy tárgyalja, hogy minden olyan forráshelyet vizsgálat alá von, ahol az *agere*ből származó kifejezés található (*quid/quod actum, acti, agatur, agebatur, agitur egisse* stb) Az így kapott anyagot 4 csoportba osztja, különféle keresetekről illetve ügyletekről lévén szó. A négy csoportban olyan fragmentumokról van szó, ahol 1. a jogvita tárgyát határozzák meg a jogászok a felek akarata alapját; 2. *ius strictum* szerinti keresetek esetén a *stipulatio* tartalmának, és az abból fakadó kereset tartalmának pontosítását jelöli a *quod actum*; 3. az alperes védelmének eszközeként szolgál (*acceptilatio, solutio, novatio*) 4. *bonae fidei iudiciumok* kapcsán kerül szóba. Ld. BABUSIAUX (2014) i. m. 10–12.

az ebből (*ob eam rem*) fakadó szolgáltatási kötelezettséget is.¹⁹⁵ Eszerint a teljes perprogram a feleken áll – ebből indul ki Ulp. D. 19, 1, 11, 1.¹⁹⁶

Összességében tehát Babusiaux fejtegetésiből kiemelhetjük, hogy a perbe vihető igénynek a mércéje az lesz, amiben a felek korábban megállapodtak. Ezt a megállapodást pedig a *bonae fidei iudicium* okán tágan lehet értelmezni, a *demonstratio* eszközével pedig a formula részévé is tenni.

Az eddigi megállapításokat erősíti a forráshely következő vizsgálandó kifejezése, a második mondatrészében szereplő *'quod praestari convenit'* fordulat is. A *convenio* igéből származó *conventio* szót fedezhetjük föl a kifejezésben, amelynek jelentése arra utal, amikor az „emberek különböző helyekről indulva egy helyen összegyűlnek, és találkoznak, így különböző szándékoktól indítva egy közös szándékhoz, tehát egy közös állásponthoz érkeznek.”¹⁹⁷ El Beheiri hangsúlyozza, hogy az akaratmegegyezés kialakulásának lélektani folyamatáról van szó ebben a magyarázatban. Ezek alapján a *'quod praestari convenit'* fordulatot *'aminek teljesítésében megegyeztek'*-ként fordíthatjuk, és jelentése a felek nagyfokú szabadságát támasztja alá.

A fragmentum központi kérdéséhez visszatérve, Ulpianus szerint mindenekelőtt tudni kell, hogy azt lehet ezzel az *actio*val perbe vinni („*in primis sciendum est in hoc iudicio id demum deduci*”), amiben a felek megegyeztek („*quod praestari convenit*”).

A megegyezés fontosságát a következő mondat is megerősíti, amely a *conventio* mellett a megegyezés *bonae fidei* jellegét is kiemeli, és a „*cum enim sit bonae fidei iudicium, nihil magis bonae fidei congruit quam id praestari, quod inter contrahentes actum est*” mondattal az Ulpianustól ismert *bona fides* koncepcióba helyezi.¹⁹⁸ Mert semmi nincs, ami jobban megfelel a *bonae fidei iudicium*nak, mint azzal helytállni, amiben a szerződő felek megegyeztek.

¹⁹⁵ Ennek bizonyítéka az is, hogy az *emptio venditio contrarius consensu*val egészen a *litis contestatio*ig módosítható vagy megszüntethető, illetve ebből adódik, hogy külön tárgyalja a monográfia a *bonae fidei iudicium*ok és a *stipulatio*ból eredő keresetek kapcsán a kérdést.

¹⁹⁶ Ld. BABUSIAUX (2014) i. m. 26–31.; 218.

¹⁹⁷ Ulp. D. 2, 14, 1, 3 [4 ed.]: „[...] *nam sicuti convenire dicuntur qui ex diversis locis in unum locum colliguntur et veniunt, ita et qui ex diversis animi motibus in unum consentiunt, id est in unam sententiam decurrunt.*” Ld. EL BEHEIRI – ERDŐDY (2023) i. m. 21.

¹⁹⁸ A mondat a *pactum*ok köréből ismert kijelentésre emlékeztet, ahol Ulpianus kiemeli: „*Huius edicti aequitas naturalis est. quid enim tam congruum fidei humanae, quam ea quae inter eos placuerunt servare?*” Ulp. D. 2.14.1.pr. (4 ad ed.) Nincs, ami jobban megfelelne a *bona fides*nek, mint az, hogy a megállapodásokat be kell tartani. A kérdésről részletesen ld. EL BEHEIRI (2007) i. m. különösen 7–8.

Ez követően a szöveg megkísérli tisztázni, hogy mi a teendő akkor, ha nem egyeztek meg a vitatott kérdésben. Itt olvassuk a *naturaliter* kifejezést: *quae naturaliter insunt huius iudicii potestate*. Vagyis hogyha nem egyeztek meg, akkor azzal kell teljesíteni, ami természetszerűleg¹⁹⁹ bennefoglaltatik ebben a *iudiciumban*.²⁰⁰Úgy értelmezzük tehát a *naturaliter* adverbiumot ebben a szövegben, mint ami az adásvétel sajátos jellegére, ekként pedig a dolog természetére utal.

Ebben a kategóriában utolsóként egy Gaiustól származó szöveget említünk. Az elbirtoklással összefüggésben tűnik fel egy újabb forráshelyen a vizsgált adverbium: a *possessio* természetes módon megszakad, ha azt erőszakkal elveszik, vagy a dolgot elragadják valakitől. A *naturaliter* ezen a helyen tehát nem a *possessoria*, és ezzel nem a *naturalis possessoria* hanem az *interrumpo* ígére vonatkozik, és jelöli meg a történés módját.

Gai. D. 41, 3, 5 (21 ad ed. provinc.)

Naturaliter interrumpitur possessio, cum quis de possessione vi deicitur vel alicui res eripitur. Quo casu non adversus eum tantum, qui eripit, interrumpitur possessio, sed adversus omnes. nec eo casu quicquam interest, is qui usurpaverit dominus sit nec ne: ac ne illud quidem interest, pro suo quisque possideat an ex lucrativa causa.

Ez utóbbi eset kapcsán azonban már itt utalnunk kell arra, hogy *naturaliter* ugyan megszakad a birtoklás, azonban *civiliter* nem feltétlenül – itt tehát a *naturaliter* a *civiliter* ellentettjeként is értelmezhető, ezáltal pedig átvezet bennünket a következő kategória részletesebb vizsgálatához.

¹⁹⁹A fordítások egységesek abban a tekintetben, hogy természete szerint, természetszerűleg értelemben értik a *naturalitert* ezen a helyen. Az új német fordításban „*was ihrer Natur nach in Sinn und Zweck dieser klage enthalten ist*”, Babusiauxnál „*was naturgemäß in einem derartigen iudicium enthalten sei*” szerepel. Az új francia fordítás „*qui, naturellement, se trouve dans cette action*”, míg a régebbi „*de tout ce qui compose la nature de la vente*” fordulattal él, Scottnál „*naturally comes within the scope of the transaction*” kifejezéssel találkozunk. Nézeteltérést a szekunder irodalmi értelmezések között találunk. Rotondi szerint a szöveg interpolált, Babusiaux a megállapítást a *natura contractus*ra vezeti vissza, Carcaterra szerint itt a *naturaliter* nem *natura contractus*, hanem sokkal egyszerűbben: naturgemäß, üblicherweise, logischerweise értelemben használatos. Ld. BABUSIAUX (2006) i. m. 219.; BEHRENDIS et al. (1990-2012) i. m.; SCOTT (1935) i. m.

²⁰⁰ Ennek azonban óriási jelentősége van a gyakorlatban éppen a *circumventio* megengedettsége tekintetében. Ha a felek az ügy urai, a felek a per urai is, az ő akaratuk szerint alakul, hogy tulajdonképpen mi lesz az adásvétel tárgya, milyen szolgáltatással tartoznak, és mit követelnek egymástól, ebből a jellegből fakad, hogy ha hagyják, lehetőségük van egymást akár rászédni is. Akaratuk, ha találkozik, jól járhatnak mind a ketten. Nem csak a *praetornak* hatalmas a szabadsága, hanem a feleknek is nagyobb a mozgástere ennél a *iudicium*mál abban, hogy miben egyeznek meg. Ezen a ponton érdemes viszont a minorra utalni, aki nem feltétlenül 'Partner', azaz egyenrangú fél ebben a történetben, ezért kívánatos az ő speciális védelme.

2. 4. 3. 'Naturaliter' – sui generis jogintézmények elemeként

Meglátásunk szerint a harmadik csoportba olyan esetek sorolhatók, amelyek megfogalmazásában a *naturaliter* valamilyen jogi szakkifejezés elemeként jelentkezik, vagy jogintézmény megjelölésére szolgál. *Sui generis* intézményekről²⁰¹ van szó a *naturaliter* kifejezés két gyakori megjelenési formájánál, amelyek a következő csoport eseteit foglalják össze. Ebben a körben leggyakrabban a *natralis possessioval*²⁰² illetve a *naturalis obligatioval*²⁰³ összefüggésben kerül alkalmazásra.²⁰⁴ Önálló jogi kategória a *naturalis obligatio* fogalma, illetve ilyen a *naturalis possessio*, amelynek kapcsán szintén számos olyan példát említhetünk, amikor a szövegben e kifejezés szerepel. Az ide sorolható esetek között gyakran arról van szó, hogy az adverbium alkalmazása valamilyen jogintézmény kapcsán merül föl, mégpedig kifejezetten a *civiliter* ellentettjeként: sokszor a *naturalis obligatio* a *civilis obligatio* ellentettjeként, a *naturalis possessio* pedig a *civilis possessio* ellentettjeként bír jelentőséggel az esettel kapcsolatos vélemény megfogalmazásakor.²⁰⁵ E jelentéstartomány viszonylag könnyen körülhatárolható, és az egyes ide vonatkozó fogalmak szakirodalmi feldolgozottsága igen gazdag. Így most csak egy-egy példát említünk az e csoportba sorolható források legjellemzőbb típusaiból.²⁰⁶

²⁰¹ Jogintézmény helyett helyesebb lenne a reinachi terminológia értelmében a pozitív jog képződménye (juristische Gebilde illetve rechtliche Gebilde) kifejezést használni, ám ebben a fejezetben a hagyományos elnevezéshez tartjuk magunkat. Vö. jelen dolgozat 4.1.2. fejezete.

²⁰² Pap. D. 10, 2, 35 (12 resp.); Ulp. D. 10, 3, 7, 11 (20 ad ed.); Ulp. D. 10, 4, 3, 15 (24 ad ed.); Ulp. D. 41, 2, 12 (70 ad ed.); Iav. D. 41, 2, 23pr (1 epist.); Pap. D. 41, 2, 49pr (2 def.); Ulp. D. 43, 16, 1, 9 (69 ad ed.) Ven. D. 43, 26, 22, 1 (3 interd.).

²⁰³ Ulp. D. 4, 5, 2, 2 (12 ad ed.); Ulp. D. 5, 3, 25, 11 (15 ad ed.); Paul. D. 12, 6, 13pr (10 ad sab.); Ulp. D. 26, 8, 5pr (40 ad sab.); Marc. D. 35, 2, 56, 2 (22 Dig.); Ulp. D. 44, 7, 14 (7 disp.); Afr. D. 46, 1, 21, 2 (7 quaest).

²⁰⁴ Vö. WALDSTEIN (2007) i. m. Waldstein felteszi a kérdést, hogy a jogászok vajon e kifejezések használatakor mennyiben utalhattak, gondolhattak a *ius naturalere* mint normatív rendre. Meggyőződése szerint különösen a *naturalis ratio* tekintetében lehetséges, hogy a *naturalis aequitas*ra való utalás számításba jön. Véleménye szerint valószínűleg többről van szó e kifejezés használatakor, mint pusztán technikus értelemben vett jogi fogalomalkotásról.

²⁰⁵ Jogintézmények természetével kapcsolatban Waldstein is vizsgálja a *natura* fogalmat. Leszögezi a *natura servitutennel* összefüggésben, hogy „*natura* im Sinne der Natur rechtlicher Gebilde bei weitem nicht so häufig vorkommt wie im Sinne der *natura rerum*“ Mindazonáltal huszonnégy olyan példát említ, ahol a '*natura*' szó kifejezetten jogi intézmények természetére utal. Vö. WALDSTEIN (1976) i. m. 55.

²⁰⁶ Több okból is eltekintünk az e jelentési csoportba tartozó források részletes elemzésétől. Megalapozza döntésünket egyrészt az anyag nagysága (tizenöt szöveghelyről van szó). Másrészt a téma szakirodalmi feldolgozottsága, illetve önállósága: mind a *naturalis obligatio* mind pedig a *naturalis possessio* tekintetében nagy számban találunk szekunder irodalmat, amely anyag feldolgozása és a nyitott kérdések, polémiák vizsgálata elvinné a kutatás fókuszát az eredeti kérdésről. Harmadrészt, a jelen kutatás szempontjából a leglényegesebb megállapítás a jelentési csoport körülhatárolása és egy-egy példa bemutatása útján igazolható. A kutatás mostani állása szerint ugyanis arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a *naturaliter* eddig vázolt két jelentésétől világosan elkülöníthető értelmét adják azok a helyek, ahol a szó e jogi szakkifejezések elemeként szerepel. Az eddig felsoroltakon kívül ide tartozó forráshelyek még a következők: Mod. D. 41, 1, 53 (14 ad q. muc.); Iav. D.

A *civiliter* ellentételezéseként jelenik meg a *naturaliter* a következő forráshelyen:

Ulp. D. 50, 16, 49 (59 ad ed.)

"Bonorum" appellatio aut naturalis aut civilis est. Naturaliter bona ex eo dicuntur, quod beant, hoc est beatos faciunt: beare est prodesse. In bonis autem nostris computari sciendum est non solum, quae dominii nostri sunt, sed et si bona fide a nobis possideantur vel superficiaria sint. Aequae bonis adnumerabitur etiam, si quid est in actionibus petitionibus persecutionibus: nam haec omnia in bonis esse videntur.

Ulpianus itt arra hívja fel a figyelmünket, hogy a *bona* szóhoz többféle jelentés is társul. Utalhat a kifejezés annak *naturalis* vagy *civilis* értelmére. A *naturaliter* értelemben vett *bona* kapcsán etimológiai magyarázatba kezd a remekjogász. A *bona* szót ugyanis a *beare* (boldogít, ajándékoz, gazdagít²⁰⁷) igéből vezeti le, és azt mondja, hogy ilyen értelemben azt értjük vagyon alatt, ami boldoggá teszi az embereket (*beatos faciunt*); mert boldoggá tenni azt jelenti, hogy hasznot hajtani (*prosum*). Felhívja a figyelmet azonban arra is, hogy nem szabad elfelejteni, hogy a vagyonunkba nemcsak azt kell beleszámítani, ami a sajátunk, hanem például azt is, amit jóhiszeműen birtoklunk, vagy ami *superficium* útján a mienk, de ide tartoznak perbeli követeléseink, igényeink is. Mindezekre együttesen alkalmazható az „*in bonis esse videtur*” kifejezés. Amint erre Babusiaux rámutat, az etimológiai fejtegetéssel²⁰⁸ Ulpianus a *bona* fogalom kiterjesztő értelmezésére jut. Abba immáron nem csak a szigorúan vett tulajdonfogalom alá sorolható jogosultságok tartoznak, hanem többek között a *bonae fidei possessio*ba sorolható dolgok is.²⁰⁹ Az ellentétpár felállítása jól látható már az első mondatból (*aut naturalis*

41, 2, 24 (14 epist.); Ulp. D. 45, 1, 1, 2 (48 ad sab.); Ulp. D. 46, 2, 1, 1 (46 ad sab.); Ulp. D. 46, 3, 5, 2 (43 ad sab.); Pomp. D. 46, 3, 107 (2 enchir); Ulp. D. 50, 16, 49 (59 ad ed.).

²⁰⁷ Ld. FINÁLY (1884) i. m. s. h. v.

²⁰⁸ E forráshelyen kifejtett etimológiai érvelés kapcsán érdemes Babusiaux másik megállapítására is utalni, amely szerint hangsúlyozza, hogy Ulpianus sokszor alkalmazza az etimológiai megközelítést akkor, amikor valamilyen kifejezést definiálni szeretne. Paulussal ellentétben, aki inkább magyaráz, fogalmakat vezet be az etimológia eszközével, Ulpianus a szavak eredetére sokszor a fogalommeghatározás során tér ki, és nem ritka, hogy ilyenkor igen „eredeti etimológiai alkotások” születnek („originelle etymologische Schöpfungen des Ulpian”). Vö. BABUSIAUX (2014) i. m. 55.

²⁰⁹ Vö. BABUSIAUX (2014) i. m. 56. Vö. továbbá WALDSTEIN (1976) i. m. 66–68. 225. lj.

aut civilis est), amelyek közül a következőkben a *naturaliter bona* jelentését fejti ki a remekjogász.²¹⁰

A *naturalis obligatio* vonatkozó példával folytatjuk a sort.

Ulp. D. 26, 8, 5pr. (40 ad sab.)

Pupillus obligari tutori eo auctore non potest. plane si plures sint tutores, quorum unius auctoritas sufficit, dicendum est altero auctore pupillum ei posse obligari, sive mutuum pecuniam ei det sive stipuletur ab eo. Sed et cum solus sit tutor mutuum pecuniam pupillo dederit vel ab eo stipuletur, non erit obligatus tutori: naturaliter tamen obligabitur in quantum locupletior factus est: nam in pupillum non tantum tutori, verum cuius actionem in quantum locupletior factus est dandam divus Pius rescripsit.

A *De auctoritate et consensu tutorum et curatorum* titulusban szintén Ulpianus szóhasználatában találkozunk a *naturaliter* kifejezéssel a '*naturaliter tamen obligabitur*' fordulatban, amely vélhetően a *naturalis obligatio* jogi fogalmához vezet közelebb bennünket. Gyám és gyámolt között létesülő kötelmi viszonyok lehetőségét vizsgálja a textus. Ahhoz, hogy érvényesen kötelezettségeket vállaljon, a *pupillus*nak szüksége van gyámja *auctoritas*ára – lehetséges-e akkor, hogy a *pupillus* a saját gyámjával kössön ügyletet? A szöveg abból az alap gondolatból indul ki, hogy a *pupillus* nem kötelezheti le magát gyámja irányába az utóbbi felhatalmazása (*auctoritas*) alapján. Tovább lépve azonban az első mondat második tagmondatában rámutat azokra a helyzetekre, amelyek többes gyámrendelés esetén adódnak (*si plures sint tutores*).²¹¹ A remekjogász szerint nyilvánvaló (*plane*), hogy ha a *pupillus*nak több gyámja van és közülük az egyik beleegyezése elegendő az ügyletkötéshez, lekötelezheti magát

²¹⁰ Honoré cáfolja Pernice nézetét, miszerint belső ellentmondásokat jelentenének Ulpianus műveiben azok a nevéhez köthető különféle Digesta-helyek, ahol egy-egy fogalmat másképpen magyaráz. Többek között éppen az előttünk álló helyet említi annak bizonyítására, hogy egy kifejezés különféle értelmezései különféle jogi kontextusoknak felelhetnek meg, ezért adott esetben eltérhetnek egymástól. Vö. '*bona*' Ulpianusnál: D. 37, 1, 3pr; D. 36, 4, 5, 6. ill D. 50, 16, 49. Ld. HONORÉ (2002) i. m. 127.

²¹¹ Ahogy erre Újvári is rámutat, többes gyámrendelés esetében, – amely előfordulhatott a gyámrendelés mindhárom módja esetén (*testamentaria, legitima, dativa*) – eredetileg a gyámolt ügyeinek vitelének jogával minden gyám egyaránt fel volt ruházva. (együttes ügyvitel). Sokszor megtörtént azonban, hogy az ügyek vitelének megkönnyítése érdekében területi alapon, vagy ügykörök szerint felosztották a gyámok között a vagyon kezelését, vagy éppen közülük csak egyet bíztak meg az ügyvitellel. „Azonban természetesen az is előfordulhatott, hogy a *magistratus* a gyámok kérésére, vagy saját jobb meggyőződése alapján valamennyi gyám számára egyaránt lehetővé tette a gyámolt ügyeinek vitelét, s közöttük az ügykörök *magistratus* általi felosztására sem került sor.” Ld. ÚJVÁRI (2016) i. m.184.

a másik gyám beleegyezésével az egyik gyám irányába, legyen szó akár pénzkölcsönről (*mutuum*) akár *stipulatio*ról. Mindazonáltal ha csak egy gyám van, és a gyámolt tőle kap kölcsön, vagy *stipulatio* útján neki tesz ígéretet, nem lesz lekötöztetve a gyám irányába (*non erit obligatus tutori*), *naturaliter* azonban tartozni fog mindazzal, amivel gazdagodott.

Kitűnik a szövegből az az iskolapélda, amelyet a *naturalis obligatio* eseteként szoktak emlegetni, miszerint a gyámi *auctoritas* nélkül kötött ügyletek nem *civilis obligatio*ként, hanem *naturalis obligatio*ként állnak fenn. Erre utal a *non erit obligatus tutori: naturaliter tamen obligabitur* megfogalmazás, amelyben a *non erit obligatus* a *civilis obligatio* fennállásának hiányára utal.²¹²

Végül álljon itt egy szöveghely a *naturalis possessio*val összefüggésbe hozható források közül.

Ulp. D. 10.3.7.11. (20 ad ed.)

*Neque colonis neque eis qui depositum susceperunt hoc iudicium competit, quamvis naturaliter possideant.*²¹³

A remekjogász megállapítása az *actio communi dividundo utilis*ra vonatkozik, amikor azt mondja, sem a haszonbérlet, sem pedig a letéteményest nem illeti meg ez a kereset, noha *naturaliter* birtokolják a dolgot. A tizedik könyv harmadik titulusának 7. paragrafusa részletezi, hogy milyen esetekben lehet *actio communi dividundo utilis*t indítani. A remekjogász végignézi a birtoklás különböző jogalapjait, és megmondja, hogy az adott esetben, a vita megszüntetése érdekében indítható-e a kereset vagy nem.²¹⁴ Például, ha ketten kaptak kezizálogba egy dolgot (*si duo sint, qui rem pignori acceperunt* Ulp. D. 10, 3, 7, 6) vagy amikor *ususfructus* a két fél közti vita tárgya (*et si usu fructu sit inter duos controversia, dari debet* Ulp. D. 10, 3, 7, 7) vagy ugyanígy, ha kettőjüket utalta a *praetor missio in possessionem* útján birtokba: jár az *actio*. Ha tehát vita van (*controversia*), akkor a tulajdoni osztóper *utilis* változata indítható. Nem így van azonban a mi esetünkben, hiába *naturaliter* birtokolnak, mégsem illeti meg azokat ez a kereset,

²¹² Érdekességként elmondhatjuk, hogy a forrásszöveg végén szereplő *non tantum ...verum* (etiam nélkül) fordulat Honoré meglátásában azok közé a szófordulatok közé tartozik, amelyek kifejezetten Ulpianusra jellemzőek. Vö. HONORÉ (2002) i. m. 50. 132. l.j.

²¹³ Érdekesség, hogy a korábbi, Huloth-féle francia fordítás értelmező módon kiegészíti a szöveget a második tagmondatban: „quoique le titre de leur possession soit juste, et qu'ils possèdent naturellement.” Ld. HULOT (1979) i. m.

²¹⁴ Kaser rámutat, hogy ezekben az esetekben az ediktum alapján volt mód az *actio utilis* változatának megindítására. Ld. további szekunder irodalommal KASER (1971) i. m. 592. 15. l.j.

akik bérlik vagy letétbe vették át a dolgot. Adódik a kérdés, hogy ezen a helyen a *quamvis naturaliter possideant* fordulat a tényleges birtokláson túl impliciten jelenti-e a *naturalis possessio* önálló fogalmát, és ezzel együtt a hely a *civilis possessio* ellentétéként is érthető. *Civilis possessorok*-e azok, akik esetében megindítható a kereset? Rögtön az első: rablók között kizárja „*inter praedones autem hoc iudicium locum non habet.*”

2. 4. 4. 'Naturaliter' – *ius naturale* szerint?

Természetjog a római jogászok érvelésében

A forrásanyag vizsgálata alapján úgy tűnik, felfedezhetjük a Digestában található textusok egy negyedik csoportját is. Az ide tartozó esetekben a *naturaliter* jelentése, az eddig elemzettekén túlmutatva, a *ius naturale*vel hozható összefüggésbe.²¹⁵ E szöveghelyeken a *naturaliter* adverbium afféle természet adta rendre utal, amely a jogászok érvelésében önálló hivatkozási alapként határozza meg az adott esetekben gondolkodásukat illetve döntéshozatalukat. Ezekben a jogesetekben a *naturaliter* használata a *ius naturale*re utal, annak létét és létjogosultságát bizonyítja a jogászok gondolkodásában.²¹⁶ Az elemzendő anyag gazdagságára tekintettel e jelentésárnyalat részletes vizsgálatára a következőkben önálló szakaszban kerül sor. Az ide tartozó négy forráshelyet külön-külön alcímekben tárgyaljuk.

a) Rokonság – természetes kötelék

Az első olyan forrásszöveg, amely a kérdésfelvetés szempontjából vizsgálatra érdemesnek látszik, egy Paulus nevéhez fűződő textus, amely a gyámság intézményére tekintettel kérdez rá a *capitis deminutio* joghatásaira. Ezen a helyen a vizsgált adverbium az *agnatio – cognatio* fogalompárra utalva a rokonság, családi kötelék milyenségére vonatkozóan jelenik meg a jogászai vélemény végén, az '*ut personae naturaliter designentur*' fordulatban:

²¹⁵ RADVÁNYI (2018) i. m.

²¹⁶ A *ius naturale* a római jogászok érvelésében betöltött szerepéről bővebben ld. többek között WALDSTEIN (1976) i. m. 78–89.; WALDSTEIN (2007) i. m. 431–460.; WALDSTEIN (2008) i. m. 113–128.; ERDŐDY (2018b) i. m. 2–11; ERDŐDY (2018a) i. m. 74–83.

Paul. D. 4, 5, 7pr (11 ad ed.)

Tutelas etiam non amittit capitis minutio exceptis his, quae in iure alieno personis positae deferuntur. Igitur testamento dati vel ex lege vel ex senatus consulto erunt nihilo minus tutores: sed legitimae tutelae ex duodecim tabulis intervertuntur eadem ratione, qua et hereditates exinde legitimae, quia adgnatis deferuntur, qui desinunt esse familia mutati. Ex novis autem legibus et hereditates et tutelae plerumque sic deferuntur, ut personae naturaliter designentur: ut ecce deferunt hereditatem senatus consulta matri et filio.

Ez a Paulus-szöveg egy viszonylag rövid, mindössze tizenegy fragmentumból álló titulusban, a Digesta negyedik könyvének ötödik, *De capite minutis* címében helyezkedik el. Ez a titulus a kompilátorok munkája nyomán olyan jogászai véleményeket rendez egymás mellé, amelyek a státuszváltozásokkal kapcsolatban, elsősorban azok joghatásairól gondolkodnak. Az ide sorolt forráshelyek viszonylagos egységet mutatnak, legtöbbjük, négy fragmentum²¹⁷ – köztük az elemzendő szöveg is – Paulus ediktumhoz írt kommentárjából²¹⁸ származik.

A titulusba sorolt szöveghelyek a *capitis (de)minutio* fogalmának sommás gaiusi megfogalmazása után – *Capitis minutio est status permutatio*²¹⁹, amely meghatározás szinte szóról szóra azonos a gaiusi institúciókból ismert fogalommal²²⁰ – elsősorban a személyi státuszok valamelyikében bekövetkezett változások²²¹ lehetséges joghatásait vizsgálják. Bár a forráshelyek között mindhárom státusz megváltozásával kapcsolatban olvashatunk jogászai véleményeket, mégis, legtöbbjükben²²² annak megállapítása foglalkoztatta a jogászokat, hogy milyen következményei vannak a *status familiae* megváltozásának. A cím

²¹⁷ LENEL (1889) i. m. 986.

²¹⁸ Paulus Ad Editum Libri LXXX.

²¹⁹ Gai. D. 4, 5, 1. (4 ad ed provinc.).

²²⁰ Vö. Gai. 1, 159, ahol a szöveg a 'prioris' jelzővel kiegészülve a személy korábbi státuszára való visszautalást is tartalmazza.

²²¹ Mint ismeretes, a római jogban a személyek három státuszáról beszélhetünk: *status libertatis*, *status civitatis*, *status familiae*. A státuszok bármelyikének megváltozása *capitis (de)minutio*, attól függően, hogy a három közül melyik személyállapot módosul, *capitis deminutio maximáról*, *mediaról* vagy *minimáról* van szó. Kaser rámutat, hogy a *capitis deminutio* hármas felosztása a jogi iskolák terméke; ez a kategorizálás a késő klasszikus kor előtt a gyakorlat számára idegen volt. Vö. KASER (1971) i. m. I. 272.

²²² Vö. pl. *status libertatis*: Mod. D. 4, 5, 4 (1 pand.); Paul D. 4, 5, 7, 2 (11 ad ed.); *status civitatis*: Paul. D. 4, 5, 5pr (11 ad ed.); Paul D. 4, 5, 7, 3 (11 ad ed.); *status familiae*: Ulp. D. 4, 5, 2pr (12 ad ed.); Ulp. D. 4, 5, 2, 2 (12 ad ed.); Paul. D. 4, 5, 3 (11 ad ed.); Paul 4, 5, 5, 2 (11 ad ed.); Ulp. D. 4, 5, 6 (51 ad sab.); Paul. D. 4, 5, 7 (11 ad ed.); Gai D. 4, 5, 8 (4 ad ed. provinc.); Paul. D. 4, 5, 9 (11 ad ed.); Mod. D. 4, 5, 10 (8 diff.).

elején idézett ediktumszöveg is erre az esetkörre vonatkozik Ulpianus megállapítása szerint: „*Pertinet hoc edictum ad eas capitis deminutiones, quae salva civitate contingunt [...]*” – *salva civitate*, vagyis a *status civitatis* sérelme nélkül bekövetkező változásokról van szó.

A római jogban *status familiae*vel csupán a római polgárok rendelkeztek, és eszerint valaki önjogú (*sui iuris*) vagy hatalomalatti (*personae alieno iuri subiectae*) lehetett. *Capitis deminutio minima*²²³ érte azt a római polgárt, aki önjogából hatalomalattivá (pl. önjogú személy arrogatio útján más családfő hatalma alá kerül) vagy hatalomalattiból önjogúvá vált (pl. *filius familias emancipatio* útján).²²⁴ A *capitis minutio* e szintje a római polgár polgárjogát, és szabadságának kérdését nyilvánvalóan nem érintette, mégis komoly változást jelentett az adott személy vagyoni jogainak gyakorlásában. Kérdésként merült fel tehát, hogy e *minutio* milyen hatással van a *capite deminutus* által korábban betöltött feladatokra, általa kötött ügyletekre. E kérdésfelvetés háttérében az áll, hogy amikor valaki a római jog szerint hatalomalattival kötött ügyletet, az ebből eredő jogvitáját a hatalmat gyakorló útján, őt perelve érvényesíthette csupán – ha egyáltalán erre lehetősége volt. Az e körben alkalmazható *actiones adiecticiae qualitatis* keretében ugyanis csak azok a követelések váltak peresíthetővé, amelyek a hatalomgyakorló parancsára vagy tudtával kötöttek, vagy amelyekhez különvagyon juttatása útján a hatalomgyakorló implicite hozzájárult.²²⁵

Problémát vetett fel tehát az az esetkör, amikor valaki, miután vele jogszerűen megegyeztek, elveszítette önjogú státuszát és hatalomalattivá vált még azelőtt, hogy ezen ügyletből teljesítés útján szabadult volna. Ahogy ez a vonatkozó ediktumszövegből kiderül, a *praetori* ediktum a passzív legitimáció kérdését ilyen helyzetekre nézve akként oldja fel, hogy a keresetindítás lehetőségét ugyanúgy fenntartja *utilis actio* formájában²²⁶ a vagyonukat megszerzővel szemben oly módon, hogy úgy tekinti, mintha a státuszváltozás nem történt volna meg: „[...] *in eos easve perinde, quasi id factum non sit, iudicium dabo.*”²²⁷ Amint erre Kaser rámutat, ez az *utiliter*

²²³Paul. D. 4, 5, 11 (2 ad sab.). „[...] *cum et libertas et civitas retinetur, familia tantum mutatur, minimam esse capitis deminutionem constat.*”

²²⁴Vö. FÖLDI – HAMZA (2016) i. m. 222.

²²⁵Vö. FÖLDI – HAMZA (2016) i. m. 245.; 407–409.; SIKLÓSI (2021) i. m. 478–484.; részletesen ld. HRP (2023) i. m. 2789–2844. A *peculium*mal kapcsolatban megjegyzendő, hogy annak értéke egyrészt határt szab a hatalomgyakorló felelősségének, mivel ő annak értékén felül főszabály szerint – bizonyos kivételektől eltekintve – nem tartozott felelősséggel a hatalma alatt álló ügyleteiért, másrészt azonban ennek léte és nagysága alapozta meg azt a bizalmat, amely alapján hatalomalattival ügyletet kötöttek. Vö. JOHNSTON (2007) i. m. 174.

²²⁶Gai. 3, 84.

²²⁷Ulp. D. 4, 5, 2 1 (12 ad ed.).

perlési lehetőség csupán az *arrogatoria* és az önjogú nő *coemptio* útján való házasságkötésére vonatkozik.²²⁸

Mi történik, ha valaki korábbi adósát *arrogatio* útján fiává fogadja? Helyreáll-e, újjáéled-e a kereseti joga az örökbefogadónak korábbi adósa ellen akkor, amikor az újra önjogúvá válik?²²⁹ Beszélhetünk-e a *status familiae* megváltozásáról azon gyerekek tekintetében, akik miután apjukat *arrogatio* útján örökbefogadták, őt követve másik családba, s így másik családfő hatalma alá kerülnek?²³⁰ Hogyan érinti a státuszváltozás a *capite deminutus* által korábban vállalt feladatokat? Ez utóbbi kérdésfelvetések sorába tartozik a gyámsággal kapcsolatos textus is, amelyet Lenel rekonstrukciója szerint²³¹ az eredeti Paulus-kommentárban közvetlenül megelőz az a Digesta-hely, amelyben a remekjogász a *capitis deminutio minima* joghatásai között megállapítja, hogy az adott személy által betöltött közhivatali feladatokat: azaz a magisztrátusi, szenátori, *iudexi* minőségét nem érinti a *status familiae* körében bekövetkezett változás.²³² Szintén nem érinti az egyéb közfeladatokat sem: „*Nam et cetera officia quae publica sunt, in eo non finiuntur [...]*” – amint erre pedig Ulpianus rámutat –, mert e státuszváltozás természete szerint olyan, amely „[...] *privata hominis et familiae eius iura, non civitatis amittit*” – az illető magán- és családi jogosultságaira van hatással.²³³

Mindez mit jelent a gyámságra nézve? Erre az implicite feltett kérdésre válaszol Paulus a fent idézett vizsgálandó szövegben. A jogász vélemény kiindulópontjául szolgáló kérdést tulajdonképpen a válaszból olvashatjuk ki – erre utal az első mondatban az *etiam* szócska²³⁴ is. Eltörli, megszünteti-e a státuszváltozás a gyámságot? A válaszadás a következő logikai felépítésben olvasható:

²²⁸ Az *in integrum restitutio* ily módon biztosított. Fennmaradó tartozás esetében pedig *missio in bona*: az örökbefogadott örökbefogadónak átengedett vagyonába utalja a *praetor* a hitelezőt. Vö. KASER i. m. I. 272, 348.; FÖLDI – HAMZA (2016) i. m. 468. Ld. továbbá LENEL (1927) i. m. 116–118.

²²⁹ Ulp. D. 4, 5, 2, 4 (12 ad ed.).

²³⁰ Paul. D. 4, 5, 3pr (11 ad ed.).

²³¹ Vö. LENEL (1889) i. m. I. 986.

²³² Az idézett helyen a „*quae capitis deminutione pereant*” a joghatásokra, míg a „*de ea capitis deminutione, quae salva civitate accidit*” fordulattal egyértelműen a *status familiae* körében bekövetkezett státuszváltozásra utal a remekjogász. Vö. Paul. D. 4, 5, 2 (11 ad ed.): „*Nunc respiciendum, quae capitis deminutione pereant: et primo de ea capitis deminutione, quae salva civitate accidit, per quam publica iura non interverti constat: nam manere magistratum vel senatorem vel iudicem certum est.*”

²³³ Ulp. D. 4, 5, 6 (51 ad sab.).

²³⁴ Vö. FINÁLY (1884) i. m. s. v. '*etiam*': ráhagyó erősítő feleletben vagy új fogalmakat kötve az előzőekhez.

1. válasz (a benne foglalt kérdéssel)
2. kivétel
3. válasz megerősítése
4. kivétel magyarázata
5. feloldás: régi és új összevetése, konklúzió, elméleti megalapozás.

A remekjogász mindenekelőtt megállapítja, hogy a gyámságot nem szünteti meg a *capitis deminutio*, majd az *'exceptis his'* (kivéve) fordulattal hozza a főszabály alóli kivételt: megszűnik a gyámság, ha a gyámoltak más hatalma alá kerülnek. Azokra az esetekre vonatkozik ez a kivétel, amikor az önjogú személyek valamilyen agnát rokonuk gyámsága alá tartoztak, azonban azzal, hogy hatalom alattiak lesznek, a gyámság *per definitionem* megszűnik, illetve ha kikerülnek az adott családból, szintén megváltoznak a gyámságra vonatkozó viszonyaik. Az elsőként elhangzott válaszban általános érvennyel került megfogalmazásra a *'non amittit.'* Ennek kifejtését, magyarázatát, ha úgy tetszik, az általános érvény alátámasztását olvashatjuk a következő mondatrészben. Az *'igitur'* szóval utal is a szöveg a magyarázó jellegre.²³⁵ vonatkozik a megállapítás a gyámság minden fájára. A gyámság rendelése szerint lehet *testamentaria*, *legitima*, vagy *dativa*: a *nihilo minus* fordulattal mindegyikre vonatkozóan megerősíti az adott válasz érvényét a jogász.

A negyedik gondolati egységben olvashatjuk a *sed* tagadó szóval bevezetve a XII táblás törvényre utalva a főszabály alóli kivételt, amelyet az „*eadem ratione*” kifejezéssel egy hasonló helyzetre utalva, analógiával magyaráz a remekjogász. Az öröklésjog és a gyámság intézményére vonatkozó szabályozás analógiájának alapja a mondat második felében található: „*quia adgnatis deferuntur, qui desinunt esse familia mutati.*” A civiljog szerint mindkét esetben a jogviszony alapját az *agnatio*, a civiljogi rokonság képezi. Aki pedig kikerül az *agnatióból*, nem tartozik többé a családhoz, így annak mind az öröklési joga mind pedig a gyámságból eredő jogosítványai arra a családra vonatkozóan megszűnnek. Ebben az esetben a *capitis deminutio minima*val tulajdonképpen az agnát rokonság megszűnéséről van szó, így nem is állhat fenn továbbá az agnát köteléken alapuló *tutela legitima*.²³⁶

²³⁵ Vö. FINÁLY (1884) i. m. s. v. *'igitur'*: tehát, eszerint, ugyanis – a magyarázó jellegre utalva.

²³⁶ Vö. KASER (1971) i. m. I. 363. 29. lj. Kaser megjegyzi a gyámság megszűnése kapcsán, hogy a gyám számára a gyámság megszűnik többek között halálával vagy *capitis deminutio*jával – és mint hozzáteszi, a *tutela legitima* a *capitis deminutio minima* beálltával is megszűnik, mivel itt az agnát rokonság megszűnéséről – az agnatióból való kikerülésről van tulajdonképpen szó.

Hogyan oldható fel ez a szabályozás? Miért érvényes az első pontban tett, általános érvényű kijelentés? A XII táblás törvény szerinti szabályozásnak az új törvény adta keretekkel való egybevetésében, a régi – új ellentétében rejlik a megoldás. „*Et novis autem legibus*” az analógiával érintett mindkét területen feloldást hoz a szabályozásban (*et hereditas et tutelae*), és mintegy igazolja ezzel a harmadik pontban kifejtett állítás igazságát: *ex lege* fennálló gyámságra is *nihilo minus* igaz lesz immár az új törvények szerint, hogy azt nem törli el, nem szünteti meg a családi státusz megváltozása.

A szöveg fennmaradó része arra mutat rá, hogy mindennek mi az elméleti háttere. Az itt vázolt gondolatmenet nem ismeretlen, annak bővebb kifejtését a gaiusi institúciókban találjuk.²³⁷ Ennek ismerete közelebb visz az *'ut personae naturaliter designentur'* fordulat pontosabb jelentéséhez. Ebben a kifejezésben a *naturaliter* adverbium a családi kötelékek azon rendjére utal, amelyet a természet hoz létre a rokonságban, és amelyet emberi törvénnyel lerontani nem lehet. A civiljogon alapuló agnát rokonsággal szemben a természet adta törvényszerűségekből fakadó családi viszonyokról, a vérrokonságról (*cognatio*) van szó. Ember alkotta törvényekkel létre lehet hozni a családi kötelékek mesterséges, a társadalmi együttélésnek megfelelő rendszerét. Ennek léte azonban nem változtat azon a kapcsolatrendszeren, amely a *ius naturale* szintjén fellelhető; nem szünteti meg az emberi együttélés azon viszonyait, amelyeket a természet törvénye mutat meg, ahová az ember a természet szerint tartozik. A jogászi vélemény indoklásában megfogalmazott *naturaliter* tehát minden kétséget kizáróan az *ius naturale* rendjére utal ebben az esetben,

A gyámsággal kapcsolatos gondolatmenetében az említett Gaius-szöveg még tovább megy a végkövetkeztetések tekintetében. A remekjogász leszögezi, hogy ugyan az agnát rokonok gyámsága *capitis deminutio* útján megszűnik, azonban a kognát rokonok joga ily módon nem változik, „*quia civilis ratio civilia quidem iura corrumpere potest, naturalia vero non potest*”:²³⁸ a civiljogi értelmezés a civiljog intézményeit leronthatja ugyan, azonban a *ius naturale* rendjéből eredő jogosultságokat nem.

²³⁷ Gai. 1, 157–158.

²³⁸ Gai. 1, 158. Ezzel a szöveghellyel Waldstein több ízben is foglalkozik, amikor a természetjog normáinak gyakorlati alkalmazását vizsgálja a római jogászok munkáiban. Felhívja rá a figyelmet, hogy a remekjogász itt a „*quia civilis ratio civilia quidem iura corrumpere potest, naturalia vero non potest*” fordulattal egyértelműen kifejezésre juttatja abbéli meggyőződését, hogy a természetjog normái, a természetjogból eredő jogok a civiljog rendelkezései által nem ronthatók le. Vö. WALDSTEIN (1976) i. m. 86.; WALDSTEIN (2010) 46–48. E gaiusi megállapítás más összefüggésben az elemzett paulusi forráshelyet követő Digesta fragmentumában is megerősítésre kerül. Ld. Gai. D. 4, 5, 8 (4 ad ed. provinc.).

b) Rabszolgából felszabadított – tartozásból *indebitum*?

A *naturaliter* adverbium *ius naturale*vel összefüggő jelentésének lehetősége a most következő, második esetben már a jogászi vélemény szövegezéséből kitűnik.²³⁹A textus az érvelésben a *naturaliter intellegenda est* fordulatot használja, és utal kifejezetten mind a *ius gentium* mind pedig a *ius naturale* normarétegére. Érdeemes tehát közelebbről megvizsgálni a textust különösen arra figyelemmel, milyen kapcsolatban áll a *ius gentium* – *ius naturale* a *naturaliter* jelen szövegbeli értelmével.

Tryph. D. 12, 6, 64 (7 disp.)

Si quod dominus servo debuit, manumisso solvit, quamvis existimans ei aliqua teneri actione, tamen repetere non poterit, quia naturale adgnovit debitum: ut enim libertas naturali iure continetur et dominatio ex gentium iure introducta est, ita debiti vel non debiti ratio in conditione naturaliter intellegenda est.

Ha valamivel tartozott az úr a rabszolgájának, és az úr a tartozását leróttá, miután felszabadította (*manumisso solvit*), ámbár azt gondolta az úr, hogy valamilyen *actió*val kötelezve van, mégsem lesz képes visszakapni (a visszafizetett tartozást), mivel természetes tartozásnak ismerte el. Mivel a szabadság a *ius naturale* szerint értelmeztetik és az uralmat a *ius gentium* vezette be, így a tartozás vagy nem tartozás értelme a természet szerint (*naturaliter*) értelmezendő.

Ha a szöveget kizárólag a nyelvtani és logikai értelmezés szabályai szerint vizsgáljuk, a következőkre jutunk. A textus az érvelésben három igét használ, amelyek hasonló funkciót töltenek be a mondatban: *contineo*, *introduco*, *intellego*, és három fogalom hovatartozását vizsgálja: *libertas*, *dominatio*, *debitum vel non debitum*. Tryphoninus érveléséből az derül ki, hogy e három foglamat össze lehet hasonlítani az alapján, hogy miből vezethetők le, vagyis melyik főfogalom alá sorolhatóak. A jogász ugyanis a *libertas* és a *dominatio* intézményét egy-egy nagyobb fogalom alá rendezi: a *libertas* a *ius naturale* szerint értelmeztetik (*naturali iure continetur*), a *dominatio* a *ius gentium*hoz tartozik, mivel az vezette be (*ex iure gentium introducatur est*). Kérdés az, hogy a *debitum vel non debitum* a *condictió*k körében hova

²³⁹ A forráshelyet Waldstein is azok közé a textusok közé sorolja, amelyek a *ius naturalera* való egyértelmű utalást tartalmaznak. Vö. WALDSTEIN (2002) i. m. 40. skk.

soroltatik. A *naturaliter intellegenda est* fordulat arra utal, hogy a *debitum vel non debitum* nem a *dominatio*hoz hasonlít, hanem a *libertashoz*, amennyiben az *naturaliter* értendő, tehát ilyen értelemben a *libertasszal* analóg. Ezt támasztja alá az első mondat végén szereplő *quia naturale adgnovit debitum* fordulat is, amely a visszafizetés tényét *naturale* a tartozás elismeréseként értelmezi.

A jogeset szerint a rabszolgotartó úr (*dominus*) a rabszolgájának (*servus*) bizonyos szolgáltatással tartozott (*debitum*), a tartozását azonban csupán azután teljesítette, miután a rabszolgát felszabadította (*manumisso solvit*). Kérdésként merül fel, hogy vajon visszakövetelheti-e a volt *dominus* – immár *patronus* – az így teljesített tartozást, amit az eset szerint téves meggyőződéssel fizetett vissza volt rabszolgájának. Azt gondolta ugyanis, hogy nemteljesítés esetén perbe fogható lenne.

A jogesetben felvetett probléma megoldása Tryphoninus interpretációjában a tényállás – válasz – indoklás szerkezetben olvasható. A jogász az első tagmondatban megfogalmazza az eset külső tényállását (*Si quod dominus servo debuit, manumisso solvit*), majd a második tagmondattal utal a *patronus* belső meggyőződésére, hiszemére, ahol a „*quamvis existimans [...] tamen*” fordulatból kiolvasható, hogy e meggyőződés – amely szerint nemteljesítés esetén a követelés peresíthető lenne – téves. Ezután következik a válasz, amelyből a jogesetben feltett konkrét kérdésre következtethetünk: *'repetere non poterit'*, vagyis a teljesített tartozás nem követelhető vissza. A továbbiakban pedig a válasz részletes indoklása olvasható, ami a vizsgálendő alapkérdések szempontjából különös figyelmet igényel mind a *ius naturale* – *ius gentium* relációjában, mind pedig a *'naturaliter intellegenda est'* fordulat értelmezésével. Mielőtt azonban ennek közelebbi vizsgálatára sor kerül, érdemes röviden szólni arról, miként alakulhatott a jogesetben vázolt konfliktus, és hogy mi alapján gondolhatta a *patronus* visszakövetelhetőnek az általa korábban megfizetett tartozást.

Ebben az esetben arról lehetett szó, hogy az rabszolgának a *dominus* különvagyont jutott, majd a rabszolga e *peculium* terhére adott kölcsön urának, ami mint az ura irányában fennálló követelés a *peculium* aktíváit növelte.²⁴⁰ A tartozást a *patronus* a rabszolga felszabadítása után fizeti vissza, ekkorra már a köztük lévő viszony belső logikája minőségileg megváltozik: *servus*

²⁴⁰ BÜRGE (1999) i. m. 188.

– *dominus* reláció helyett immár *libertinus* – *patronus* viszony áll fenn közöttük. Kihatással van-e mindez az eredeti tartozásra és annak visszafizetésére?

Amikor a *patronus* a kifizetett tartozás visszakövetelésben gondolkodik, azt keresi, hogy milyen keresettel, milyen *actio* indításával tudná sikerrel érvényesíteni az általa támasztott igényeket. A jogeset szövegezéséből kiderül, és látható a forrásszöveg digestabeli besorolásán is, hogy a *patronus* a *condictio indebiti* elnevezésű keresettel tartozatlan fizetésként kívánt érvényt szerezni az igényének. Erre utal a textus utolsó tagmondatában olvasható '*debiti vel indebiti*' fordulat, és emiatt került a fragmentum a *Digesta* 12. könyvének 6. titulusába, vagyis abba, amelyik a *De condictione indebiti* címmel éppen a tartozatlan szolgáltatások visszakövetelésére irányuló keresettel kapcsolatos jogászai véleményeket rendezte egymás mellé. E kereset megindításának feltételei Ulpianus ediktumhoz fűzött kommentárjából ismertek: „*Et quidem si quis indebitum ignorans solvit, per hanc actionem condicere potest: sed si sciens se non debere solvit, cessat repetitio.*”²⁴¹ Két kulcsfogalom, két feltétel szerepel ebben a meghatározásban: '*indebitum*' és '*ignorans*', amelyek együttes fennállása esetén követelhető vissza ezen az alapon a teljesítés. Egyik részről a szolgáltatásnak objektíve tartozatlannak kell lennie, másik részről viszont – a feltételek szubjektív oldalát tekintve – szükséges, hogy a teljesítő fél minderről ne tudjon, abban a hiszemben teljesítsen, hogy tartozása fennáll. Ha tud róla (*scientia*), hogy a fizetés tartozatlan, és mégis teljesít, annak visszakövetelésére nincs mód, tulajdonképpen ajándékozásnak minősül tette. Mindezek ismeretében világos, hogy miért emeli ki a szöveg a '*quamvis existimans ei aliqua teneri actione*' fordulattal a *patronus ignorantia*jára utaló körülményt: úgy tűnik, hogy a *patronus* azzal érvel, hogy *ignorans* teljesít, és ezáltal a keresetindítás szubjektív feltétele teljesül.²⁴² A *responsum*ot adó jogász azt is megtehetné, hogy ezzel az érveléssel száll vitába, de ő más utat választ, és a *debitum* oldaláról közelíti meg a kérdést. Megjegyezzük minden esetre, hogy az *ignorantia* mint „nem tudtam róla, hogy nem tartozom” nem azonos annak nemtudásával, hogy *actió*val üldözhető vagyok-e akkor, ha nem teljesítek. Az *ignorantiának* mint szubjektív feltételnek nem az *actio* nemlétére, hanem a követelés *indebitum* voltára kell vonatkoznia. Ilyen értelemben a *patronus ignorantia*ra való hivatkozása alaptalan.

²⁴¹ Ulp. D. 12, 6, 1, 1 (26 ad ed.).

²⁴² Érdemes megjegyezni, hogy az *ignorantia* feltételének az átvevő másik fél részről éppúgy teljesülnie kell, ha nem így lenne, lopást követne el azzal, hogy olyan teljesítést fogad el, amivel neki nem tartoztak. Vö. FÖLDI – HAMZA (2016) i. m. 553.; HRP (2023) i. m. 2013.

A továbbiakban a figyelmünket a szöveghez hűen az *indebitum* kérdésére irányítjuk. E probléma háttérében a hatalomalattiak vagyoni viszonyaira vonatkozó sajátos jogi szabályozás áll. A rabszolga, amit szerez, azt urának szerzi; amivel pedig kötelezettséget vállal, amivel tartozik, *naturalis obligatió*ként áll fenn. Illetve, bizonyos korlátozásokkal²⁴³ a *praetori jog*fejlesztés nyomán hatalomgyakorlóján keresztül visszakövetelhető. A *peculium* aktívait növelő, a rabszolgatartó terhére keletkezett tartozás, hatalomalatti kötelméről lévén szó, *naturalis obligatió*ként állt fenn. A *civilis obligatio*val ellentétben a *naturalis obligatio* természetéhez az tartozik, hogy főszabály szerint peresíthetetlen, azonban az ez alapján, önkéntesen teljesített tartozás nem követelhető vissza. Peresíthetőség és követelhetőség közötti különbség e ponton is világosan tetten érhető.

E jogi gondolkodás a kiindulópontja annak a gondolatmenetnek, amelyet Tryphoninus az eset megoldása során a további érvelésében kifejt. Ez az az érvelés, amely aztán megállapításaival messze túlmutat a tartozás létének, fennállásának kérdésén, amikor a *dominatio (dominica potestas)*²⁴⁴ és a *libertas*, a *ius gentium* és a *ius naturale* egymáshoz való viszonyából kiindulva fogalmazza meg álláspontját. Akkor, amikor a *patronus* visszafizeti a korábbi tartozását, egyúttal annak létjogosultságát, fennállását fogadja el, és ezzel egyszersmind *naturalis obligatiót* ismer el: „*quia naturale adgnovit debitum*” – állítja a jogász. A „*tamen repetere non poterit*” sommás válasz magyarázata az *'ut'* szócskával bevezetett mondatban ezután következik. A szabadság állapota (*libertas*) – amibe a probléma felvetésekor a korábbi rabszolga a felszabadítás után került – a *ius naturale* szerint értelmeztetik, a rabszolga fölötti hatalmat (*dominatio*) pedig a *ius gentium* vezette be, annak kérdését tehát hogy a szabadság állapotában fennáll-e a tartozás vagy nem, a *ius naturale* szintjén, annak összefüggései mentén kell eldönteni. És mivel a *patronus* a *libertinusa* tekintetében mind szabadságát – a felszabadítás által – mind pedig tartozását – a teljesítés által – elismerte, a *ius naturale* összefüggéseivel összhangban cselekedve tulajdonképpen előírásainak létét ismerte el.

²⁴³ Vö. *actiones adiectitiae qualitatis* fent 222. lj.

²⁴⁴ A rómaiak a rabszolga feletti tulajdonosi hatalmat nem *dominium*nak, hanem rabszolgatartó hatalomnak nevezik: *dominica potestas*. Vö. FÖLDI – HAMZA (2016) i. m. 213.; SZABÓ (1997) i. m. 1–9. E hatalmi pozíció megjelölésére használja Tryphoninus jelen esetben a *dominatio* fogalmát, amely a *Digestá*ban igen ritkán, mindössze háromszor fordul elő, és csupán ezen a helyen utal konkrétan a rabszolga feletti tulajdonjogra. Vö. Pomp. D. 1, 2, 2, 24. (I.S. enchir); Pomp. D. 29, 2, 78. (35 ad q. muc.).

A *naturaliter* tehát itt, jóval túllépve annak köznapi értelmén, valamiféle természettől fogva létező rendre utal. Ezáltal – miként a szabadság természettől fogva áll fönn– a *debitum vel indebitum* dilemmájának eldöntését is e síkra helyezve rendeli eldönteni a jogász.

Jól érzékelhetően mutat rá e jogi érvelés a római jogászok gondolkodásának egy fontos aspektusára. Szabadság²⁴⁵ és rabszolgák fölötti hatalmi pozíció a *ius naturale* – *ius gentium* síkjainak egybevetésével filozofikus problémafelvetésnek tűnik. Értelme, az adott esetben hordozott jelentése azonban egészen konkrét, a realitásban megnyilvánuló, kézzel fogható eredménnyel bír. Erre Honoré is felhívja a figyelmet, amikor hangsúlyozza, hogy e vélemények megfogalmazásakor nem filozófusok, hanem jogászok munkáit olvassuk, akiknek célja sokkal inkább konkrét gyakorlati következtetések levonása volt, mintsem hangzatos teóriák elfogadása.²⁴⁶

Tryphoninus érvei a római jogot alkotó normarétegek összefüggéseire utalva keresnek alátámasztást egy egészen konkrét kérdés megválaszolásában. A *ius naturale* mint normaréteg hivatkozási pontként, sőt, a jogászi döntés alapjául szolgáló tényezőként jelenik meg egy egészen hétköznapi probléma kapcsán felmerülő kérdés megválaszolásakor. Az eredmény kézzel-fogható lesz: eldől, hogy visszajár-e a kifizetett tartozás vagy sem, pontosabban megválaszolható lesz a kérdés, hogy *debitum*ról vagy *indebitum*ról van szó az adott esetben. A *libertas* – *dominatio* fogalmak forrásában keresi a megoldást kínáló támpontot a jogász.

A *libertas*, szabadság, tulajdonképpen a *ius naturale* szintjén kezdettől megillette volna a rabszolgát,²⁴⁷ az emberi közrehatás eredményeként vált a jogrendszer részévé azonban a *dominatio*, ami alapján ez a szabadság megszűnt.²⁴⁸

Az esettel foglalkozó szekunder irodalmi dilemmák két vonatkozására hívjuk föl itt a figyelmet. Az egyik, e tartozás *naturalis obligatió*kénti minősítésének kérdése. Ebben a vonatkozásban Kaserrel szemben Bürge illetve Waldstein álláspontja látszik indokoltnak: az eset belső logikája, a visszaköveteléssel kapcsolatos érvelés, a „*quia naturale adgnovit debitum*” fordulat

²⁴⁵ Honoré hangsúlyozza, hogy ebben az esetben az ember természettől fogva fennálló szabadságáról (*natural freedom*) van szó. HONORÉ (2002) i. m. 88.

²⁴⁶ HONORÉ (2002) i. m. 89.

²⁴⁷ A *ius naturale* rendjén minden ember szabad. Vö. Ulp. D. 50, 17, 32 (43 ad sab): „*Quod attinet ad ius civile, servi pro nullis habentur: non tamen et iure naturali, quia, quod ad ius naturale attinet, omnes homines aequales sunt.*”

²⁴⁸ Ld. az 'introduco' ige előfordulásai között hasonló értelemben pl. Hermog. D. 1, 1, 5 (1 iuris epit.); Pap. D. 1, 1, 7, 1 (2 def). Az ige további jelentésárnyalatival kapcsolatban ld. HEUMANN – SECKEL (1926) i. m. s. v. 'introducere'.

jelentősége mind-mind BÜRGE abbéli meggyőződését erősítik, amely szerint a tartozás *naturalis obligation*nak minősült.²⁴⁹

A másik kérdés kifejezetten a *naturaliter* értelmezésével kapcsolatban vetődik fel.

A jogalap nélküli gazdagodás címén felmerülő különféle egyéni igények megalapozásának elméleti hátterét kutatva utal érintőlegesen Zimmermann²⁵⁰ a fenti esetre is. Gondolatmenetében az idézett forráshelyen szereplő „*naturaliter intellegenda est*” fordulat *naturával* való összefüggését támasztja alá. Fejtegetésében az olykor túlságosan absztrakt „*dare oportere*” követelménye mellett, annak kitöltésére a *naturalis aequitas* jelöli meg a jogalap nélküli gazdagodás kapcsán felmerült igények alátámasztására szolgáló hivatkozási keretnek.²⁵¹ Egyes szerzők véleményével szemben, akik szerint a *condictio stricti iuris* kötelem mivoltával nehezen összeegyeztethető a *ius naturalé*re való utalás,²⁵² Zimmermann hangsúlyozza, hogy a *naturalis aequitas*, amely hol 'natura', hol 'naturalis aequitas', hol pedig 'ius gentium' –ra való hivatkozással jelenik meg a különféle esetekben, nagy jelentőséggel bírt e *condictiók* körében a 'dare oportere' valódi tartalmának kitöltésében. E fejtegetése során a Tryphoninus esetben hivatkozott „*naturaliter intellegenda est*” fordulatot egyértelműen a *naturára* való hivatkozásként említi.²⁵³ A jogalap nélküli gazdagodás alapján felmerülő igények *condictio* útján való érvényesítése jól mutatja, hogy hogyan működik a gyakorlatban, hogyan válik élővé egy-egy általános jogelv – jelen esetben éppen Pomponius iránymutatása a mások

²⁴⁹ Vö. BÜRGE (1999) i. m. 189. Az eset kapcsán ebben a tekintetben véleménykülönbség mutatkozik a szekunder irodalomban Kaser és BÜRGE nézetei között. Kaser e hellyel összefüggésben hangsúlyozza, hogy a 'naturale debitum' itt a rabszolga ura és a rabszolga közötti közeli viszony alapján fennálló, a rabszolga számára kedvező lekötélést jelent, nem pedig *naturalis obligat*iot, a kifejezés peresíthetetlen, ám teljesíthető értelmében. BÜRGE ezzel szemben a vonatkozó helyen kifejezetten *naturalis obligatio*ról beszél, és Kaser ez esettel kapcsolatos fejtegetéseit részben nehezen követhetőek tartja. Vö. KASER (1993) i. m. 77. Vö. továbbá uo. 47. (180) ; 58. (226); 65 (260) ;77 (159). A két szerző közötti vitáról bővebben ld. STEPAN (2018) i. m. 147–148. Vö. továbbá WALDSTEIN (2007) i. m. 459.

²⁵⁰ Vö. ZIMMERMANN (1996) i. m. 852.

²⁵¹ Ennek kapcsán két irányadó elvet említ, amelyeket szintén a Digesta 12. könyvének *De condictione indebiti* címében találunk. Egyrészt, a gazdagodással kapcsolatban ismert Pomponius-elvet („*Nam hoc natura aequum est neminem cum alterius detrimento fieri locumpletiorem.*” Pomp. D. 12, 6, 14), amely a *naturalis aequitas*ra tekintettel követeli meg a más kárán való gazdagodás tilalmát, másrészt pedig a *condictiók* eredetével összefüggésben tárgyalt Papinianus textust („*Haec condictio ex bono et aequo introducta, quod alterius apud alterum sine causa deprehenditur, revocare consuevit.*” Pap. D. 12, 6, 66.), amelynek kapcsán Zimmermann kiemeli az e kereset eredetére való utalást (*ex bono et aequo introducta*), amelyhez hasonló megfogalmazásokkal, mint mondja, bőven találkozhatunk a jogalap nélküli gazdagodás okán indítható *condictiók* körében. Vö. ZIMMERMANN (1996) i. m. 852–853.

²⁵² Zimmermann a vele ellentétes állásponton lévő szerzők, többek között Fritz Pringsheim, Cesare Sanfilippo és Schwartz által tárgyalt dilemmát a következőkben összegzi: „All these texts have been subjected to radical criticism: how could the classical Roman lawyers, one argued, be taken to have conceived of such an intimate connection between the various emanations of the *condictio* (*actio stricti iuris!*) on the one hand and natural law and equity on the other!” ZIMMERMANN (1996) i. m. 853.

²⁵³ Vö. ZIMMERMANN (1996) i. m. 853. 126. lj.

kárán való gazdagodás tilalmáról – azáltal, hogy speciális szabályokba formáljuk át azt. Ahogy Zimmermann fogalmaz: „This is in fact what happened after the time of the Republic, and in a whole variety of fields do we find Pomponius’ principle at work behind the scenes.”²⁵⁴

A *naturaliter ius naturaléval*²⁵⁵ való összefüggését általában elismerik a szerzők, a vélemények elsősorban abban térnek el egymástól, hogy annak tartalommal való megtöltése miben mutatkozik meg.²⁵⁶

Waldstein az esetet azok között a forráshelyek között említi, amelyek a *naturalis obligatio* és a *ius naturale* között fennálló kapcsolatot mondják ki és erősítik meg. Nem vitatja, hogy a *naturalis obligatio* alapján fennálló kötelmek egyre gyakoribb elismerése a *praetor peregrinus* tevékenységéhez kapcsolódóan a *ius gentium* fejlődéséhez is hozzájárult. Hangsúlyozza azonban, hogy e kötelmek elismerése végsősoron a görög filozófián nyugvó, római jogászok által átvett természetjog koncepción alapul. Ezért pedig, az erre vonatkozó esetek jó például szolgálnak a római jogászoknak a *ius naturale* kidolgozására irányuló törekvéseire.²⁵⁷

A magunk részéről egyetértünk ezzel a gondolatmenettel. A forráshely közelebbi vizsgálata azt mutatta, hogy a *ius naturale* a *ius gentium*tól különböző normaréteg, amely adott esetben hivatkozási alapként viselkedik a jogász döntésének alátámasztásakor.

c) Miben áll a szabadság?

A római jogászi véleményekben megfogalmazott döntéseknek olyan következményei vannak, amelyek a gyakorlatban mérhetőek, a valóságban megmutatkoznak. Ez különösen a keresetjogi gondolkodás, a jogérvényesítés lehetőségének keresése nyomán érhető tetten, ahogy ez a következő, jól ismert textusban is beigazolódni látszik.

²⁵⁴ ZIMMERMANN (1996) i. m. 852.

²⁵⁵ További hivatkozások a korábbi szekunder irodalomból, ahol a fordulatot a *ius naturalere* való utalásnak tekintik, többek között: PHILLIMORE (1856) i. m. 203–204. „It was the aim and end of the jurist, by insisting in this rule, to show that there were certain equitable obligations which rested exclusively on the law of nature.”; POTHIER (1853) i. m. 361–362.

²⁵⁶ Kaser például a *‘naturaliter intellegenda est’* fordulat értelmét, közelebbről a *naturaliter* tartalommal való megtöltését a *naturalis ratió*ban leli: „[...] der Bestand oder Nichtbestand der naturalen Schuld aus der *naturalis ratio* zu beurteilen ist.” Így jut el az eset *ius gentium*mal való összefüggésére.

²⁵⁷ A következőket említi még: Gai. D. 4, 5, 8; Pomp. D. 50, 17, 206. Ld. WALDSTEIN (2007) i. m. 459.

Ulp. D. 15, 1, 9, 7 (29 ad ed.)

Si ipse servus sese vulneravit, non debet hoc damnum deducere, non magis quam si se occiderit vel praecipitaverit: licet enim etiam servus naturaliter in suum corpus saevire. Sed si a se vulneratum servum dominus curaverit, sumptuum nomine debitorem eum domino puto effectum, quamquam, si aegrum eum curasset, rem suam potius egisset.

Az idézett textus azoknak az eseteknek a sorába illeszkedik a Digestában, amelyek a rabszolga különvagyonának kérdését járják körül. A vonatkozó titulusban²⁵⁸ szó van arról, hogy mi tartozik a *peculium*ba, ki viseli az adott dologgal kapcsolatban a kárveszélyt, milyen megtérítési igények születhetnek a *peculium* tekintetében az érintett felek között. A jogeset egyik központi kérdése ebben a kontextusban vetődik fel: vajon, ha a rabszolga önmagát megsebesíti, az ebből eredő károkat a rabszolgartató levonhatja-e a rabszolga *peculium*ából.

A jogászi érvelés fókuszában ennek a – tulajdonképpen anyagi, gazdasági – kérdésnek²⁵⁹ a megválaszolása áll. Az indoklás során azonban olyan megfogalmazásokkal találkozunk, amelyek ezen összecszerúsítható következményeken túl a rabszolga cselekvési szabadságának világába vezetnek, és vetik föl ebben a vonatkozásban is a *naturaliter* adverbium értelmezésének kérdését.

Az idézet forráshelyen ugyanis Ulpianus arra a megállapításra jut, hogy a rabszolga kárt tehet magában, szabadságában áll, még hozzá természettől fogva megadatott szabadságában, (*licet...naturaliter*), hogy saját magát megsebezze. Háromféle magatartást foglal össze a szöveg az „*in suum corpus saevire*” fordulattal: *vulneo* (magát megsebezi²⁶⁰), *occido* (magát megöli²⁶¹), *praecipito* (mélybe veti magát²⁶²) kifejezések szerepelnek a töredékben. Deli több helyen is kiemeli, hogy a *saevio* ige feldúlt állapotában²⁶³ való cselekvést takar, amelyet a

²⁵⁸ D. 15, 1 *De peculio*.

²⁵⁹ Arra, hogy a rabszolga önkárosító cselekménye nem csupán egzisztenciális–morális kérdés, Deli is felhívja a figyelmet. E cselekmény gazdasági következményeinek elszenvedőiként a rabszolgartató urat és a rabszolga saját hitelezőit említi. Harmadikként ki kell egészítenünk a sort magával a rabszolgával és családjával, aki a *peculium*ból való pénzlevonás esetén távolabb kerül attól a lehetőségtől, hogy bizonyos összeg fizetésével a szabadságát megváltsa. Ld. DELI (2017) i. m. 209; Vö. HEINEMEYER (2013) i. m.

²⁶⁰ Vö. FINÁLY (1884) i. m. s. v. ' *vulneo*.'

²⁶¹ Vö. FINÁLY (1884) i. m. s. v. ' *occido*.'

²⁶² Vö. FINÁLY (1884) i. m. s. v. ' *praecipito*.'

²⁶³ A szerző az esetet az arisztotelészi méltányosság–fogalom római jogi megjelenésének példájaként tárgyalja, és felhívja a figyelmet arra, hogy a ' *saevire* ' igét elsősorban feldúlt állapotban elkövetett cselekmények kapcsán használták, és „[...] ezzel a kifejezéssel körülírt 'indulatos' cselekmények szándékos önsérelmet takarnak.” Ld. DELI (2015) i. m.125.

vizsgált helyen a 'dühöng' illetve a 'saját teste ellen dühöng'²⁶⁴ szavakkal ad vissza. E magatartásokra vonatkozóan fogalmazza meg általánosságban a remekjogász megengedő álláspontját: „*licet enim servis naturaliter*”, vagyis mindez a rabszolgának a természettől fogva megadatva szabadságában áll. Adódik a kérdés, miért szabad a rabszolgának ilyet tennie? Miből fakad ez a szabadság? Vajon jelenti-e a *naturaliter* a *ius naturale*-re való utalást a szövegben?

Amikor Ulpianus beszámol arról a dilemmáról, hogy vajon szabad-e a rabszolgának önmagában kárt tennie, valójában a *licitum* elméleti jelentőségű, emberi méltóság gondolatot felidéző fogalmán túl²⁶⁵ az eset mögött konkrét kérdés rejlik. Ez pedig a következő: le lehet-e vonni a rabszolga *peculium*ából az abból eredő károkat, amelyeket önmaga megsebzésével okozott. Két szempontot említ a szöveg. Egyrészt az első mondat általános visszautasítást tartalmaz: *non debet hoc damnum deducere* – a kár a *peculium*ból nem vonható le, másrészt, a töredék második felében ezzel ellentétes döntést olvashatunk arra az esetre nézve, amikor a rabszolgatartó a megsebzett rabszolgát kifejezetten gyógyíttatja: *sumptuum nomine debitorem eum domino puto effectum* e költségek tekintetében a rabszolga az ura adósává válik.²⁶⁶

E két döntés közötti feszültség feloldásához világosan el kell különíteni a rabszolga értékének csökkenését attól a konkrét összegtől, amely kárként a gyógyítás költségeiben mutatkozik. Mivel maga a rabszolga a *peculium*nak nem része: „*neminem enim posse intellegi ipsum in suo peculio esse*”²⁶⁷, így a rabszolga értéke sem számítható bele a különvagyonba. Ebből eredően pusztán a rabszolgában bekövetkezett értékcsökkenés sem érvényesítő a *peculium*ból való levonás útján. Azon összeg tekintetében azonban, amely költségként a valóságban ténylegesen megjelenik, – hogy a rabszolgatartó se maradjon jogérvényesítési lehetőség nélkül – megengedettnek tartja a remekjogász a költségek érvényesítését arra az esetre, ha a rabszolga

²⁶⁴ DELI (2017) i. m. 209; 211. Vö. továbbá DELI (2018) i. m. 72–184.

²⁶⁵ Ld. HONORÉ (2002) i. m. 87. „Despite the fact that slaves, like others under disability, needed someone else to sue on their behalf, this legal remedy views the slave as a person endowed with dignity.” Ebben az összefüggésben idézi Ulpianus mondatát: „Even a slave has by nature the right to do violence to himself.”

²⁶⁶ Deli két olyan pontra hívja fel a figyelmet az esettel kapcsolatban, ahol a remekjogász „döntése pusztán dogmatikai megfontolások alapján nehezen érthető: „[...] miért nem keletkezett jogilag érvényesíthető megtérítési kötelezettséget a rabszolga önsértéséből fakadó károkozása” illetve „a rabszolgáját meggyógyító tulajdonos esetében Ulpianus miért töri át azt az alapelvet, miszerint a saját dolgával kapcsolatban felmerülő költségeket főszabály szerint mindenki maga állja.” Meglátása szerint ezek a dilemmák az eset két kulcskérdésére adott helyes válaszok útján oldhatók fel, amelyek meggyőződése szerint a *naturaliter licere* valamint a *saevio* fogalmak megfelelő értelmezésében rejlenek. Gondolatmenetében, amelyet fentebb részletesebben idéztünk, a feloldást a közzjóra való utalásban látja. Idézetet ld. DELI (2017) i. m. 209., vö. továbbá uo. 207–208.; ld. jelen dolgozat 2. 2. 3. fejezete.

²⁶⁷ Africanus D. 15, 1, 38, 2 (8 quaest.).

ura a rabszolgáját gyógyíttatja. Különválasztódik tehát a rabszolga értékcsökkenése a ténylegesen keletkezett költségektől, ez utóbbiak levonhatók a *peculium*ból.²⁶⁸

Visszatérve a *naturaliter* fennálló szabadságra; a rabszolga *ius naturalis*ből fakadó szabadságából ered, hogy kárt okozhat saját testében. Ha a *ius naturale* az a jog, amelyre a természet tanított minden élőlényt,²⁶⁹ és mind az állat, mind pedig az ember ura saját testének, akkor a rabszolga, aki a természettől fogva szabad (lenne), e természet adta szabadságából eredően okozhat kárt saját magában. Összecsend ez az értelmezés a Heumann– Seckel lexikonban említett *naturaliter*-értelmezéssel is, amely szerint a Digestában nem egyszer találkozunk ezen adverbium '*licere*' illetve '*concessum esse*' fordulatokkal összefüggésben előforduló 'Kraft der natürlichen Freiheit', vagyis a 'természet adta szabadságból adódóan' jelentésárnyalatával.²⁷⁰

d) *Intellegimus...naturaliter*

A pénzszolgáltatások teljesítésével kapcsolatos a negyedik ide kapcsolódó szöveghely, amely az „*intellegimus utique naturaliter*” fordulattal veti föl annak lehetőségét, hogy utal a *ius naturale* szabályosságaival való összefüggésekre.

²⁶⁸ Az öngyilkossági kísérletet elkövető rabszolgákkal összefüggésben vizsgálja Frantzen ezt a textust. Felteszi a kérdést, hogy a *dominus* ilyen esetekben, mennyiben férhet hozzá a rabszolga *peculium*ához. Az idézett Ulpianus-hellyel kapcsolatban leszögezi, hogy a remekjogász abbéli meggyőződése, miszerint a rabszolga magában tett károkozásának értéke a *peculium*ból nem vonható le, azon az általa kifejezésre juttatott meggyőződésén alapul, hogy a rabszolga saját testi épsége tekintetében rendelkezési joggal bír. És miután saját teste megsértésével nem szeg meg semmiféle, a *dominus*szal szemben fennálló természet adta kötelezettséget, a *dominus* sem érvényesítheti az ily módon keletkezett kártérítési igényét vele szemben. Vö. FRANTZEN (2012) i. m. 119–122. Deli ezt az érvelést hiányosnak tartja. Nézete szerint Frantzen sem azt nem támasztja alá megfelelő érvekkel, hogy kinek az érdeke, hogy a rabszolga önmagában kárt tehesen, sem pedig e lehetőség természet adta voltára nem ad magyarázatot. Ld. DELI (2017) i. m. 211. Az esettel foglalkozik még az újabb hazai irodalomból NÓTÁRI (2019) i. m.

²⁶⁹ Ld. Ulp. D. 1, 1, 1, 3 (1 inst.): „*Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit: nam ius istud non humani generis proprium, sed omnium animalium, quae in terra, quae in mari nascuntur, avium quoque commune est. Hinc descendit maris atque feminae coniunctio, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio, hinc educatio: videmus etenim cetera quoque animalia, feras etiam istius iuris peritiam censerit.*” Vö. ERDÖDY (2018a) i. m. 68.

²⁷⁰ Vö. HEUMANN – SECKEL (1926) i. m. s. v. '*naturaliter*.' Ebben az értelemben idézi a lexikon még a következő forrásokat: Ulp. D. 4, 4, 16, 4 (11 ad ed.); Paul. D. 19, 2, 22, 3 (34 ad ed.).

Marci. D. 46, 3, 49 (I. S. ad hypoth. form.)

Solutam pecuniam intellegimus utique naturaliter, si numerata sit creditori. Sed et si iussu eius alii solvatur, vel creditori eius vel futuro debitori vel etiam ei cui donaturus erat, absolvi debet. Ratam quoque solutionem si creditor habuerit, idem erit. tutori quoque si soluta sit pecunia vel curatoris vel procuratoris vel cuilibet successoris vel servo actori, proficiet ei solutio. Quod si acceptum latum sit, quod stipulationis nomine hypotheca erat obligata vel sine stipulatione accepta sit, solutionis quidem verbum non proficiet, sed satisfactionis sufficit.

Erdődy rámutat arra, hogy ebben az esetben az első mondatban szereplő *naturaliter* a pénzszolgáltatás természetére utal, amennyiben a pénz a leszámolással nyeri el *soluta*, vagyis teljesített voltát. Végző soron a *ius naturale* szabályosságaival való összhangról van szó, a leszámolás követelménye ugyanis a pénzszolgáltatások természetéből fakad.²⁷¹

e) Naturaliter– természetjog szerint

Az imént vizsgált szövegekből megállapítható, hogy a római jogászok a *ius naturale* létezését nem csupán elméleti kategóriaként fogták fel, hanem annak szabályrendszerét jogászai véleményük kialakítása során hivatkozási alapként használták a gyakorlatban felmerülő esetek megoldása folyamán. Az érvelés megfogalmazásakor e normarétegre nem egyszer a *naturaliter* szóval utaltak, olyan jelentést tulajdonítva ezzel e kifejezésnek, amely messze túlmutat annak köznapi, illetve jogi kifejezésekben megmutatkozó leggyakoribb értelmezési síkjain. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a *ius naturalis*-re való utalás ezekben az esetekben laza kapcsolódást jelent. A szövegekkel való foglalkozás folyamán nem hagyhatjuk figyelmen kívül a filológiai szempontokat. A természetjogra való legegységesebb utalást az a megfogalmazás jelenti, amikor egyértelműen a *ius naturale* jelzős szerkezet szerepel a szövegben. Ennél oldottabb kapcsolódási pontot jelent(het) a melléknév használata (*naturalis*), míg az adverbium alkalmazása lazább kapcsolódást, e normarétegre való utalást sejtet.

²⁷¹ E responsummal Erdődy János a *soluta pecunia – pecunia numerata* összefüggésében foglalkozik. Vö. ERDŐDY (2012b) i. m.152–153.

2. 5. RÉSZÖSSZEGZÉS

A *verba* szintjén való vizsgálódás második lépéseként ebben a fejeztben az *idem Pomponius* mondat második kulcsszavát, a *naturaliter* adverbiumot vettük górcső alá. Rátekintettünk az összes olyan Digesta-helyre, ahol a vizsgált adverbium előfordul. Annak szótárakban, kézikönyvekben fellelhető értelméből kiindulva, azonban az ott olvasottakon részben túlmutatva kifejezetten a Digesta-szövegekben megmutatkozó árnyalatai alapján arra a megállapításra jutottunk, hogy a római jogászok véleményeiből a *naturaliter* adverbiumnak négy különféle jelentésárnyalata rajzolódik ki. Mind a negyvennégy textust megvizsgáltuk annak érdekében, hogy az egyes jelentésárnyalatok alá besoroljuk őket, majd a négy jelentésárnyalat alá tartozó szövegek közül részletesen is bemutattuk azokat a textusokat, amelyek alapján az adott kategória szerinti értelem a legmélyrehatóbban kirajzolódik. Így került sor a következő négy csoport definiálására és részletes elemzésére:

- 1) *naturaliter* mint természetes állapot *non manu facto* értelemben;
- 2) *naturaliter* mint természetesség az adott dologra, annak sajátos jellegére utalva;
- 3) *naturaliter sui generis* jogi fogalmak elemeként;
- 4) *naturaliter* mint önálló mércére, rendre való utalás a *ius naturalével* való összefüggésben.

Bár, amint erre is rámutattunk, a vonatkozó szakirodalom anyaga, illetve az *idem Pomponius* mondat fordításai e tekintetben nem mutatnak egységes képet, az elvégzett részletes vizsgálat után a magunk részéről határozottan úgy látjuk, hogy ebben az esetben az adverbium jelentése alapján a vizsgált *idem Pomponius* forráshely a második csoportba sorolható.

Ehhez a csoportosításhoz kapcsolódik a függelékben szereplő táblázat is, amely az említett negyvennégy Digesta-hely vonatkozásában egyrészt megjelöli, hogy az adott helyen meglátásunk szerint melyik jelentésárnyalattal bír a *naturaliter* adverbium, másrészt pedig a Digesta élő nyelven elérhető fordításai közül francia, német és angol változatokat felvonultatva, négyféle színekkel használva rámutat arra, milyen különbözőképpen érti egy-egy szerző akár éppen ugyanazon a forráshelyen a vizsgált adverbiumot.

A második fejezetben vázolt vizsgálódás a források sokszínűen gazdag világába engedett betekintést a *naturaliter* adverbium értelmezési síkjain keresztül: a kutatás célja azonban e

*delectare*²⁷² jellegén túl sokkal inkább a gondolkodás kiindulópontjaként kifejtett alapfeltevés ezen újabb szempontok szerinti megalapozása és igazolása volt. Amint jól láthatóan kirajzolódik az *idem Pomponius* forráshely fordításainak illetve a szekunder irodalmi álláspontok bemutatása során is, végső értelmezés szempontjából döntő jelentősége van annak az értelmezésnek, amelyet az *ulpianusi* kijelentésben a *naturaliter* adverbium elnyer. Csupán az értelmezési spektrum két végletét számba véve a végkövetkeztetés szempontjából a *naturaliter* értelmezésének tétje a következők szerint foglalható össze. Amennyiben a *naturaliter* az adott helyen a természetjog normáival való összhangot jelenti, akkor az *ulpianusi* állítás súlyos kijelentés, amely abban az irányban enged következtetni, hogy a megfogalmazás jogelvi jellegű, és e regula szintű szabályosság fennállásának megalapozása éppen a jelenség természetjogi eredetével igazolható, és mint olyan, a civiljog erejével nem rontható le.²⁷³ Ebben az esetben a rászédés megengedettsége – annak ismert korlátaival²⁷⁴ – minden kétséget kizáróan a klasszikus római jog jogelve. Amennyiben azonban a *naturaliter* adverbium csupán afféle magától értetődőséget jelent az adott szövegben, akkor e kijelentés jogelvi jellege, mi több, természetjogi megalapozottsága nehezen következik a megfogalmazásból, jelentősége csupán egy általában előforduló, felek között szokásos eljárási mód megállapításában áll.

Meglátásunk szerint az *idem Pomponius* mondat az ebben a fejezetben vizsgált források között a második kategóriába tartozik, vagyis azok közé a szövegek közé, amelyeknél a *naturaliter* adverbium a dolog természetére utal. Nincs szó egyébről, mint a dolgok működésére vonatkozó gyakorlati tapasztalat megosztásáról. Ezt az álláspontot támasztja alá a mondat tágabb szövegösszefüggésének vizsgálata is, amelyre a következő részben térünk át.

²⁷² A '*delectare*' mint feladat a klasszikus retorika szerint a szónokok elé állított hármas követelményrendszer (*officia oratoris*) egyike. Eszerint a szónok feladata, hogy tanítson, gyönyörködtessen, és megindítsa, meggyőzze a hallgatóját: '*docere, delectare, movere*'. Ld. többek között: Cic. Opt. gen. 3. „*Oratorem genere non divido; perfectum enim quaero. Unum est autem genus perfecti, a quo qui absunt, non genere differunt, ut Terentius ab Accio, sed in eodem genere non sunt pares. Optimus est enim orator qui dicendo animos audientium et docet et delectat et permovet. Docere debitum est, delectare honorarium, permovere necessarium.*” További példákkal és magyarázattal ld. FORTENBAUGH – MIRHADY (1994) i. m. 67.

²⁷³ Vö. Gai D. 4, 5, 8 (4 ed prov.), „[...] *quia civilis ratio naturalia iura corrumpere non potest* [...]”; hasonlóképpen Gai. 1, 158..

²⁷⁴ Ld. részletesen a témában JUSZTINGER (2016) i. m. 105–135.

MENS

3. FEJEZET:

AZ ULP.–POMP. D. 4, 4, 16 FRAGMENTUM ÁTFOGÓ ELEMZÉSE

3. 1. A VIZSGÁLT SZÖVEGÖSSZEFÜGGÉS

Meglátásunk szerint az Ulp–Pomp. D. 4, 4, 16, 4. félreértelmezése többek között abból is fakad, hogy a mondat elszakadt attól a beágyazottságtól, amelyben született, és önálló életre kelt. E sokszor vitatott ulpianusi kijelentés értelme után kutatva érdemes tehát egy lépéssel hátrább lépni, és rátekinteni arra a tágabb szövegösszefüggésre, amelybe a kompilátorok munkája nyomán e jogászi vélemény a Digestába került. Az a várakozásunk, hogy egymás után olvasva a töredékben szereplő eseteket, jogászi megnyilatkozásokat, valamiféle gondolati ívre, tágabb összefüggésre találunk, amelyben más megvilágításba kerül a vételárra vonatkozó megengedő kijelentés. A következőkben tehát a Digesta 4, 4, 16 fragmentumot vizsgáljuk meg közelebbről. Létjogosultsága van a közelebbi vizsgálatnak különösen azért is, mert az ide sorolt paragrafusok nem csupán a Digesta e helyén követik egymást, hanem Lenel rekonstrukciója szerint az eredeti ulpianusi munkában is egymás után következnek.²⁷⁵ Ilyen módon egyúttal eleget tehetünk annak az értelmezési alapelvnek is, amit Celsus megfogalmazásából ismerünk, és amely óva int attól, hogy csupán kiragadott szövegrészekből vonjunk le messzemenő következtetéseket.²⁷⁶

Mindenekelőtt tehát álljon itt elejétől végéig a gondolkozásunk alapjául szolgáló, Ulpianus ediktumkommentárjából származó forrásszöveg.

Ulpianus D. 4, 4, 16 (11 ad ed.)

pr. In causae cognitione etiam hoc versabitur, num forte alia actio possit competere citra in integrum restitutionem. Nam si communi auxilio et mero iure munitus sit, non debet ei tribui extraordinarium auxilium: ut puta cum pupillo contractum est sine tutoris auctoritate nec locupletior factus est.

²⁷⁵ Ld. Ulp. D. 4, 4, 16 1–4, vö. LENEL (1889) i. m. II. 476.

²⁷⁶ Cels. D. 1, 3, 24: „Incivile est nisi tota lege perspecta una aliqua particula eius proposita iudicare vel respondere.”

1. *Item relatum est apud Labeonem, si minor circumscriptus societatem coierit vel etiam donationis causa, nullam esse societatem nec inter maiores quidem et ideo cessare partes praetoris: idem et Ofilius respondit: satis enim ipso iure munitus est.*

2. *Pomponius quoque refert libro vicensimo octavo, cum quidam heres rogatus esset fratris filiae complures res dare ea condicione, ut, si sine liberis decessisset, restitueret eas heredi et haec defuncto herede heredi eius cavisset se restitutam, Aristonem putasse in integrum restituendam. Sed et illud Pomponius adicit, quod potuit incerti condici haec cautio etiam a maiore: non enim ipso iure, sed per conditionem munitus est.*

3. *Et generaliter probandum est, ubi contractus non valet, pro certo praetorem se non debere interponere.*

4. *Idem Pomponius ait in pretio emptionis et venditionis naturaliter licere contrahentibus se circumvenire.*

5. *Nunc videndum, qui in integrum restituere possunt. et tam praefectus urbi quam alii magistratus pro iurisdictione sua restituere in integrum possunt, tam in aliis causis quam contra sententiam suam.*

A szövegösszefüggés vizsgálata során a következőkre leszünk figyelemmel. Fellelhető-e valamiféle kulcskérdés, központi gondolat, aminek mentén olvasható a szöveg? Vajon van-e jelentősége annak, hogy a vizsgált mondat a minorokról szóló titulusba került besorolásra? Hogyan viszonyul egymáshoz a *dolus* magatartás és a töredékben többször előforduló *circumscribo* illetve *circumvenio*? Mennyiben látszik alkalmazhatónak az *in integrum restitutio* mint peren kívüli jogsegély a felsorolt esetekben, köztük különösen egymás vételárral kapcsolatos rászédése esetén? A kérdések megválaszolása során a szekunder irodalomra való utalással ismertetjük a szövegösszefüggéssel kapcsolatos álláspontunkat, majd felhívjuk a figyelmet a textus egy, a XVI. században született interpretációra. A vételárra vonatkozó szakirodalom a mondat szűkebb és tágabb szöveggörnyezetével ritkán foglalkozik, általában inkább arra törekszik, hogy magyarázatot adjon a benne foglalt engedély létjogosultságára a római szerződési rendszeren belül, pontosabban pedig az vételárképzést illetően. Éppen ezért

ebben a fejezetben a témával foglalkozó szekunder irodalomból azokra a munkákra leszünk figyelemmel, amelyek kifejezetten a digestabeli kontextusra irányítják a figyelmüket.

3. 2. A VIZSGÁLT KONTEXTUS DOGMATIKAI KÉRDÉSEIRŐL

3. 2. 1. *De minoribus*

A Digesta negyedik könyvében a negyedik, „*De minoribus viginti quinque annis*” titulusban található az *in integrum restitutio*, a *metus* és a *dolus malus* szabályozása után az az Ulpianus neve alatt említett forrásanyag, amely szerkezetileg *principiumból* és öt további paragrafusból áll. A szövegek összességében a minorok kijátszásával, becsapásával foglalkoznak (*minor circumscriptus*), és azt a kérdést járják körül, hogy vajon milyen jogi eszközzel orvosolható a tapasztalatlanságuk okán rászedett huszonöt év alattiak jogséremlme. A szövegek tanúsága szerint ennek eldöntésében az *in integrum restitutio ultima ratio* jellege miatt a civiljogi jogsegély esetleges fennállása játszik döntő szerepet.²⁷⁷ Ebben az összefüggésben válik érdekessé az *idem Pomponius* forrás e töredékbe való helyezése.

Vajon nem azért szerepel itt a mondat, mert a jogász kiemeli, hogy a civiljog szerinti jogeszköz nem áll rendelkezésre? Szükséges lehet ezért, hogy a *praetor*, amint ígéri, különös figyelemben részesítse a huszonöt év alattiakat a vételárral kapcsolatos ügyeskedés esetén,.

Erre utal a cím elején hivatkozott ediktum, amelynek célját, jelentését a *laudatio edicti*ben a következőképpen foglalja össze Ulpianus:

²⁷⁷ A civiljogi jogsegély alapvetően kétféle lehet. Előfordulhat, hogy az eset körülményei azt mutatják, hogy az adott jogviszony olyan súlyos hibában szenved, hogy nem kell minornak lenni ahhoz, hogy a jogorvoslat lehetősége fennálljon (pl. semmisség esetén). Az is megtörténhet azonban, hogy létezik olyan, speciálisan a minorra vonatkozó civiljogi jogeszköz, amely megfelelő védelmet nyújt a rászedett minor számára. A hangsúly itt a megfelelő szón van. A *Lex Laetoria* biztosít bizonyos védelmet a huszonöt évüket be nem töltött teljes cselekvőképességgel rendelkező személyek számára. Kérdés azonban, hogy a büntető kereset mennyiben nyújt megfelelő védelmet. Babusiaux hihetőnek tartja Di Salvo azon feltevését, miszerint a minorok speciális, *praetori* ediktumon alapuló védelmére a törvényi védelem gyengesége miatt lehetett szükség. BABUSIAUX (2007) i. m. 609. Vö. továbbá DI SALVO (1979) i. m. 162.

Ulp. D. 4, 4, 1 pr

Hoc edictum praetor naturalem aequitatem secutus proposuit, quo tutelam minorum suscepit. nam cum inter omnes constet fragile esse et infirmum huiusmodi aetatum consilium et multis captionibus suppositum, multorum insidiis expositum: auxilium eis praetor hoc edicto pollicitus est et adversus captiones opitulationem.

Azt olvassuk, hogy a *praetor* a *minorok* támogatását vállalja a *naturalis aequitas*nak megfelelően. Mindenki számára tudott ugyanis, hogy milyen gyenge és hatástalan az ő védelmük, mennyi csapdának és hátrányos helyzetnek vannak kitéve; a *praetor* ezért ezzel az ediktummal megígéri, hogy segítséget nyújt számukra és megvédi őket a csalásoktól.²⁷⁸ Ha tovább olvassuk a titulust, látjuk, hogy az ediktum szövegét idézve Ulpianus a következőkben még egyszer alátámasztja ezt az általánosan megfogalmazott ígéretet:

Ulp. D. 4, 4, 1, 1.

Praetor edicit: „quod cum minore quam viginti quinque annis natu gestum esse dicitur, uti quaeque res erit, animadvertam.”

Az *animadverto* igével fejezi ki a remekjogász azt a magatartást, amit a *praetor* a *minorokkal* kapcsolatos ügyletek során tanúsítani ígér: odafigyel rájuk, észreveszi, talán meg is bünteti azt, aki árt nekik?²⁷⁹ Az Oxford Latin Dictionary vonatkozó szócikke alapján e jelentésárnyalatok mind-mind beleférnek az *animus adverto* összetételből eredő ige értelmezési tartományába.²⁸⁰ Bár a jogkövetkezményeket illetően e jelentések nagymértékben eltérnek egymástól, ennek következtében a kérdés pontosabb megválaszolása érdemes lenne a vizsgálatra,²⁸¹ számunkra

²⁷⁸ A *laudatio edicti* szerepéről, továbbá a *naturalis aequitas*ra való hivatkozás jelentőségéről ld. bővebben BABUSIAUX (2007) i. m. 603. skk., a hivatkozott helyvel kapcsolatban különösen 608–610; EL BEHEIRI (2007) i. m. 5. skk. Ezzel szemben SELB (1986) i. m. 261. Babusiaux hangsúlyozza, hogy mind jogi, mind egyéb klasszikus forrásokban megtaláljuk a gyengék és védtelenek védelmére való törekvést mint az *aequitas naturalis* tartalmát. Ez a törekvés ölt testet a hivatkozott ediktumban is.

²⁷⁹ Vö. FINÁLY (1884) i. m. s. v. '*animadverto*.'

²⁸⁰ Vö. OXFORDLATINDICTIONARY (1968) i. m. s. v. '*animadverto*'. A vizsgált ige a *praetori* ediktumban betöltött szerepéről ld. SELB (1986) i. m. 262. sk.; ld továbbá köv. l.j.

²⁸¹ Selb úgy véli, hogy a lehetséges jogkövetkezmények szempontjából többféle *praetori* ediktumot érdemes megkülönböztetni. Egészen más az, amikor a *praetor* a '*iudicium dabo*' fordulattal kereset indítását teszi lehetővé az adott helyzetben, mint amikor pusztán annyit ígér, hogy odafigyel, szemmel tart bizonyos cselekményeket. Ebben a tekintetben Selb élesen elkülöníti egymástól a most vizsgált Ulp. D. 4, 4, 1, 1 szöveget azoktól a helyektől, ahol a *praetor actio* indítására ad lehetőséget. Meggyőződése, hogy az *animadverto* ige itt csupán (jog)politikai program hangoztatására utal, jogi tartalommal nem rendelkezik. Ld. SELB (1986) i. m. 261. sk. Ezzel ellentétes

mindebből most csupán két aspektus tűnik fontosnak. Az első: a *praetor* minorokhoz való odafordulása, ami valamiféle megkülönböztetett figyelmet jelentett. A második pedig: e különleges figyelem alapja, ami a *praetor imperium*ából fakadt, és végső soron a civiljog és a *praetori* jog egymáshoz való viszonyának eklatáns példáját is adta. Azoknak a szerzőknek a véleményét osztjuk, aki szerint a *praetor* az impériumát bizonyos esetekben arra használta fel, hogy az anyagi jog általános szabályainak érvényén túllépjen. A jogbiztonság ugyan a közösség számára alapvető jelentőségű, de a teljes biztonság mellett az igazságosságnak is megvan a maga értéke. Azon esetekben, amikor a törvényesség merev kikényszerítése nagyobb igazságtalansághoz vezetne, mint annak áttörése, a *praetor* néha ez utóbbit választotta.²⁸² Előfordult például, hogy megtagadta a törvény szerint járó keresetet (*denegare actionem*), mert annak eredménye az ügy alapos mérlegelése szerint közösségellenes lett volna. Volt olyan, amikor közjogi útra terelte a jogvitát *cognitio* keretében, ha nem állt rendelkezésre *legis actio*. Az olyan esetekben pedig, amelyeket már ítélettel eldöntöttek, ha úgy látta, hogy az méltánytalan, visszaállította az eredeti állapotot. (Például, ha az ügyben nem függetlenül döntöttek, vagy alkalmatlan volt a bíró.)²⁸³

3. 2. 2. *In integrum restitutio*

Jelen szempontból lényeges, hogy később, a principátus korában ez volt az egyik eszköz, amit a *praetor* a huszonöt év alatti minor javára alkalmazott, ha visszaéltek tapasztalatlanságával, és az egyébként törvényes ügyletbe a maga kárára vitték bele. A minor többletvédelmének (túlvédettségi helyzet)²⁸⁴ civiljogi alapját a Kr. e. 200 idejéről származó *lex Laetoria* adta, amely törvényes védelmet ígért a huszonöt év alattiaknak az őket becsapókkal szemben egyrészt azzal, hogy biztosította számukra a gondnok rendelését (*cura minorum*),²⁸⁵ másrészt pedig az e törvényen alapuló *poenalis actio* (*actio legis Laetoriae*) megadásával.²⁸⁶ A

véleményen van többek között Waldstein, Kupisch, Wacke és Babusiaux; ld. WALDSTEIN (1976) i. m. 72–77.; KUPISCH (1974) i. m.; WACKE (1980) i. m. 215.; ZLINSZKY (1998) i. m. 64.; BABUSIAUX (2007) i. m. 603.; 610. Babusiaux hangsúlyozza, hogy semmi sem utal arra, hogy a minorokra vonatkozó ediktumban megfogalmazott védelem gondolata csupán látszólagos lenne. A vonatkozó szövegek vizsgálata ez utóbbi álláspontot támasztja alá.

²⁸² Vö. D. 1, 1, 7, 1 „*Ius praetorium est, quod praetores introduxerunt adiuvandi, vel supplendi, vel corrigendi iuris civilis gratia.*”

²⁸³ Vö. ZLINSZKY (1998) i. m. 63–64.

²⁸⁴ A fogalom Benedek Ferencről származik. Ld. BENEDEK – PÓKECZ KOVÁCS (2016) i. m. 152.

²⁸⁵ Ezzel kapcsolatban ld. SIKLÓSI (2021) i. m. 423–426.

²⁸⁶ Vö. ERDŐDY (2020a) i. m. 2.; 6–7; ERDŐDY (2020b) i. m. 2. A *poenalis actio*t megindíthatta bárki, ha a huszonötödik évét be nem töltött, csalárd módon rászédett minor nem élt volna ezzel a lehetőséggel (*actio popularis*). A törvény szerint a csalárd módon kötött civiljogi ügylet érvényes volt, azonban büntetőszankciót vont maga után (*lex minus quam perfecta*). Később azonban a *praetori exceptio* és *in integrum restitutio* már a *praetori* érvénytelenség eszközeként működött. Ld. FÖLDI – HAMZA (2016) i. m. 227.

többletvédelem másik vonatkozása a *praetori* ediktumon, azaz a magisztrátus *imperiumán* alapult. *Exceptiot* adott a *praetor*, ha a minor még a teljesítés előtt rájött arra, hogy őt becsapták, és a másik fél perelte őt a teljesítésre, illetve az *in integrum restitutio* jogsegélyét adta meg akkor, amikor csupán a teljesítés után lett világos számára, hogy rászédtek.²⁸⁷

Ez utóbbi jogsegély *ultima ratio* jellege és működése szépen kirajzolódik az előttünk álló szövegből. A fent idézett *principium* kétféle jogvédelmi lehetőségre mutat rá. A szöveg tanúsága szerint a rendes eljárás (*commune auxilium*) illetve a rendkívüli jogsegély (*extraordinarium auxilium*) rendszerében kell helyesen eligazodni ahhoz, hogy a minorok számára a rendelkezésre álló megfelelő jogvédelmi eszközt biztosítsuk. Ulpianus arra hívja fel a figyelmet, hogy mielőtt a minor számára lehetővé tennék az *in integrum restitutiót*, minden esetben meg kell vizsgálni, nem áll-e rendelkezésére egyéb kereset (*num forte alia actio possit competere citra in integrum restitutionem*). Ha ugyanis a rendes eljárás keretein belül megfelelő jogi eszközzel garantálható számára hátrányos helyzetének kiküszöbölése, nincs szükség az eredeti állapot visszaállítására irányuló peren kívüli *praetori* jogsegélyre.²⁸⁸ Példaként a *principium* arra az esetre utal, amikor a *pupillus* gyámja *auctoritasa* nélkül köt olyan ügyletet, amelyből nem gazdagodást szerez.²⁸⁹

Ezután az első paragrafusban egy *societasra* vonatkozó esetet említ, amely szerint a minor úgy lesz a *societas* tagja, hogy közben őt rászédtek.²⁹⁰ A szöveg szerint semmis a *societas*, ha azt ajándékozási szándékkal, vagy úgy hozták létre, hogy a minort valamilyen módon rászédtek (*circumscribere*). Ilyenkor nem csak a minorra, hanem az egész társaságra vonatkozik a semmisség. A *praetornak* ebben az esetben be sem kell avatkoznia, mert a minor *ipso iure* védett, mivel az ilyen *societas* semmis. Ebben, és a vételárra vonatkozó negyedik paragrafusban ugyanúgy a *circumvenio/circumscribo* igék szerepelnek egymással ellentétes módon viszonyul

²⁸⁷ A vonatkozó szakirodalom sokszor tévesen azt állítja, hogy a *praetor* által biztosított *exceptio* a *Lex (P)Laetorián* alapult, ezért vitatható módon *exceptio legis (P)Laeoriaeként* hivatkozzák. Ld. pl. WACKE (1980) i. m. 213.

²⁸⁸ Ezzel ellentétes véleményen van Wacke, aki szerint a *bonae fidei iudiciumok* esetén a minor számára mind az *exceptio legis Laetoriae*, mind pedig a *praetori restitutio* rendelkezésre áll. A minorokra vonatkozó fent idézett ediktumkommentár meglátásunk szerint cáfolja ezt a nézetet. Vö. WACKE (1980) i. m. 213.

²⁸⁹ Az önjogú serdületlenek ugyanis korlátozott cselekvőképességük okán a gyámi hozzájárulás nélkül kötött ügyletekből csupán jogokat szerezhetnek. Az így kötött ügyletek érvényességére a *negotium claudicans* szabályai irányadók. Ld. FÖLDI – HAMZA (2016) i. m. 395.. Jól látszik ebből a szövegből, különösen a *'nec locupletior'* fordulatból, hogy az elhatárolás ebben az esetben nem a károsul/nem károsul az ügyletből megszgye mentén húzódik, hanem a gazdagodik/nem gazdagodik vonalon.

²⁹⁰ Ulp. D. 4, 4, 16, 1 (11 ad ed).

azonban hozzájuk a remekjogász. A két szerződés különbségét nem részletezzük,²⁹¹ csupán arra szorítkozunk, hogy szigorúan a kontextus, ekként pedig az *in integrum restitutio* szempontjából nézzünk rá a szövegekre. Itt ugyanis példával szolgál a remekjogász arra az esetre nézve, amikor a minorhoz való figyelmes odafordulás (*animadverto*) nem kíván meg a magisztrátustól további vagy különösebb lépéseket azokhoz a helyzetekhez képest, amikor a kérdés maiorokkal kapcsolatban merül föl – ennyiben itt a *'num forte alia actio possit competere'* értelmezése megállapító jellegű.²⁹²

Tovább vizsgálva a fragmentumot, olyan példát említ a második paragrafus is, amely szerint *condictio* útján rendelkezésre áll a civiljogi jogsegély, – erre a szöveghelyre Musumeci kapcsán nemsokára részletesen visszatérünk²⁹³ – majd pedig a harmadik paragrafus általános megállapítást tesz: amennyiben a szerződés érvénytelen, nincs szükség a *praetor* beavatkozására.²⁹⁴

Ezek után következik a vételárra vonatkozó textus, ami arról számol be, hogy megengedett az adásvételnél, hogy a szerződő felek egymás eszén túljárjanak. Maga a negyedik paragrafus semmiféle utalást nem tesz sem valamiféle civiljogi jogeszköz fennállására, sem pedig a *praetori* jogsegélyekre. Mégis, a szövegekörnyezetből arra következtethetünk, hogy ezt az esetet is valamiképpen a minorokkal kapcsolatban kell megértenünk. Az előzőekkel ellentétben valószínűleg azért említi Ulpianus, mert jelezni szeretné, az adásvételi szerződés esetén egymás rászedése megengedett a vételár tekintetében, rendes körülmények között ez a magtartás nem okozza a szerződés semmisségét, szükség lehet tehát a kiszolgáltatót helyzetű, tapasztalatlanabb minorok speciális védelmére. Úgy tűnik tehát, e kijelentésének nem az a célja, hogy az adásvételi szerződésre vonatkozó általános elvet fogalmazzon meg. Inkább arról van szó, hogy Ulpianus hangot ad egy, a minorok szempontjából lényeges tapasztalatának.²⁹⁵

²⁹¹ A *societas* több szempontból eltér a többi konszenzuál szerződéstől, így az adásvételtől is. Míg az adásvételi szerződésnél a felek ügyletkötésre vonatkozó érdeke, bár azonos, annak iránya azonban a profitmaximalizálás okán ellentétes, a társaságnál a tagok közös vagyoni célra szövetkeznek, érdekeik azonosak. A *societas*nál továbbá elengedhetetlen feltétel, hogy a megegyezés, a *consensus* ne csak a szerződéskötésnél álljon fenn, hanem folyamatosan. Nem létezhet olyan *societas*, ahol már a létrehozatalnál rászedték a minort, mert ott nemhogy a tartós, de már a kezdeti megegyezés is hiányzik. Ennek fényében azon rendelkezés is világos, hogy nem csupán a minorral szemben, hanem az egész társaságra vonatkozóan érvénytelen az ilyen szerződés.

²⁹² Vö. WACKE (1980) i. m. 214.

²⁹³ Lentebb látni fogjuk, hogy Musumeci milyen összefüggésben kezeli ezt a kontextust, és az is kitűnik majd a vizsgálódásokból, hogy az általa mondottakkal jórészt egyetértünk. A most említett második paragrafus kapcsán azonban az övétől eltérő véleményen vagyunk, így szükségesnek tűnik nézetünk részletesebb kifejtése. Erre azonban a nézőpont egységének megóvása érdekében inkább az ő álláspontjának részletezésekor térünk ki.

²⁹⁴ Ulp. D. 4, 4, 16, 3 (11 ad ed).

²⁹⁵ Wacke is úgy látja, hogy a szöveg a minorokra vonatkozik. Ld. WACKE (1977) i. m. 215.

Ezt a gondolatmenetet támasztják alá Musumeci fejtegetései²⁹⁶ is, aki megerősíti a kontextus imént kifejtett értelmezését. A szerző az Ulp. D. 4, 4, 16, 4 (11 ad ed.) szövegével a *minor circumscriptus* témaköre kapcsán foglalkozik részletesen.²⁹⁷ Fejtegetései során egyrészt a párhuzamos Paulus szövegre, másrészt pedig a most elemzett kontextusra helyezi a hangsúlyt, így érdemes itt bemutatni gondolatmenetét. Abból indul ki, hogy párhuzamba állítja ezt az ulpianusi kijelentést Paulus D. 19, 2, 22, 3 (34 ad ed.) szövegével, amely a vizsgált textusban írottakhoz hasonlóan fogalmazza meg ugyanazt a tételmondatot: *'naturaliter licere ... se circumscribere'*. A szövegekben használt *circumvenire* és *circumscribere* igék jelentése az ő olvasatában is lényegileg azonos. Tartalmilag is megegyezik a két szöveg: mindkettő az adásvétel körében azt a találékony (*abile*), furfangos (*furbesco*) magatartást írja le, amelyet egyfelől még nem tekintenek *dolosus*nak, másfelől pedig a gazdaságilag leginkább előnyös helyzet, eredmény elérésére irányul.²⁹⁸

Megállapítja, hogy mind a paulusi szövegben,²⁹⁹ mind pedig Ulpianusnál³⁰⁰ felnőttek (*adulti*) közötti ügyletekről van szó, csak a közöttük kötött adásvétel esetében tekinthető jogszerűnek a magatartás. Az, hogy az utóbbi szöveg a felnőttekre (*adulti*) vonatkozik, azért is különösen érdekes, mert a Digesta vonatkozó fragmentuma (D. 4, 4, 16.) összességében a *minorokkal* foglalkozik. Eredendő kérdése: hogyan kerül ide ez a 4. paragrafus, ennyire általánosító tartalommal. Meglátása szerint a kérdés megválaszolásához a fragmentum egészét kell megvizsgálni. A *principiumban* Ulpianus az *in integrum restitutio* megadásához elengedhetetlenül szükséges *causae cognitio* keretében azt szükséges meghatározni, hogy a *tutela* mint rendes jogeszköz elegendő-e, minthogy *extraordinarium auxilium* az *in integrum restitutio* képében nem adható meg. Ebből a magyarázatból kiindulva mutat be az első paragrafusban olyan példákat, amely esetekben a *minor* – az ügylet semmissége okán – *ipso iure munitus*, az *in integrum restitutio*nak pedig nem volt helye.³⁰¹

Musumeci megállapítja, hogy a második paragrafus olyan esetet mutat be, amelynél a fentebb említett jogsegélynek volt helye, de nem észlelhetők az *ipso iure* járó védelem nyomai.³⁰²

²⁹⁶ Ld. MUSUMECI (2013) i. m.

²⁹⁷ MUSUMECI (2013) i. m. 92–97.

²⁹⁸ MUSUMECI (2013) i. m. 93.

²⁹⁹ Paul. D. 19, 2, 22, 3 (34 ad ed.).

³⁰⁰ D. 4, 4, 16, 4 (Ulp. 11 ad ed.).

³⁰¹ MUSUMECI (2013) i. m. 94.

³⁰² Musumeci a következőképpen fogalmaz: „Nel § 2. cita, poi, un caso per il quale il rimedio suddetto puo trovare, invece applicazione in quanto una protezione ipso iure non è qui ravvisabile.” Ld. MUSUMECI (2013) i. m. 95.

Megjegyezzük azonban, hogy ezen a ponton nem értünk egyet azzal az olvasattal, amelynek fényében Musumeci értelmezi a szöveget. Meglátásunk szerint ugyanis itt Pomponius *responsuma*, amelyet Ulpianus is átvesz, éppen azt fogalmazza meg, hogy nincs helye a *praetori* peren kívüli jogsegélynek.

A jogászi vélemény szövege a '*sed per conditionem munitus est*' fordulattal arra utal, hogy a szóban forgó igény *condictio* útján volt érvényesíthető. A félreértést valószínűleg a vélemény utolsó mondatának megfogalmazása okozza. Az ott olvasható '*non enim ipso iure, sed per conditionem munitus est*' alapján úgy tűnhet, hogy Pomponius a *commune auxilium* fennállásának lehetőségét zárja ki. A mondatnak így viszont nem lenne értelme, önellentmondás lenne, hiszen a *condictio* nem *extraordinarium auxilium*, hanem a civiljog alapján fennálló *stricti iuris actio*. A paragrafus tehát azt hangsúlyozza, hogy ebben az esetben a minor nem *in integrum restitutio* útján, hanem *condictió*val szerezhet érvényt a jogainak.³⁰³

*Pomponius quoque refert libro vicensimo octavo, cum quidam heres rogatus esset fratris filiae complures res dare ea condicione, ut, si sine liberis decessisset, restitueret eas heredi et haec defuncto herede heredi eius cavisset se restitutam, Aristonem putasse in integrum restituendam. Sed et illud Pomponius adicit, quod potuit incerti condici haec cautio etiam a maiore: non enim ipso iure, sed per conditionem munitus est.*³⁰⁴

Pomponius beszámolóját olvassuk, amelyben ő Aristót idézve mondja el az eset tényállását. A végrendeletben kinevezett örökös (H) arra volt köteles, hogy bátyja lánya számára (F) adjon ki (*dare*) bizonyos dolgokat (kötelmi hagyomány) azzal a felétellel, hogy ha a lány (F) gyermek nélkül halna el, visszaadja azokat az örökösnek (H) (*si sine liberis decessisset, restitueret eas heredi*). És a lány (F) biztosítékot adott arra nézve, hogy vissza fogja adni az örökös (H) elhunytával az örökös örököseinek. (*et haec defuncto herede heredi eius cavisset se restitutam*).³⁰⁵

³⁰³ Eltérek az egyes értelmezések a tekintetben, hogy ez az '*ipso iure*' mire vagy kire vonatkozik. Az új német *Digesta* fordítás például a *praetori* ediktumra, ekként pedig a *ius honorarium*ra vonatkoztatja ezen a helyen a fordulatot. Ld. BEHRENDIS et al. (1990-2012) i. m.. Az új francia fordítás ettől eltérően fogalmaz: ld. JUSTINIEN – GAURIER (2017) i. m.

³⁰⁴ Ulp. D. 4, 4, 16, 2 (11 ad ed.).

³⁰⁵ A '*cavisset*' a '*restitueret*' vonatkozásában előidejűséget fejez ki.

A kérdés ekörül a biztosíték körül forog. Aristo és Pomponius egyetért abban, hogy a biztosíték visszajár. Véleménykülönbség a jogérvényesítés eszköze tekintetében mutatkozik kettőjük között.

A pomponiusi érvelésben megfogalmazott *'potuit etiam... a maiore'* fordulatból arra következtethetünk, hogy a lány minor volt. A kérdés tehát az, hogy jár-e neki az *in integrum restitutio*. Pomponius arról számol be, hogy Aristo szerint jár a jogsegély. Pomponius azonban azt is hozzáteszi, hogy még egy huszonöt év feletti (*maior*) is visszakövetelhetette volna ezt a biztosítékot a *condictio incertivel*, aki tehát nem *ipso iure*, hanem *condictio* útján *munitus*. Nem *in integrum restitutio* útján jár neki a jogvédelem, hanem civiljogi alapon *condictio*val perelhet. Ez az értelmezés felel meg a kontextus logikájának.

3. 2. 3. *Dolus vs. circumvenio*

Az előzőekből láttuk, hogy az *in integrum restitutio* megadásának szigorú feltételei vannak. Hiába látszik úgy, hogy rászédtek a minort, elsőként mindig a civiljogi védelem lehetőségét kell vizsgálni. Ennek megerősítésére szolgál a harmadik paragrafus. Musumeci kiemeli, hogy itt általános jelleggel azt a szabályt igyekszik alátámasztani a jogász, amely alapján a szerződés érvénytelensége esetén az *in integrum restitutio*nak nincs helye, a *minor* pedig *ipso iure munitus*. Az elmondottakat szem előtt tartva kell tovább olvasnunk a töredéket, amely a negyedik paragrafusban Pomponiusra hivatkozással állítja: „[...] *in pretio emptionis et venditionis naturaliter licere contrahentibus se circumvenire*”. Pomponiusra visszautalva állítja tehát Ulpianus, hogy felnőttek (*adulti*) között az adásvétel keretében megengedett volt az említett magatartás, ezért a szerződés érvényes volt, amiből Musumeci azt a következtetést vonja le, hogy az *in integrum restitutio* megengedett volt. Kérdés, hogy kinek a javára?

Bizonyosan nem a szerződő felnőttek javára, akik számára az *in integrum restitutio* lehetősége nem volt adott. Mivel a 16. fragmentum a *minorokról* szól, ezért meglátása szerint a 4. paragrafust csak ezzel egybehangzóan lehet értelmezni.³⁰⁶ *In pretio emptionis et venditionis* a felnőttek számára megengedett volt *se circumvenire*. Ez azonban a *minorokra* nem vonatkozott. Felvetése szerint Ulpianus egy, a *minorokra* vonatkozó szabályokkal való szembeállítást, összehasonlítást akart kidolgozni. Ezzel Ulpianus implicit módon azt akarta megerősíteni, hogy

³⁰⁶ MUSUMECI (2013) i. m. 95.

ha egy ilyen ügyletben minor szerepelt, akkor az ügylet érvényes volt, de a *minor* megillette az *in integrum restitutio*, pontosan azért, mert a minor nem lett *ipso iure munitus*. Ez a megoldás kizárólag a *minor* számára állt nyitva: jóllehet egy olyan magatartásról van szó, amelyet alapvetően nem tekintettek *dolosus*nak, mégis, a *minor* védelme relatíve fiatal kora és tapasztalatlansága miatt indokolt.

Ezen a gondolati íven tovább haladva, rámutat, hogy a *circumvenire* ige egy olyan magatartás megjelölésére szolgál, amelyre igaz ugyan, hogy ravasz, fortélyos, de ettől még nem azonnal *dolosus*. Másokat az ilyen magatartás további cselekvésre ösztönözhet, ami egyrészt az eredeti *circumventiót* végrehajtó számára előnytelen, valamint – ha ennek az elszenvedője egy minor – megalapozza a *praetori* védelmet.³⁰⁷

Meglátása szerint, amikor a forrásokban a *minor circumventus* fordulat megjelenik, akkor az – a *minor circumscriptus* kifejezéshez hasonlóan – a *minor* egy archetípusát jeleníti meg: egy olyan ifjút, aki egy ravasz, de nem *dolosus* magatartás kárvallottja lett. Az ilyen *minor* a *praetor ediktuma* értelmében védelmet élvezett. Ez a védelem pedig csak a *minor* számára volt elérhető; a felnőttek (*adulti*) esetében erre nem volt mód, vagyis a *praetor* hozzáállása ebben a két esetkörben eltért egymástól.³⁰⁸

3. 3. *EXCURSUS*: ARIAS PIÑEL INTERPRETÁCIÓJA

Az ebben a fejezetben vizsgált szövegösszefüggés értelmezésére végül még egy 16. századi példát említünk, amely Decock munkájában tűnik fel.³⁰⁹

Az Arias Piñel néven ismert portugál humanista munkásságáról van szó, aki Coimbra majd később Salamanca jogi fakultásainak sikeres professzoraként azon dolgozott, hogy a római jog forrásanyagát kritikai szemlélettel, alapos exegézis útján vizsgálja meg. Piñel (1515–1563), aki jogász pályafutása során mind az elméleti, mind pedig a gyakorlati ismeretek tekintetében

³⁰⁷ MUSUMECI (2013) i. m. 96.

³⁰⁸ MUSUMECI (2013) i. m. 97.

³⁰⁹ DECOCK (2011) i. m. 455. sk. Különösen 464.; vö. továbbá DECOCK (2015) i. m.137–153. A témával a középkorban és a kora újkorban is több szerző foglalkozott részletesen, közülük Piñel munkáját a kontextushű érvelése okán választottuk ki, kifejezetten kitekintő jelleggel. Maga Decock is több vonatkozásban tárgyalja a D. 4, 4, 16, 4 irodalmát; ld. pl Aquinói Szent Tamás kapcsán illetve a tomista hagyományban DECOCK (2011) i. m. 429. skk; vagy éppen Juan de Medina álláspontjáról ld. DECOCK (2011) i. m. 433. skk.

jeleskedett, jogász professzori munkáján túl ügyvédként is dolgozott a Casa de Suplicacionon Lisszabonban.³¹⁰ Érdeemes közelebbről szemügyre venni a vizsgált szövegösszefüggéssel kapcsolatos munkáját, különösen az ott megfogalmazott kérdések és az általa használt munkamódszer okán.

Amint erre Decock alapos munkájában rámutat, Piñel számára két szempont volt a legfontosabb akkor, amikor a római jogi forrásanyaggal dolgozott. Egyrészt különösen is fontosnak tartotta, hogy a *ius commune* anyagát leválassza a iustinianusi római jogról. Másrészt pedig, ennek következményeképpen rendkívül komolyan fáradozott azon, hogy a római jog forrásait a korabeli formájukban, és az eredeti szöveghez hűen értelmezze. Azt a célt látta maga előtt, hogy az elsődleges kontextust megőrizve a forráshelyek eredeti, valódi értelmét (*verus sensus*) értse és mutassa meg.³¹¹ Éppen emiatt az alapos és kritikai szemlélete miatt érdemes a munkája a további vizsgálatra.

A *Commentarii ad rubricam et legem 2, c. de rescindenda venditione* című munkájában az igazságos ár, illetve a *laesio enormis* problematikájával foglalkozik. Ezzel összefüggésben találkozunk az általunk vizsgált Ulpianus–Pomponius kijelentéssel, és tesz kísérletet arra, hogy ennek hű, valódi jelentését felvázolja, és ezzel egy új, vagyis a korabeli *communis opinio*tól³¹² eltérő interpretációt adjon a szövegnek.

Számunkra lényeges, hogy meglátása szerint ezt a mondatot mindenekelőtt a vonatkozó Digesta-hely, pontosabban a titulus szövegösszefüggésében szükséges olvasni. Rámutat arra, hogy az értelmezés során semmi esetre sem szabad a szövegösszefüggést figyelmen kívül hagyni. Leszögezi, hogy a forráshely a huszonöt év alattiakra vonatkozó címben található. A kijelentést közvetlenül megelőzik olyan jogesetek, ahol azt vizsgálják, hogy a *minor* milyen módon és esetekben, milyen jogi eszközzel kérheti az eredeti állapot helyreállítását (*in integrum restitutio*) akkor, amikor valamilyen hátrány éri. Kiemeli, hogy Ulpianus arra hívja fel a

³¹⁰ DECOCK (2015) i. m. 139.

³¹¹ Ahogy Decock fogalmaz „Piñel looks for nothing but the true meaning (*verus sensus*) of the Roman texts. He wants to understand them in their original context. He wants to highlight the fundamental difference between the pagan worldview of the classical jurists and the Christian *ius commune* as it developed in the later Middle Ages.” Ld. DECOCK (2011) i. m. 460.

³¹² Decock utal arra, hogy Piñel korában az általánosságban elfogadott nézet szerint egymás rászédése akkor volt megengedett az adásvétel folyamán, ha annak mértéke mérsékelt („moderate”) maradt. Ha azonban a sérelem elérte a jelentős mértéket (*ultra dimidium*), rendelkezésre állt a jogorvoslat lehetősége. Piñel ezzel szemben hangsúlyozta, hogy a klasszikus római jog nem ismert a megkülönböztetést mérsékelt és túlságosan nagy sérelem között: az egymás rászédése nem tette érvénytelenné a szerződést. Vö. DECOCK (2011) i. m. 464–465.; különösen 465. 1857.lj.

figyelmet, hogy az *in integrum restitutio* megadása előtt azt kell megvizsgálni, nincs-e rendelkezésre álló civiljogi kereset.³¹³ Leszögezi, hogy a minor nem kaphat speciális jogvédelmet, kivéve, ha az a szerződés, amelyet megkötött, a rászedés ellenére érvényes marad. A paragrafus megfogalmazásának célja tehát – meglátása szerint – annak megállapítása, hogy a szerződés, jelen esetben az *emptio venditio* a *circumventio* ellenére létrejött-e érvényesen. Ebből pedig az következik álláspontja szerint, hogy Ulpianus ezzel a kijelentéssel sem követendő magatartásmintát nem akart megfogalmazni, sem pedig jogelvet hangsúlyozni, csak egy olyan tapasztalatát juttatta kifejezésre, amely a huszonöt év alattiak tekintetében különös figyelmet igényel.³¹⁴ Ez a tiszta látásmód, a szöveg elfogulatlan értelmezése teszi számára lehetővé, hogy felhívja a figyelmet a hely anakronisztikus olvasatának veszélyeire. És ezen az alapon tudja távortartani magát attól, hogy – mint kortársai közül többen is – a kijelentésnek a *forum internummal* való összeférhetetlenségét vizsgálja.

Piñel meggyőződése szerint ezen a helyen a *licere* jelentése *permittitur* vagy *humano iure non punitur*. Foglalkozik ebben az összefüggésben a *naturaliter* szó értelmezésével is. Hangsúlyozza, hogy veszélyes dolog lenne, ha ebben a kontextusban a *ius naturale* filozófiai értelmét annak jogi jelentésével összekevernénk.

Nem hagyja figyelmen kívül a '*naturaliter*' értelmezésének kérdését sem. Kora uralkodó felfogásai között három értelmezési irányt említ, amelyek mindegyikét elveti, hogy végül megfogalmazza saját meggyőződését, amely meglátása szerint a leginkább megfelel a *naturaliter* valódi értelmének (*verus sensus*) a vizsgált Ulpianus–Pomponius helyen. Interpretációja szerint a *naturaliter* sem „jóhiszeműen, csalás nélkül, nem szándékosan”, ahogy Fortunius Garcia gondolta, sem az „emberi ösztönöknek megfelelően” értelemmel nem bír, de nem jelenti azt sem, hogy a kölcsönösség jegyében a szerződő felek mindketten hajlandóak lennének szemet hunyni a kölcsönös csalások felett, amint ezt Du Moulin gondolta.³¹⁵ Meglátása szerint a *naturaliter* a vonatkozó szövegben nem utal sem a *ius naturalére*, sem pedig a *naturalis aequitasra*. Azt mondja, itt a *naturaliter* csak a *ius gentiumra* utalhat. Kiemeli, hogy az *aequitas naturalis* értelmében semmiféle nyereszkedés nem megengedett, *naturaliter* tehát

³¹³ Ulp. D. 4, 4, 16 pr. (11 ad ed.): „[...]num forte alia actio possit competere citra in integrum restitutionem [...]”.

³¹⁴ Ld. DECOCK (2011) i. m. 465. 1857.lj. Piñel, *Commentarii*, ad l. 2, part. 1, cap. 1, num. 34, p 75.

³¹⁵ Ld. DECOCK (2011) i. m. 466.

itt a jogi értelmezésre, a *naturae normara* utal, amelyet ebben az esetben Piñel meglátása szerint *iure gentium* értelemben kell felfogni.³¹⁶

Meglátása szerint ugyanis egyetértenek minden népek abban, hogy nem érdemes megzavarni a kereskedelmi életet azzal, hogy túl szigorú szabályokat próbálunk betartatni. Ezt a hozzáállást kívánja meg az ügyletek biztonsága, ez az a tapasztalat, amelyet a vizsgált hely kifejezésre juttat. Ami egyéni alapon helytelen lehet, az megengedetté válhat a társadalom egészének szintjén. A közösség javát választja akkor, amikor egyén és a társadalom érdekeit látja ütközni.

A szövegösszefüggéssel kapcsolatos gondolatait a következőképpen összegzi:

Naturaliter igitur licere dixerunt iurisconsulti ex permissione humani iuris seu gentium, secundum quod ad quietem reipublicae magis consentaneum visum est, eam laesionem in precio remittere, et ideo ea non obstante, semper contractus valet, et consequenter restitutio tunc specialiter minoribus necessaria fuit, ad id enim tendit iurisconsultus in d. § ut supra.³¹⁷

3. 4. RÉSZÖSSZEGZÉS

Ebben a fejezetben azt a célt tűztük ki magunk elé, hogy a vizsgált mondatra tágabb összefüggéseiben is rátekintsünk, ekképpen az elemzés új távlatát nyissuk meg (*mens*).

Az Ulpianus–Pomponius kijelentés a minorokra vonatkozó titulus fényében (D. 4, 4), azon belül is a vonatkozó fragmentum összefüggésében (D. 4, 4, 16) érdemes a közelebbi vizsgálatra. A fragmentumban szereplő szövegek központi kérdése arra irányul, hogy vajon van-e a rendes jogorvoslatok között olyan eszköz, amely segítségül hívható a minorok védelmében akkor, amikor valamiképpen hátrány éri őket. Ha van, annak kell helyt adni, a *praetor* csak ezek híján

³¹⁶ Ld. DECOCK (2011) i. m. 465. 1866. lj. Piñel, *Commentarii*, ad l. 2, part. 1, cap. 1, num. 39, p. 76.

Exponitur ergo, naturaliter, id est iure gentium, quia humana ratione gentiumque et populorum iudicio compertum est, permittendam fuisse eam laesionem in pretio, ne ex nimia aequalitatis observatione commercia turbarentur. Nulla enim conventio securitatem praestaret, nunquam litium finis esset, si ob laesionem in pretio conventa revocarentur.

³¹⁷ DECOCK (2011) i. m. 1870. Ld. Piñel, *Commentarii*, ad l. 2, part. 1, cap. 1, num. 40, p. 77. Decock fordításában: „The jurists used the expression ‘naturally allowed’ by reason of a permission by human law, i.e. the law of nations, to the extent that it is more conducive to the stability of the republic to condone lesion in the price. As a result, the contract remains valid regardless of the lesion, so that then, in particular, it became necessary to grant restitution as a remedy to minors. That is what Pomponius’ fragment is all about.”

nyúlhat az *in integrum restitutio* adta különleges védelemhez. A töredékben szereplő esetek sorából kivételként tűnik ki az *emptio venditio*. Itt, úgy tűnik, szűkebb, kifinomultabb szegmentuma rajzolódik ki előttünk annak a magatartásnak (*circumventio*), amelynek más konszenzuál szerződésnél egyértelmű következménye lenne az érvénytelenség (ld. *societas*), következésképpen a rendes jogorvoslat fennállása. Az adásvételnél a tárgyalási pozíciók egyensúlya felborul, amint az egyik oldalon a tapasztalatlanabb minor áll. Az ő védelme megkívánja a beavatkozást, amelyre civiljogi jogsegély híján a *praetor* impériumából fakadóan nyílik lehetőség.³¹⁸

A *circumscribo/circumvenio* súlyos (i.e. *dolus* határát elérő) esetei ugyan az adásvételnél is maguk után vonják a *commune auxilium* lehetőségét. Létezik azonban ennek a magatartásnak egy olyan köztes árnyalata, ahol a felek mozgásteret meghatározott keretek között, a *dolus* határáig szabad, tehát a magatartás felnőttek között megengedett. Ez az a rés, amelyre a *praetornak* oda kell figyelnie; a tapasztalatlanabb, gyengébb, kiszolgáltatottabb minort szemmel kell tartania, az *in integrum restitutio* útján jogorvoslati lehetőséget biztosítva számára. A szövegösszefüggés átfogó vizsgálata alapján tehát kijelenthető: az *idem Pomponius* mondat vonatkozásában nincs szó előírásról, jogelvről, követendő mintáról, csupán egy, a valóság ismeretén nyugvó tapasztalat hangsúlyozásáról.

³¹⁸ Wacke hangsúlyozza, hogy míg a felnőttek esetében a *circumscribere* megengedett volt az adásvételnél, addig a minorok esetében feltehetően minden esetben tilos volt, legyen szó szándékos megtévesztésről, vagy nem szándékosról. Ld. WACKE (1980) i. m. 215. Meglátásunk szerint ezen a helyen érdemes szem előtt tartani a *circumvenio/circumscribo* adásvétel vételárára vonatkozó értelmét. Fontos ugyanis, hogy a szándékos megtévesztés (*dolus*) semmi esetre, még felnőttek viszonylatában sem volt megengedett az *emptio venditio* mint *bonae fidei iudicium* körében. Az adásvétel esetében egyébként másik helyen Wacke is azt az álláspontot képviseli, hogy a kifejezés csak *fides*-konform értelmezhető. Ld. WACKE (1977) i. m. 190. sk. Itt ugyanis leszögezi, hogy a 'licere... *circumscribere*' semmiképp sem jelenti a csalárd magatartás elfogadását. Különösen az adásvételi szerződés *bonae fidei* jellegéből adódóan egyik fél sem viselkedhetett csalárd módon. Ezen szerződések formulájában a *bona fides* természetesen nem csak a szerződés tartalmára vonatkozik, hanem már megkötésekor is követelmény, így ott sem állhat fenn egyik részről sem csalárd magatartás. A *circumscribitio*t tehát mindenképpen *fides*nek megfelelően kell értelmezni, és nem szabad azonosítani csalással, csalárdsággal: az előnyök szerzésének csak nem-*dolosus* megvalósítása megengedett.

UTILITAS

4. FEJEZET:

HONESTAS VS. UTILITAS. VIZSGÁLÓDÁSOK A FENOMENOLÓGIA MÓDSZERÉVEL

A vételár megszületésének folyamata Adolf Reinach szociális aktusokra vonatkozó tanának tükrében

4. 1. CÉLKITŰZÉS, MÓDSZER, FENOMENOLÓGIA

4. 1. 1. Elöljáróban

Az előttünk álló fejezet célja az árképzés folyamatának alternatív megközelítése és elemzése a fenomenológia módszerével.³¹⁹ Mindazokkal a vizsgálódásokkal, amelyeket eddig felvázoltunk, arra törekedtünk, hogy a római jog forrásai nyomán, a források exegézisszerű elemzésével a lehető legteljesebb képet kapjuk arról, mekkora mozgástere lehetett valójában a feleknek az *emptio venditio* esetében a vételár kialakításában. Kíváncsiak voltunk különösen a *circumvenio* ige adta magatartás tartalma és a *naturaliter* adverbium nyújtotta mozgástér összefüggéseire, valamint arra, miként illeszkedik az *idem Pomponius* mondat abba a kontextusba, amelyben a Digestában olvassuk, illetve összességében az *emptio venditio* koncepciójába.

A továbbiakban az árban való megegyezés folyamatára a szociális aktusok fényében tekintünk, és megpróbáljuk elemeire bontani úgy, hogy rálássunk, milyen mozzanatok hozzák létre azt a „jogi jellegű társadalmi viszonyt”³²⁰, amely a két fél között létrejön. Adolf Reinach állítja, hogy a civiljog szociális aktusokra épül fel. Az ő módszerét, a jogi fenomenológiát a következőkben a konszenzuális vételár kialakításának folyamatának leírására alkalmazzuk. A fenomenológiára és annak jogi irányzatára rámutató általános bevezető után Reinach alapfogalmait tekintjük át,

³¹⁹ A fenomenológiai vizsgálódásokkal kapcsolatban következetesen a 'módszer' fogalmat használjuk, és kerüljük e metódus 'módszertanként' való megjelölését. Maga Reinach is mint 'Methode' aposztrofálja vizsgálódásait. Vö. REINACH (1989c) i. m. 531. A módszertan kifejezés azt sugallná, hogy egységes, zárt, előre lefektetett szabályrendszer szerint kell a vizsgálat tárgyához nyúlni, ezzel szemben azonban a fenomenológia módszerénél igen fontos, hogy mindig az adott intencionális folyamat adja, hogy hogyan nyúlunk hozzá. Ugyanis minden egyes jelenség, tapasztalat maga alakítja ki a megismerés illetve megértés módszerét az által, ahogyan éppenséggel adódik.

³²⁰ Reinach meglátása szerint ugyanis ezek szociális aktusok útján jönnek létre: „Die sozialen Beziehungen rechtlicher Art konstituieren sich, wie wir immer mehr einsehen werden, in sozialen Akten.“ Ld. REINACH (1989a) i. m. 171. A Reinach munkájából átvett szó szerinti idézetek magyar fordítása tőlem (RA) származik. Egy-egy helyen előfordul mástól való átvétel, minden ilyen esetben a forrás külön megjelölésével.

majd pedig egy híres, Cicerótól származó, adásvétellel kapcsolatos eseten keresztül vizsgáljuk, hogy a szociális aktusok alkalmazhatóak-e, illetve miként alkalmazhatóak a római jogra.

Az itt következő elemzésben tehát a jelen munkában felvetett problematikát egy, az eddigiektől eltérő nézőpontból közelítjük meg. Tesszük ezt azzal a várakozással, hogy mindazokat az eredményeket, amelyekre az eddigi fejezetek során jutottunk, egy újabb eszközzel szemléltessük. Meglátásunk szerint a szociális aktusok révén egy újabb lehetőség nyílik arra, hogy világosan mutassunk rá olykor nehezen megragadható jelenségekre. Ezzel a megközelítéssel a kérdéskör egy lehetséges értelmezését kívánjuk felvázolni úgy, hogy az értelmezés folyamatában az *idem Pomponius* kijelentésre tágabb összefüggésében tekintünk rá.

Fontosnak tartjuk már a fejezet elején leszögezni, hogy a fenomenológia mint módszer alkalmazásával milyen várakozásaink vannak: milyen jellegű eredmények várhatóak az elemzéstől, és milyenek nem. Mivel a módszer arra irányul, hogy a vizsgálat tárgyául kiválasztott fogalmakra, jelenségekre a lehető legtisztábban, előítéletektől és általánosan elfogadott tulajdonságoktól mentesen tekintsen, ragadja meg valódi lényegüket, az alkalmazott módszerrel megszülető eredmény leíró jellegű és időtől független, a vizsgált dolog apriori lényegét megragadó deskripció lesz. Megtehetjük, hogy a pozitív jog szemszögéből visszatekintünk az apriori jellegű törvényszerűségek leírására, és megállapítjuk, hogy az adott pozitív jogintézmény mennyiben felel meg a jelenség lényegi törvényszerűségeinek, az ellenkező irányban azonban nem vonhatók le következtetések: az apriori törvényszerűségek leírásából nem fakadnak normatív következmények.

4. 1. 2. Adolf Reinach fenomenológiája

a) A jogi fenomenológiáról általában

A fenomenológiát a dolgok megismerésére szolgáló filozófiai és tudományos módszerként foghatjuk fel, de használjuk ezt a fogalmat a filozófiatörténet egy korszakát meghatározó mozgalom leírására is.³²¹ A fenomenológia mint módszer vizsgálódásának középpontjában maga a dolog áll: a fenomén mint „szakszerűen, előítéletektől mentesen megragadott tárgy.”³²²

³²¹ Vö. SMITH (2018) i. m. Stanford Encyclopedie of Philosopy s. v. 'phenomenology.' Jelen írás keretei között elsősorban a fogalom elsőként bemutatott jelentésére koncentrálnunk, a mozgalomról lentebb csupán pár szóban teszünk említést. A mozgalom kezdeteiről ld. bővebben, további hivatkozásokkal: JANI (2009) i. m. 200–226.

³²² Ld. MAKATLEX (1993-1998) s. v. 'fenomenológia.'

E módszer alapállása a Husserlre visszavezethetően 'vissza a dologhoz' vagy 'magukhoz a dolgokhoz' kifejezésekkel adható vissza,³²³ mivel arra törekszik, hogy a dolgokat, jelenségeket éppen úgy ragadja meg, amilyenek, még akkor is, ha ezzel szokatlan vagy váratlan eredményre jut. E módszerhez hű vizsgálódásaink folyamán tehát óvakodnunk kell az előítéletektől, „a hagyományból származó tényezőket ki kell kapcsolnunk (redukció), csak arra szabad figyelniük, hogy mi jelenik meg a tisztán figyelésre ráállt tudat színe előtt. Kétellyel és bizalmatlansággal kell kezelniük minden eleve meglévő elméletet és előfeltételezést, amely manipulálná a megfigyelést.”³²⁴

A jog és a filozófia határterületén elhelyezkedő jogi fenomenológia kérésfeltevései egybeesnek a jogfilozófia kérdéseivel. Ez a fajta vizsgálódás a fenomenológia imént vázolt eszköztárával kutat a jog fogalma, kötő ereje, a jogi norma születése és a jogforrások után, vizsgálja a jog más normarendszerekkel, különösen az erkölccsel való kapcsolódási pontjait, jog és állam viszonyát, keresi az összefüggéseket jog és igazságosság között stb.³²⁵ A jogra vonatkozó klasszikus filozófiai kérdés így hangzik: Mi a jog? A jogi fenomenológia éppen úgy a jogról, jogrendszerről, társadalomról való filozófiai gondolkodást célozza meg fenomenológiai megközelítésben. Az irányzat gyökerei a XX. század legelejére, Edmund Husserlhez, tőle eredtetően pedig Adolf Reinachhoz vezetnek, akinek munkássága nyomán a szociális aktusok elmélete megszületett.³²⁶

b) Adolf Reinach munkássága

A mainzi zsidó családból származó, széleskörű érdeklődésű és tudású³²⁷ német filozófus és jogász, Adolf Reinach 1883 és 1917 között élt. Az első világháborúban önkéntes katonai szolgálatra jelentkezett, a fronton érte a halál igen fiatalon. Tudományos pályafutását Theodor

³²³ Husserl a *Logische Untersuchungen* bevezetőjében fogalmazza meg a fenomenológiai vizsgálódások alapállását, ami az eredeti szövegben így hangzik: „[w]ir wollen auf die »Sachen selbst« zurückgehen.” HUSSERL (1901) i. m. 7.

³²⁴ MAKATLEX (1993-1998) s. v. 'fenomenológia.'

³²⁵ LOIDOLT (2010) i. m. 2.

³²⁶ Ld. EL BEHEIRI (2023) i. m. 67–81. Az hivatkozott tanulmány azért érdemel különös figyelmet, mert a szociális aktusok római jogi intézményekre való alkalmazhatóságát támasztja alá. Itt ugyanis El Beheiri az ősi peres eljárást, a *legis actio sacramento in rem*et vizsgálja a szociális aktusok fényében a fenomenológiai módszerével.

³²⁷ Adolf Reinach filozófiai, pszichológiai, jogi és történelemtudományi tanulmányokat folytatott a müncheni egyetemen, később matematikai és elméleti fizikai tárgyú stúdiumokat is hallgatott. Ld. CROSBY (1983a) i. m. IX. Tragikusan rövid életművében a különféle tudományterületek széles spektrumán nyilatkozott meg: publikált jogfilozófiai, ontológiai, és nyelvfilozófiai témakörökben egyaránt. Vö. DUBOIS – SMITH (2018) *Stanford Encyclopedia of Philosophy* s. v. 'Adolf Reinach'. Reinach tanulmányaival, tudományos munkásságával kapcsolatban ld. továbbá: SPIEGELBERG (1965) i. m. 195–205.

Lipps,³²⁸ majd pedig Edmund Husserl³²⁹ tanítványaként kezdte meg, Husserl témavezetése alatt habilitált 1909-ben Göttingenben. Mesterének, a transzcendens fenomenológia megalkotójának fenomenológiára vonatkozó nézeteit azonban nem osztotta maradéktalanul,³³⁰ ő maga a filozófiát valóságtapasztalatként, pontosabban a tárgyi tapasztalat teoretikus megragadásaként igyekezett felfogni, így a realista fenomenológia³³¹ létjogosultágát vallotta. Tanítványai igen tehetséges tanárnak tartották, nagyra becsülték filozófiai tudásáért és világos gondolkodásáért,³³² mi több, nem a korban és rangban Reinach előtt is járó Husserlt, hanem egymástól függetlenül őt magát tartották valódi mesterüknek a fenomenológia tekintetében.³³³ Fő művének az utókor a „Die apriorische Grundlagen des bürgerlichen Rechtes”³³⁴ című munkáját tartja, amely jogi és filozófiai jártasságát egyaránt tükrözve betekintést enged a jog fenomenológiájával kapcsolatos nézeteibe, és amely az előttünk álló vizsgálódás alapjául is szolgál. E munka nem csupán Reinach életművében játszik kiemelkedő szerepet. Hatása a jogi fenomenológia megalapozásában is elsődleges fontosságú: a jogi fenomenológiában jártas szerzők e monográfiára mint a vonatkozó tudományterület alaplírájára hivatkoznak.³³⁵ Crosby

³²⁸ Theodor Lipps (1851–1914) müncheni filozófia és pszichológia professzor, akinek hatására tanítványai tudományos kört alapítottak filozófiája és a legmodernebb filozófiai tanok megértése céljából. „A társaság 1895-től kezdve *Akademischer Verein*nek nevezte magát, és heti rendszerességgel a professzor deskriptív filozófiáját tárgyalta.” A tagok között jelen volt többek között Johannes Daubert, Theodor Conrad, Adolf Reinach és Alexander Pfänder is. Ők mindannyian későbbi Husserl-tanítványokként tarthatók számon. Közösen olvasták Husserl újonnan megjelent „*Logische Untersuchungen*” c. munkáját, ez a mű volt döntő a husserli tanítványi kör kialakulásában. Ebben a tekintetben Lipps névéhez kötődnek a fenomenológiai mozgalom kezdetei. Vö. JANI (2009) i. m. 201.skk.

³²⁹ Edmund Husserl (1859–1938) német filozófus, a fenomenológia atyja. A fent említett „*Akademischer Verein*” tagjainak mindegyikét megragadta az 1900/1901-ben írt *Logische Untersuchungen* c. munkája, amelyet filozófiai vizsgálódásaik kiindulópontjának tartottak. Ld. JANI (2009) i. m. 208. Reinach e munkával már müncheni tanulmányai alatt megismerkedett. Ld. LOIDOLT (2010) i. m. 77.

³³⁰ Husserl fenomenológiai nézeteit tekintve a következőket emeljük ki. Fő művei közé az irodalom a „*Logische Untersuchungen*”, illetve az 1913-mas „*Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*” című munkákat sorolja. A „*Logische Untersuchungen*” c. munkájában még a realista ontológiát képviselte, később azonban a transzcendens fenomenológia, az idealista megközelítés irányába mozdult el. Az ún. „müncheni fenomenológiasok” mint Daubert és Pfänder, valamint az ő irányukat követő Reinach hű maradt Husserl eredeti elképzeléséhez. Ld. LOIDOLT (2010) i. m. 76.; 78. Edith Stein részletesen beszámol arról, milyen hatást keltett bennük, a Husserlrel intenzív szakmai párbeszédet folytató tanítványokban az a változás, amely a „*Logische Untersuchungen*”-hez képest az „*Ideen...*” c. mű alapállásából kiolvasható. Ld. STEIN (2010) i. m. 200.skk. A realista és a transzcendens megközelítés viszonyáról Husserl filozófiájában ld. ZUH (2013) i. m.192–230.

³³¹ DUBOIS – SMITH (2018) i. m.; CROSBY (1983b) i. m.; LOIDOLT (2010) i. m.78.skk.

³³² CROSBY (1983a) i. m. IX.

³³³ Ld. LOIDOLT (2010) i. m. 77.; SPIEGELBERG (1965) i. m. 199. sk.;Tanítványai között érdemes megemlíteni Edith Stein, Dietrich von Hildebrand, Wilhelm Schapp és Alexander Koyré nevét. Néhányuk visszaemlékezése az idézett Crosby kötetben is olvasható. Pl. HILDEBRAND (1983) i. m. xi–xxxi.; vö. továbbá JANI (2009) i. m. 204.

³³⁴ REINACH (1989a) i. m. A szerző 1913-ban publikált monográfiáját John F. Crosby „*The apriori foundations of the civil law*” címmel fordította angol nyelvre 1983-ban. Ld. REINACH (1983) i. m. Az angol nyelvű kiadás képezte alapját annak a folyamataknak, amelynek során 2021 első felében a munka magyar nyelvű változatának kézírata a PPKE JÁK Római Jogi Tanszékének interdiszciplináris fordítószeminárium keretei között megszületett.

³³⁵ CROSBY (1983a) i. m. IX; CROSBY (1983b) i. m. 143. Loidolt „*rechtsphenomenologisches Primärwerk*”-ként hivatkozik rá a jogi fenomenológia történeti-rendszertani fejlődését bemutató 2010-ben megjelent művében. LOIDOLT (2010) i. m. 77.

szerint Reinach nagysága a realista fenomenológia és az analitikus vizsgálati módszer ötvözésének erejében áll:³³⁶ a gondolkodó dialógust teremt a fenomenológusok és az analitikus filozófusok között.³³⁷ A mű továbbélését tekintve figyelemre méltó továbbá, hogy az abban szereplő, az ígéret aktusának fenomenológiájára és a szociális aktusok tanára vonatkozó vizsgálódások alkalmasnak bizonyulnak a jog jelenségeinek újszerű leírására,³³⁸ valamint megalapozásul szolgálnak többek között az Austin³³⁹ és Searle³⁴⁰ nevével ismert, jelentős hatással bíró beszédaktus elméletnek is.³⁴¹

Reinach munkássága tehát, amint erre korábban utaltunk, a klasszikus jogi fenomenológia realista irányzatához sorolható.³⁴² A világ jelenségeinek e realista megközelítése hozza közel a látásmódját a római jogi gondolkodáshoz is, és meglátásunk szerint elsősorban ez a kapcsolódási pont alapozza meg kutatásainak a római jog tükrében való vizsgálatát. Fontos kiemelni, hogy nézeteire nem mint új irányzatra, sokkal inkább mint a dolgok megismerésének sajátos módszerére kell tekintenünk. Kitűnik mindez a következő idézetből is, amelyben Reinach fenomenológia-fogalmát Jani Spiegelberg nyomán egy 1914-es marburgi előadása alapján összegzi:

[Hangsúlyozza, hogy Reinach a] „Was ist Phänomenologie? című előadásán úgy mutatja be a fenomenológiát, mint amelynek módszere, a fenomenológiai módszer tanít meg bennünket arra, hogy hogyan lássuk a dolgokat. A fenomenológia tehát nem egy új filozófia, hanem a fenomenológiai módszer elsajátítása az, amelynek segítségével a helyes filozófiai gondolkodásra szert tehetünk. Reinach fenomenológiai módszer-értelmezése nem kíván meg olyanfajta speciális módszert, mint Husserl fenomenológiai redukciója. A tiszta történések iránt érdeklődik, mint például a geometria, mely egy

³³⁶ CROSBY (1983b) i. m. 144.

³³⁷ CROSBY (1983b) i. m. 145.

³³⁸ A jogi fenomenológia módszerének a római jogra való alkalmazhatóságát ld. többek között EL BEHEIRI (2023) i. m.; EL BEHEIRI (2022) i. m.; EL BEHEIRI (2021) i. m.

³³⁹ AUSTIN (1980) i. m.

³⁴⁰ SEARLE (1969) i. m. A beszédaktus elmélet római jogra való alkalmazását ld. MANTHE (2002) i. m.

³⁴¹ LOIDOLT (2010) i. m. 77.

³⁴² Az irányzat alapállását Loidolt a következőképpen foglalja össze: „Es werden Strukturen des Bewusstseins und des Intentionalität untersucht, wobei das Erscheinen von Welt überhaupt nicht noch einmal auf die Bewusstseins-von-Welt zurückgeführt wird, vielmehr wird davon ausgegangen, dass dieses Bewusstsein sich in einer realen Welt findet, deren Teil es ist, und die sich als „Außenwelt“ des Bewusstseins darstellt.” Ld. LOIDOLT (2010) i. m. 76. E megközelítésnek az 1905 -1906 utáni husserli nézetekkel való viszonyáról ld. részletesen: LOIDOLT (2010) i. m. 79. Edith Stein megerősíti: „Alle jungen Phänomenologen waren entschiedene Realisten.” Ld. STEIN (2010) 200.

ideáltípus alapján képzele el az aktuális tapasztalatot. Bár ez involvál valamiféle teoretikus idealizációt, azonban nem a husserli eidetikus redukció értelmében.”³⁴³

Az imént elmondottak összhangban állnak az amerikai filozófus professzor, John F. Crosby meglátásával, aki Reinach fenomenológiájának lényegét, és a munkásságának legnagyobb érdemét a fent idézett megközelítésnél jóval tömörebben a következőképpen foglalta össze: Reinach arra törekszik, hogy helyreállítsa a tiszteletet az iránt, ami a dolog maga: lényege szerint, önmagában.³⁴⁴ Rámutat arra, hogy Reinach olyan jogi struktúrákat vizsgál, amelyek látszólag a jog, a társadalom által létrehozott elemek (social products), analitikus módszerével azonban kimutatja apriori lényegüket.³⁴⁵ Crosbyval egyetértésben megfogalmazhatjuk, hogy a fenomenológia eszköztárával Reinach arra törekedett, hogy a jogi jelenségeket előítéletektől mentesen, azok valódi lényegében írja le. Művében arra hívja az olvasót, „hogy próbáljon meg kilépni a megszokott régi hozzáállásából, és zavartalan szemlélettel közelítse meg a dolgot magát.”³⁴⁶ E reinachi alapvetésben visszatükröződik az az alapállás, amelyre a fejezet elején a fenomenológia módszerének gyújtópontjaként utaltunk.

c) A reinachi fenomenológia alapfogalmai

Mielőtt a szociális aktusok tanának kifejtésére és annak a római jogi okfejtés szempontjából hasznos interpretációjára rátérnénk, érdemes még egy lépéssel hátrébb lépni, és röviden utalni a reinachi fenomenológia azon alapvetéseire, amelyeken a szociális aktusok tana nyugszik. E körben röviden szólnunk kell az apriori, a tényállás (Sachverhalt), a lényegi összefüggés (Wesenszusammenhang) illetve a lényegi törvényszerűség (Wesensgesetz) fogalmakról, valamint arról, hogyan látja Reinach a pozitív jog és az apriori jellegű lényegi törvényszerűségek viszonyát.³⁴⁷

³⁴³ Ld. JANI (2009) i. m. 205.

³⁴⁴ CROSBY (1983b) i. m. 150. „[...] he wants to rehabilitate a general respect for what things are, what they are essentially and in themselves.”

³⁴⁵ Uo.

³⁴⁶ REINACH (1989a) i. m. 144.

³⁴⁷ A reinachi alapvető fogalmak között részben azokat szerepeltetjük, amelyekre Loidolt is kitér ('apriori', 'Sachverhalt'), másrészt azonban vele ellentétben külön kifejtjük a 'Wesenszusammenhang' és a 'Wesensgesetz' fogalmát a jobb megértés céljából. Itt tárgyaljuk továbbá a kifejezetten a jogtanra vonatkozó alapállását is. Vö. LOIDOLT (2010) i. m. 78–80.

Reinach a husserli fenomenológiai apriori fogalmát³⁴⁸ a jogra alkalmazza, ami a tényálláshoz (Sachverhalt) lényegi szükségszerűségképpen kapcsolódik, és ami Spiegelberg szerint gondolkodásának egyik legkarakterisztikusabb jellemzője. Nézete szerint lényegi összefüggések (Wesenszusammenhang) vannak a fenomén és annak lényege között, amelyek felismerhetők (immediatly intuitable) és teljességgel meghatározhatók (can be given with complete adequacy).³⁴⁹ „A lényegi szükségszerűség Reinach szerint olyan ontológiai szükségszerűség, mely a dolgokon alapul, nem episztemológiailag a megértésünkre alapozott. Így az apriori alapvetően nem jelent mást, mint hogy bizonyos tulajdonság szükségszerűen együtt jár a tárgy lényegi struktúrájával és mint olyan válhat megértetté.”³⁵⁰

A lényegi összefüggések, a jog apriori tana és a pozitív jog kapcsolata vonatkozásában a következő megállapításokat tehetjük. Amint láttuk, Reinach rámutat arra, hogy léteznek apriori jellegű lényegi törvényszerűségek (Wesensgesetze), amelyek érvényessége független a pozitív jog képződményeitől és struktúráitól.³⁵¹

„[Hangsúlyozza, hogy a]z úgynevezett specifikus jogi alapfogalmak rendelkeznek a pozitív jogon kívüli léttel, éppen úgy, ahogy a számok is bírnak a matematika tudományától független léttel. A pozitív jog akárhogy fejleszti tovább, alakíthatja át azokat, akkor is csak rájuk akadt, nem ő hozta őket létre. Továbbá e jogi képződményekkel kapcsolatban örök törvényszerűségek (ewige Gesetze) vannak érvényben, amelyek éppen úgy, mint ahogy a matematika törvényszerűségei, függetlenek attól, hogy mi mennyiben fogjuk fel, vagy mennyiben ragadjuk meg azokat. A pozitív jog átveheti ezeket a saját világába, de el is térhet tőlük. Azonban akkor sem képes sajátos mivoltuk érintésére, ha az ellentétjükké változtatja őket.”³⁵²

³⁴⁸ Reinach bizonyos vonatkozásokban egyetért a kanti apriori koncepcióval, más tekintetben meghaladja azt. A szükségszerűség és az egyetemesség például az ő nézetei szerint is jellemvonásai az apriorinak, de e jellemzők jelentősége csak másodlagos a lényegi összefüggésekhez képest. Ld. bővebben: SPIEGELBERG (1965) i. m. 199. skk.; LOIDOLT (2010) i. m. 78.

³⁴⁹ Vö. SPIEGELBERG (1965) i. m. 199.; JANI (2009) i. m. 205.

³⁵⁰ Az apriori megismerésére vonatkozóan Jani ismét a marburgi előadást idézi, amelyben Reinach világosan rámutat „[...] az apriorinál lényeglátásról és lényegismeretről van szó. A lényeg megragadásához azonban nincs szükség az érzéki tapasztalatra, itt a szemléleti aktusok egészen más formájáról van szó, amelyek mindenkor végbevihetők, ahol a megismerő szubjektum is megtalálható.” Ld. JANI (2009) i. m. 205.

³⁵¹ E magyar megfogalmazás, bár kissé esetlennek hangzik, mégis megfelel az eredetiben közölt „die Gebilde und Strukturen des positiven Rechts” kifejezésnek illetve az angol szövegben szereplő „legal entities and structures” fordulatnak. Meglátásunk szerint igen tudatos terminológiai pontossággal igyekszik Reinach elkerülni minden olyan fogalom használatát, amely már első olvasatra beindítja a jogász olvasóban a berögzült asszociációs folyamatokat – így kerül például a ’Rechtsinstitut’, vagy akár a ’Rechtsverhältnis’ fogalmak automatikus használatát.

³⁵² Ld. REINACH (1989a) i. m. 145.

Ezen a ponton fontos kiemelni, hogy arról meglátása szerint nincs szó, hogy kifejezett ellentét állna fenn a 'Seinsgesetze' – vagyis az apriori jellegű lényegi törvényszerűségek – és a pozitív jog 'sollen' jellegű rendelkezései (Sollensbestimmungen) között. Helyesebb, ha gondolatai nyomán úgy fogalmazzunk, hogy a pozitív jog rendelkezései eltérhetnek a 'sein' jellegű törvényszerűségektől (Abweichungen der Sollensbestimmungen von den Seinsgesetze).³⁵³

Az eddigi megállapítások bepillantást engedtek annak a módszernek a világába, amely Reinach jogi vizsgálódásait jellemzi. A további kutatásokhoz pedig azon kijelentése útján juthatunk, amelyet a jogi jelenségek leírásával kapcsolatban tesz, és amely megnyitja az utat e módszer valódi gyakorlati alkalmazása felé. Adolf Reinach „Die apriorische Grundlagen des bürgerlichen Rechtes” című monográfiájában arra a megállapításra jut, hogy a jogi jellegű társadalmi viszonyok szociális aktusok révén jönnek létre.³⁵⁴ Másik munkájában a következőképpen fogalmaz: „Amikor a szociális aktusok végbe mennek: megalkotnak, maguk után hagynak valamit.” És hogy meglátása szerint ennek mekkora jelentősége van, arra nyomban utal is gondolatmenete zárásaképpen: „A civiljog egésze erre épül fel.”³⁵⁵

A jogi fogalmak és a jogi képződmények leírhatók a fenomenológia eszköztárával. Mivel pedig e megértési mód szerint a jogi jellegű társadalmi viszonyok szociális aktusok útján keletkeznek, a római jog képződményeit is megkísérelhetjük ennek a munkamódszernek a fényében vizsgálni. A vázolt alapvetést elfogadva azt mondhatjuk, hogy a szerződő felek között az *emptio venditio* is szociális aktusok útján keletkezik.³⁵⁶ A következőkben arra törekszünk, hogy a vételár megszületésének folyamatát a szociális aktusok tanának segítségével mutassuk be. Azt a folyamatot kívánjuk ekképpen közelebről megvizsgálni, amelynek során a klasszikus római jogi adásvételi szerződésnél a felek számára egyértelművé válik, hogy az adott árunak az adott kereskedelmi helyzetben mekkora lesz az ára, és ez által megszülethet a konszenzuális adásvételi szerződés (*emptio venditio*).³⁵⁷

³⁵³ Ld. REINACH (1989a) i. m. 171. Fontos megjegyezni azt, ami talán a fönti a megfogalmazásból is kiténik, hogy Reinach nem e két szféra egymásnak feszülését kívánja hangsúlyozni, hanem arra törekszik, hogy a pozitív jog entitásain túl hozzáférjen azok lényegéhez.

³⁵⁴ Ld. REINACH (1989a) i. m. 171.

³⁵⁵ Ld. REINACH (1989b) i. m. 357.

³⁵⁶ A német szöveg a 'sich konstituieren' igét használja. Izgalmas annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a szociális aktusok konstitutív jellege a felek belső viszonyára (*obligatio* szintje), a külvilágban megjelenő *contractura*, vagy mindkét oldalra egyszerre lesz-e igaz.

³⁵⁷ Vö. Gai. 3, 139 „*Emptio et venditio contrahitur, cum de pretio convenierit [...]*” „Az adásvétel akkor jön létre, amikor az árról megállapodtak.[...]”; Paul. D. 18, 6, 8 pr. „...*si id, quod venierit, appareat quid, quale, quantum sit, sit et pretium [...], perfecta est emptio*”. „Ha már tisztázott az eladásra kerülő dolog mibenléte, mennyisége

A szerződések fenomenológiájával kapcsolatban Reinach csak néhány megjegyzést tesz művében, a kérdés közelebbi vizsgálatába, vélhetően terjedelmi okokból nem megy bele. Rövid pályafutása során arra sem nyílik lehetősége, hogy a témát későbbi munkáiban részletesen feldolgozza. Általánosságban azonban e terület tanulmányozását ugyan fáradságos, mégis érdekes feladatnak tartja. Arra is utal művének egyik lábjegyzetében, hogy meglátása szerint a feltételes szociális aktusok segíthetnek minket abban, hogy a szerződések felépítését, szerkezetét a fenomenológia tükrében megértsük.³⁵⁸ A következőkben az árképzés folyamatát a szociális aktusok útján mutatjuk be úgy, hogy az elméleti kérdéskör vizsgálatához egy Cicerótól származó jogesetet hívunk segítségül, amelyen keresztül bepillantást nyerhetünk abba, hogy mi minden játszhat szerepet abban a folyamatban, ahogy a felek az adott vételár összegében megállapodnak. E következő részben kerül sor a szociális aktusok elméleti bemutatására is. Reményeink szerint mindezzel bizonyítást nyer az a reinachi előfeltevés is – bármennyire is idegenek az előfeltevések a fenomenológia világától –, miszerint e munka érdekes is, nem csupán fáradságos.

4. 2. ÁRKÉPZÉS FOLYAMATA A SZOCIÁLIS AKTUSOK TÜKRÉBEN

4. 2. 1. Éhínség Rodosz szigetén: Cic. de off. 3, 12 (49–53)

A vizsgálódás gyakorlati kiindulópontjául egy Cicerótól származó jólismert eset szolgál. Az eset történeti tényállása a hozzá fűzött cicerói fejtegetéssel együtt alkalmasnak tűnik arra, hogy azon keresztül a római adásvételi szerződés árképzésének problematikáját a fenomenológia eszköztárával, a szociális aktusok tükrében bemutassuk. Az eset a *De officiis* harmadik könyvében olvasható, és abba az e könyv elején felelevenített gondolatmenetbe illeszkedik, amelyben a szerző a római polgár kötelességeiről³⁵⁹ gondolkodva a hasznosság (*utilitas*)³⁶⁰ és

minősége, és megvan a vételár is, ...[akkor] kész a vétel.”; Pap. D. 18, 1, 72 pr. „*Emptionis substantia contitit ex pretio*. „A vétel lényege az árban van.”; Ulp. D. 18, 1, 2. 1 *Sine pretio nulla venditio*”. „Ár nélkül nincsen vétel.” Ezzel kapcsolatban ld. JUSZTINGER (2005) i. m.; JAKAB (2011) i. m. 190.

³⁵⁸ Ld. REINACH (1989a) i. m. 171. „Auf die interessante und schwierige Phänomenologie des Vertrages einzugehen, ist uns in diesem Zusammenhang nicht möglich. Daß der Vertrag ohne den Begriff der sozialen Akte nicht verstanden werden kann, daß er sich insbesondere nicht aus »Willensäußerungen« zusammensetzt, und daß für seinen Aufbau speziell die bedingten sozialen Akte von Bedeutung sind, dürfte jetzt schon einleuchtend sein.“

³⁵⁹ Ld. '*officium*' (appropriate action). Ezzel kapcsolatban ld. DYCK – CICERO (1996) i. m. 2.

³⁶⁰ Finály szerint az *utilitas* szó a következő jelentésekkel bír: használhatóság, haszonvehetőség, valamire alkalmas volta valaminek, illetve valaminek hasznos, előnyös, üdvös volta, hasznossága, haszon, előny. Ld. FINÁLY (1884) i. m. s. h. v.; Vö. OXFORDLATINDICTIONARY (1968) i. m. s. h. v.

a tisztesség (*honestas*)³⁶¹ fogalmak egymáshoz való viszonyát, összehasonlíthatóságát, a köztük fennálló ellentét lehetőségét igyekszik az olvasó elé tárni.³⁶² Gondolatmenetében Panaetiusra³⁶³ utal, és abból a kérdésselvetésből indul ki, amelynek fényében Panaetius a kötelességeihez hű ember cselekedeteit vizsgálja. Panaetius három kérdést fogalmaz meg, amelyek közül – amint erre Cicero rámutat – a harmadikat megválaszolatlanul hagyja.³⁶⁴ Hogyan különböztethető meg a tisztességes a tisztességtelentől? Hogyan a hasznos a haszontalantól? És mi a teendő akkor, amikor az, ami tisztességesnek tűnik, szemben áll azzal, ami hasznosnak látszik?³⁶⁵ E harmadik kérdés megválaszolását célozzák meg a harmadik könyv elején a cicerói fejtegetések, majd itt találkozunk az alexandriai gabonakereskedő híres dilemmáját felvázoló jogesettel is.³⁶⁶

Az a filozófiai diszkusszió, amely az eset nyomán kirajzolódik, két gondolkodó egymással folytatott beszélgetése alapján tárul elénk. Tarsosi Antipater és Babiloni Diogenész vitájára a szakirodalmi kutatások során számos helyen rálelhetünk: a jogtörténeti, jogi és filozófiai kutatásokon túl többek között közgazdaságtani vizsgálódások³⁶⁷ is hivatkoznak rá. Említik klasszikus gazdaságtanok problémaként,³⁶⁸ jogi-erkölcsi dilemmaként³⁶⁹ vagy éppen napjaink

³⁶¹ Finály szerint a *honestas* szó a következő jelentésekkel bír: becsület, tisztelet, méltóság, tekintély, szépség, fény, erény, becsületesség, illem. Ld. FINÁLY (1884) i. m. s. h. v. Göttlicher a *honestas* fogalmat Geyer nyomán az erkölcsi jóval azonosítja (*das sittlich Gute schlechthin*), amely megfelel az Oxford Latin Dictionary szerinti értelmezésnek. A szótár ugyanis a szó második jelentésárnyalatoként a „moral rectitude, integrity” fogalmakat jelöli meg. Vö. GÖTTLICHER (2004) i. m. 32.; OXFORDLATINDICTIONARY (1968) i. m. s. h. v. Finály szerint az *honestas* szó a következő jelentésekkel bír: becsület, tisztelet, méltóság, tekintély, szépség, fény, erény, becsületesség, illem. Ld. FINÁLY (1884) i. m. s. h. v.

³⁶² Vö. GÖTTLICHER (2004) i. m. 32.

³⁶³ Panaetius rodoszi filozófus, akinek munkája nagy hatással volt Cicero *De officiis* c. művére.

³⁶⁴ Ennek lehetséges okairól ld. DYCK – CICERO (1996) i. m. 23 skk.

³⁶⁵ Cic. de off. 3, 2 (7) „*Panaetius igitur, qui sine controversia de officiis accuratissime disputavit quemque nos correctione quadam adhibita potissimum secuti sumus, tribus generibus propositis, in quibus deliberare homines et consultare de officio solerent, uno cum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe, altero utile esset an inutile, tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret, de duobus generibus primis tribus libris explicavit, de tertio autem genere deinceps se scripsit dicturum nec exsolvit id, quod promiserat.*”

³⁶⁶ Cic. de off. 3, 12 (49–53).

³⁶⁷ A viselkedésgazdaságtani ismeretek jogtudományban való alkalmazása kapcsán említi az esetet Wiedermann és Wank mint ókori klasszikus előképet. Ld. WIEDEMANN – WANK (2013) i. m. 340–345. A neoklasszikus közgazdaságtanban a keresleti és kínálati magatartásra vonatkozó megállapítások egy olyan modellen alapultak, amely szerint a piaci szereplők gazdaságilag racionálisan viselkednek. Ha a piacot nem zavarják meg, és a piaci szereplő minden szükséges információval rendelkezik, akkor viselkedése kiszámítható és modellezhető. E megközelítés emberképe a *homo oeconomicus*, olyan „fiktív személy, [aki] a piacokról összegyűjtött optimális mennyiségű információ és egy stabil preferenciakészlet alapján maximalizálja hasznosságát” A viselkedésgazdaságtan ezzel szemben azt mondja ki, hogy tisztán *homo oeconomicus*ként már nem lehet leírni az ember vásárlási viselkedését, tehát nem racionális a működése. Idézetet ld. DELI (2018) i. m. 44.

³⁶⁸ GARACZI (2010) i. m. 1.

³⁶⁹ Göttlicher az eset kulcskérdésének azt tartja, hogy vajon a kereskedőnek, aki abban a helyzetben van, hogy meghatározza a gabona árát, van-e erkölcsi vagy jogi kötelezettsége arra nézve, hogy a vevőket a további érkező hajókról tájékoztassa. Vö. GÖTTLICHER (2004) i. m. 36. Az eset jogi megítélésének és a tényállásban meghúzódo erkölcsi dilemmájának konfliktusára utal Zimmermann is, illetve az újabb irodalomból Koops. Vö. ZIMMERMANN (1996) i. m. 257.; KOOPS (2016) i. m. 612. Ehhez a kérdéskörhöz sorolható Projics vizsgálódása, aki arra keres

jog- és gazdaságtudományi irodalmában a szerződéskötéssel kapcsolatos tájékoztatás, a rendelkezésre álló információk egyenlőtlenségének klasszikus példajaként is.³⁷⁰ Az esettel kapcsolatban több szemszögből is megfogalmazható kérdés: miben áll az erényes magatartás? Meddig terjed a tájékoztatási kötelezettség? Az egyén számára hasznos cselekedet ütközhet-e a közösség szempontjaival? Egyáltalán, az egyéni érdek előtérbe helyezése milyen mértékig feszíthető? Meddig terjed a jog és hol kezdődik az erkölcs szempontrendszer? Fontos hangsúlyozni, hogy mindezek a kérdések, bár izgalmas távlatokat nyitnak a kutatásra, a fenomenológiai vizsgálódásoktól távol állnak. Reinach ugyanis hangsúlyozza, hogy a fenomenológia mint módszer, nem etikai eszmefuttatás, és az ilyen irányú vizsgálódások az igazságosság kérdésétől is elhatárolandók. A fenomenológia sokkal elemibb, a dolog belső lényegét érintő kérdések megvizsgálására szolgál.

Jelen keretek között éppen ezért a jogeset szakirodalmi ismertetésébe, az eltérő értelmezési tartományok ütköztetésébe nem megyünk bele. A problematikával részletesen foglalkozó két munka említésére szorítkozunk csupán. E két munka azért tűnik hasznosnak számunkra, mert míg az egyik az általunk vizsgált alapkérdés irodalmába illeszkedik, és így szorosan kapcsolódik a jelen dolgozat fő tárgyához, a második áttekintést nyújt az eset szekunder irodalmának történetéhez. Doris Regine Göttlicher az „Auf der Suche nach dem gerechten Preis” című monográfiájában részletesen foglalkozik az esettel a római vételárképzés igazságosságának szempontjából, fejtegetései során a dilemma filozófiai hátterének elemzésére is kitér.³⁷¹ Dieter Waibel pedig az „Aufstieg und Fall des alexandrinischen Getreidehändlers”³⁷² című tanulmányában a De Officiis harmadik könyvében található további hat, a tájékoztatásra

irodalmi példákat, és tárgyalja röviden a cicerói esetet, hogy az adásvétel természetéhez tartozó, egymás rászédésének engedélye mennyiben egyeztethető össze a *bona fides*szel. Ld. PROJCS (2020) i. m. 54–69.

³⁷⁰ Ld. 'vorvertragliche Informationsasymetrie' WAIBEL (2003) i. m. 1057.

³⁷¹ Ld. GÖTTLICHER (2004) i. m. 33. skk. különösen: 40.

³⁷² Ld. WAIBEL (2003) i. m. 1057–1074.

illetve az egyenlőtlen információra vonatkozó iskolapéldával együtt³⁷³ átfogóan mutatja be az eset szakirodalmi hatás,- és kutatástörténetet is.³⁷⁴

Göttlicher a *iustum pretium* témakörének első átfogó vizsgálódásaként³⁷⁵ mutatja be részletesen Cicero megközelítését monográfiájának a köztársaságkor igazságos ár koncepcióját tárgyaló fejezetében. Marcus Tullius Ciceróra jogászként és filozófusként egyaránt tekint, valamint pályafutásának egyes állomásain keresztül rámutat arra is, hogy *quaestorként*,³⁷⁶ *aedilis curulisként*,³⁷⁷ *praetor urbanusként*³⁷⁸ majd pedig *consulként*³⁷⁹ milyen gyakorlati rálátása alakulhatott ki az árképzés problematikájára, sőt, arra is, hogy hivatalai életpályáján hogyan lehetett formálójá a pozitív jog ezirányú fejlődésének.³⁸⁰ Hangsúlyozza, hogy az antik szerző az adásvétellel kapcsolatos gondolatmenetében, amelyben a mai napig aktuális kérdéseket tesz föl, a jogi és a filozófiai dimenziót egyaránt szem előtt tartja, így keresi a válaszokat.³⁸¹ Rámutat arra is, hogy Cicero az ár igazságosságának kérdését a tájékoztatási kötelezettség tükrében

³⁷³ Waibel ebben a körben a következő eseteket említi:

1. Cic. de off. 3, 54., amely szerint az eladó nem tájékoztatja a vevőt a ház hibáiról, amelyekről ő maga tud;
2. eod. 58. Canius esete, akit nem, hogy nem tájékoztat az eladó, Pythius, hanem egészen más látszatot kelt az ingatlanról, annak környezetéről, mint amilyen valójában. Az eset kulcskérdése „*Quod si vituperandi qui reticuerunt, quid de iis existimandum est, qui orationis vanitatem adhibuerunt?*” Vagyis; ha megrójuk azokat, akik elhallgatnak valamit, mit tartsunk azokról, akik valótlanúságot mondtak?;
3. eod. 62. Scaevola esete, aki az eladó által ajánlott vételárat túl alacsonynak tartotta, és maga egészítette ki a telek vételárát további 100 000 sestertiussal;
4. eod. 66., amely szerint Claudius Centumalus eladásra kínálja házát Calpurnius Laeneraiusnak, de nem tájékoztatja a vevőt arról, hogy az augurok a ház egy részének lebontására utasították, mert az a madárjóslatok során a madarak röptét akadályozta;
5. eod. 67. A tényállás egy szolgálommal terhelt telek eladásáról szól, amely az adásvétel során a korábbi tulajdonosához kerül vissza, akinek az idejében már fennállt a szolgálom. A központi kérdés, az, hogy szükséges-e tájékoztatni az eladónak a korábbi tulajdonos vevőt a szolgálom fennállásáról?;
6. eod. 71., amely rabszolgaeladással kapcsolatban megfogalmazza: „*sed etiam in mancipiorum venditione venditoris fraus omnis excluditur*”. Vö. WAIBEL (2003) i. m. 1058–1066.

Az imént felsorolt esetek közül a gabonakereskedő példáján túl, jelen munka szempontjából Scaevola esete tűnik külön említésre méltónak, mert ebben úgy tűnik, a 'circumventio' iránya megváltozik: a magasabb vételár megfizetésére a vevő önszántából vállalkozik. Ld. Cic. de off. 3, 62. Az esettel kapcsolatban ld. WAIBEL (2003) i. m. 1059.; továbbá DELI (2018) i. m. 61.

³⁷⁴ Waibel áttekintést nyújt a rendelkezésre álló jogsegélyekről, illetve az esetek felsorolása után, ahol a tájékoztatás elégtelen vagy egyenlőtlen volta alapján gyűjtötte egy csokorba a tényállásokat, röviden visszatér az egyes esetekre és a jogi szempontrendszer figyelembevételével utal azok lehetséges jogi minősítésére, ezzel elkülönítve az erkölcsi és jogi kérdéseket egymástól. E munka eredménye, hogy a többi esetről leválasztja a tanulmány kiindulási pontjaként is szolgáló alexandriai gabonakereskedő példáját. Részletesen kitér Aquinoi Szent Tamás: *Summa Theologiae*, Hugo Grotius: *De iure belli ac pacis*, és Pufendorf: *De iure nature et gentium* című munkáira valamint a pandekta jogtudomány e jogesettel kapcsolatos irodalmára. Ld. (WAIBEL (2003) i. m. 1059–1063).

³⁷⁵ GÖTTLICHER (2004) i. m. 25.

³⁷⁶ Kr.e. 75. Ez idő alatt piacfelügyeleti jogkörében Sziciliában az árak alakulását kedvezően tudta befolyásolni – utal erre Pro Plancio c. munkájában is. Vö. GÖTTLICHER (2004) i. m. 32.

³⁷⁷ Kr.e. 69.

³⁷⁸ Kr.e. 66-tól.

³⁷⁹ Kr.e. 63.

³⁸⁰ GÖTTLICHER (2004) i. m. 31–32.

³⁸¹ GÖTTLICHER (2004) i. m. 25.

vizsgálja. Ennek nyomán Göttlicher kutatásainak fókuszában az áll, hogy a vételár igazságosságára vonatkozó, elsősorban jogfilozófiai kérdést hogyan lehet(ett) a római adásvételi jog fogalomrendszerébe ültetni.

A továbbiakban arra szorítkozunk, hogy magyarázattal szolgálunk arra, miért éppen az alexadriai gabonakereskedő esetét állítottuk fenomenológiai vizsgálódásaink középpontjába. Hogy a számos, adásvétellel kapcsolatos példa közül miért éppen erre esett a választás a szociális aktusokkal összefüggő kutatásban? Olyan gyakorlati példát kerestünk a római jog köréből, amely esetében a vizsgálandó kérdés viszonylag egyértelműen az ár nagyságának tekintetében merül fel: az adott árunak mi az ára, illetve, hogy a kialakított vételár mennyiben tekinthető igazságosnak.³⁸² Pontosabban: ahol a kérdés valóban aszerint rajzolódik ki, hogy egy árunak milyen magas lehet az ára, úgy, hogy nem vetődik föl mellette más fontos, számításba veendő körülmény.

Az esetek nagy részében az ár nagysága mellett egyidejűleg felmerül valamilyen egyéb, a szolgáltatás elégtelenségével kapcsolatos probléma is (pl. kellékszavatosság, az áru nem rendelkezik az ígért tulajdonságokkal, kártérítési igények stb.). Kivételek léteznek természetesen. Ezek egyik csoportját a minorokkal kapcsolatba hozható esetek képezik, ahol ugyan a felmerülő kérdés a vételár nagyságával kapcsolatban fogalmazható meg (a kifizetett vételár sokkal magasabb, vagy a vételárként megkapott összeg jóval alacsonyabb a piaci árnál), azonban a minorok többlet védelme okán ezekben az esetekben nem tekinthetjük úgy, hogy a felek ugyanolyan elbírálás alá esnek. A kivételek sorába tartoznak még a *iustum pretiummal* illetve a *laesio enormisszal* kapcsolatban ismert Codex Iustinianusbeli esetek is. Azonban itt a szövegkritikai problémákon túl az említett esetek születésekor felmerülő gazdasági körülmények állítanának többlet-dilemmák elé (pénz elértéktelenedése, gazdasági válság, infláció). Ezekkel a dilemmákkal jelen keretek között nem kívánunk foglalkozni – nem is beszélve azokról az aggályainkról, amelyeket a *laesio enormisszal* kapcsolatban a dolgozat legelején részletesen kifejtettünk.

Úgy tűnik, hogy az elemzendő cicerói eset megfelel az előzetese elvárásoknak: nem kerülnek szóba speciális körülmények, nincs szó az áru hibájáról, és a szolgáltatás elégtelenségéről sem. A rendelkezésre álló információk tekintetében ugyan a felek nem egyenlő pozícióból indulnak, az eset ennek ellenére az eset alkalmas a további vizsgálatra. Annál is inkább, mivel Cicerótól

³⁸² Ez számunka a jelen munka kiinduló kérdése miatt tűnik fontosnak, amely az „*in pretio emptiois et venditionis naturaliter licere contrahentibus se circumvenire*” kijelentés értelme után kutat (kiemelés tőlem: RA).

részletes leírást olvashatunk éppen az ár nagyságának meghatározására vonatkozó szempontokról. Ez az, ami vizsgálódásaink középpontjában áll: annak a mozgástérnek a feltérképezéséről olvashatunk az eladó szemszögéből, amelyben a vételár nagyságát kialakítani próbálja.

A két említett filozófus, Tarsosi Antipater és Babiloni Diogenész vitáját bemutató beszámolóval elénk tárul a kereskedő dilemmája. A kereskedője, aki 733 km hosszú tengeri utazás után, amely az akkori körülmények között jó idő esetén nyári időszakban körülbelül öt és fél napba telt,³⁸³ gabonával megrakott hajójával Alexandriából az éhínség sújtotta Rodosz szigetére érkezett.

Az eset a következőképpen hangzik:

Cic. de off. 3, 12

Eius generis hae sunt quaestiones: Si exempli gratia vir bonus Alexandria Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia et fame summaque annonae caritate, si idem sciat complures mercatores Alexandria solvisse navesque in cursu frumento onustas petentes Rhodum viderit, dicturusne sit id Rhodiis an silentio suum quam plurimo venditurus? Sapientem et bonum virum fingimus; de eius deliberatione et consultatione quaerimus, qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe iudicet, sed dubitet, an turpe non sit. In huiusmodi causis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico, aliud Antipatro, discipulo eius, homini acutissimo; Antipatro omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emptor ignoret, Diogeni venditorem, quatenus iure civili constitutum sit, dicere vitia oportere, cetera sine insidiis agere et, quoniam vendat, velle quam optime vendere. »Advexi, eui, vendo meum non pluris, quam ceteri, fortasse etiam minoris, cum maior est copia; cui fit iniuria?« Exoritur Antipatri ratio ex altera parte: »Quid ais? tu, cum hominibus consulere debeas et servire humanae societati eaque lege natus sis et ea habeas principia naturae, quibus parere et quae sequi debeas, ut utilitas tua communis sit utilitas vicissimque communis utilitas tua sit, celabis homines, quid iis adsit commoditatis et copiae?« Respondebit Diogenes fortasse sic: »Aliud est celare, aliud tacere, neque ego nunc te celo, si tibi non

³⁸³ Az út időtartamának és hosszának becslése a korabeli utazási viszonyokkal számoló térképes kereső segítségével valósult meg. Ld. ORBIS (<https://orbis.stanford.edu/>).

dico, quae natura deorum sit, qui sit finis bonorum, quae tibi plus prodessent cognita quam tritici vilitas. Sed non, quicquid tibi audire utile est, idem mihi dicere necesse est.»
»Immo vero, [inquiet ille] necesse est, si quidem meministi esse inter homines natura coniunctam societatem.« *»Memini«* inquiet ille, *»sed num ista societas talis est, ut nihil suum cuiusque sit? Quod si ita est, ne vendendum quidem quicquam est, sed donandum.«* *Vides in hac tota disceptatione non illud dici »quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam, sed ita expedire, ut turpe non sit, ex altera autem parte, ea re, quia turpe sit, non esse faciendum«.*³⁸⁴

Cicero példájában egy olyan kereskedőről van szó, aki éhínség és az élelmiszerárak jelentős növekedése idején nagy mennyiségű gabonát szállít Alexandriából az ínséget szenvedő Rodosz szigetére. A kereskedő tudja, hogy vele egy időben több másik kereskedő is útnak indult Rodosz felé, sőt, az út során látott is gabonával megrakott hajókat a sziget felé közeledni. Vajon kötelessé-e a kereskedő, akit Cicero *'vir bonus'*-nak,³⁸⁵ később *'sapiens et bonus vir'*-nek nevez, minderről tájékoztatni a rodosziakat, vagy megteheti, hogy hallgat, és a lehető legmagasabb áron adja el az általa szállított gabonát?³⁸⁶ Az esettel kapcsolatos cicerói álláspont már a tényállást felvezető mondatból kitűnik: *„hoc enim ipsum, utile putare quod turpe sit, calamitosum est,»*³⁸⁷ amelyben a *calamitosus*³⁸⁸ melléknevet használva jelenti ki, hogy bajt, szerencsétlenséget okoz, ha valami olyat gondolunk hasznosnak, ami *turpis*.³⁸⁹

Cicero a *honestas vs utilitas* szembenállását a két sztoikus filozófus, Babiloni Diogenész és Tarsosi Antipater vitájaként írja le.

³⁸⁴ Cic. de off. 3, 12 (50–53). A latin szöveg átírása a CICERO – GUNDERMANN (1999) i. m. kétnyelvű munka szövegváltozata alapján történt.

³⁸⁵ A *bonus vir* és az objektív értelemben vett *bona fides* között összefüggés mutatkozik. A *bona fides*nek megfelelő eljárás zsinórmértéke ugyanis a *bonus vir* magatartása, amely éppen a *bonae fidei contractus*oknál, így az adásvételnél is betartandó mérce. E magatartására nézve Földi kiemeli: „Hogy a *bonus vir* egy-egy adott helyzetben hogyan járna el, abban széleskörű társadalmi konszenzus volt.” Ld. FÖLDI (2001) i. m. 33. Ugyanitt a *'consensus bonorum omnium'* cicerói fogalmára utalva említi Hamza tanulmányát Vö. HAMZA (1995) i. m.

³⁸⁶ A fent említett tanulmányában Földi arra is utal, hogy a *bonus vir* mércéje a *iudex*ekre is vonatkozott az ítélezési gyakorlatuk tekintetében. Bizonyos átvitt értelemben a *vir bonus* ezen vetülete is megmutatkozik ebben a cicerói esetben, amennyiben a kereskedő jó döntést kíván hozni a saját ügyében. Vö. FÖLDI (2001) i. m. 29.

³⁸⁷ E nézetével csengenek össze azok a sorok, amelyeket később megfogalmaz: *„Quod si Aquiliana definitio vera est, ex omni vita simulatio dissimulatioque tollenda est. Ita nec ut emat melius nec ut vendat quicquam simulabit aut dissimulabit vir bonus. Atque iste dolus malus et legibus erat vindicatus, ut tutela duodecim tabulis, circumscriptio adulescentium lege Plaetoria et sine lege iudicis, in quibus additur ex fide bona. [...] Dolus autem malus in simulatione, ut ait Aquilius, continetur. Tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium. Non illicitatorem venditor, non qui contra se liceatur emptor apponet. Uterque si ad eloquendum venerit, non plus quam semel eloquetur.»* Ld. Cic. de off. 3. 15 (61).

³⁸⁸ Vö. FINÁLY (1884) i. m. s. v. *'calamitosus'*.

³⁸⁹ A *'turpis'* jelentése kapcsán ld. FINÁLY (1884) i. m. s. h. v.; OXFORDLATINDICTIONARY (1968) i. m. s. h. v.

Mindketten e két értékből indulnak ki, azok sorrendjét, rangsorát vizsgálják. Fontos hangsúlyozni, hogy a példában szereplő kereskedő számára az alaphelyzet nem az, hogy olyat szeretne tenni, amely cselekedet a *honestasszal* ellentétben állna, hanem az a kérdés, hogy mennyiért adhatja el a gabonát, éppen azért vetődik föl benne, mert nem biztos abban, hogy mi számít erkölcsileg helytelennek.

A kérdésről gondolkodó sztoikusok álláspontjai homlokegyenest eltérnek egymástól éppen az erkölcs és a jog határával kapcsolatban. Míg Diogenész annyit vár el a *vir bonustól*, hogy betartson minden előírást, amely a jog szerint kötelezi őt, és ezzel az egyén érdekeit helyezi előtérbe, addig Antipater az eladóra mint az emberi társadalom tagjára tekint, akinek mindvégig ügyelnie kell arra, hogy ne hogy a *societas humanával* szemben fennálló kötelességeit megszegje. E két eltérő megközelítésben Göttlicher a sztoikus felfogás két korszakának alapállását látja visszatükröződni: a világpolgárság (*Weltbürgergemeinschaft*) eszményét, amelyben az egyéni haszonnál előbbre való a közösség érdeke, valamint a polisz individualizmusának eszményét, ahol az egyéni érdekek érvényesítése áll a középpontban.³⁹⁰

A két álláspont összefeszülése leglényegretörőbben a következő megfogalmazásban összegezhető, amelyet a vita csúcspontjának tekinthetünk. Ezt a mondatot Cicero az el nem hangzó tájékoztatás kétféle értelmének ütköztetéseként adja Diogenész szájába: „*Aliud est celare, aliud tacere*” Más a hallgatás, és más az elhallgatás: vagyis az (elvetendő) elhallgatás nem egyenlő a (megengedett) nem beszéléssel; nem kell mindent elmondani, ami hasznos lehet a másoknak.

4. 2. 2. A szociális aktusokról általában

Ahhoz, hogy a szociális aktusokra vonatkozó metódust az adásvételre alkalmazni tudjuk, fontos, hogy előbb tisztázzuk, mit értünk szociális aktus alatt, és milyen ismertetőjegyekkel rendelkeznek ezek az aktusok.³⁹¹

Első ismertetőjegyként a spontaneitást fogalmazhatjuk meg. Reinach a szociális aktusok bemutatását a spontán aktusokon keresztül kezdi meg. Nézete szerint a spontán aktusok olyan

³⁹⁰ GÖTTLICHER (2004) i. m. 34–40.

³⁹¹ Ld. REINACH (1989a) i. m. 158–169. A szociális aktusokról ld. CROSBY (1983b) i. m. 143–194.; SPIEGELBERG (1965) i. m. 202–203.; LOIDOLT (2010) i. m. 85–94.

intencionális aktusok, amelyek az 'én'-hez tartoznak, és amelyekben az 'én' tevékenyen jelenik meg. Sőt, úgy fogalmaz, hogy ezeknek az aktusoknak az 'én' a fenomenológiai értelemben vett szerzője (der phänomenale Urheber des Aktes). A spontaneitás tehát egy olyan tevékeny belső cselekedet (ein inneres Tun des Subjekts), amelyben az 'én' aktív módon vesz részt. Nem tekinthető spontánnak sem a kifejezett passzivitás, sem az az akaratlan reakció, amelyet például egy fájdalom megérezése vált ki belőlünk, vagy amelyet egy hirtelen támadt zaj hallatán teszünk.³⁹² Fontos azonban az is, hogy a spontaneitást az aktivitás elsődleges jelentésétől megkülönböztessük. Az aktivitás és a spontaneitás nem jelentik ugyanazt: erre hozza példaként Reinach egy elhatározás meglétének és az elhatározás meghozatalának elhatárolását. Az elhatározás megléte ugyan aktív állapot olyan értelemben, hogy magunkban hordozzuk ezt az elhatározást. Ehhez képest azonban az elhatározás meghozatalának pontszerű élménye, az, amelyben az 'én' tevékenyen vesz részt, így ez az aktus számít spontán aktusnak.³⁹³

A szociális aktusok második jellemzője az intencionalitás, amely alapvetően tárgyra való irányultságát jelent.³⁹⁴ Ez az ismertetőjegy elengedhetetlen, önmagában azonban túl általános ahhoz, hogy mint jellemvonás, elég legyen a szociális aktusok elhatárolására. Mégis fontos, hogy ezen a ponton rámutassunk.³⁹⁵

Harmadik jellemzőként ki kell emelnünk a szociális aktusok azon tulajdonságát, hogy azok mindig valamilyen másik személyre irányulnak (Fremdpersonalität):³⁹⁶ nem állnak meg önmagukban, az aktus fenomenológiai értelemben vett szerzőjén kívül mindig feltételeznek egy másik alanyt is. És ennek az alanynak a létét nem csak, hogy feltételezik, hanem valamilyen módon a szociális aktus útján címzetté, megszólítottá is teszik őt. Fontos hangsúlyozni azonban, hogy ez az ismertetőjegy nem azt jelenti, hogy mindig egy közvetlen, konkrét megszólítottja van a szociális aktusnak. Szólhat absztrakt módon egyszerre több mindenkihez is. (A rendelkezés, 'Bestimmung' mint szociális aktus, például ilyen utóbbi értelemben irányul egy másik személyre.)³⁹⁷

³⁹² Vö. LOIDOLT (2010) i. m. 85.

³⁹³ REINACH (1989a) i. m. 158.

³⁹⁴ Vö. 'die notwendige Richtung auf Gegenstände' ld. REINACH (1989b) i. m. 355. A fenomenológiai értelemben vett intenció általában véve irányulhat tudati tárgyra is, mint például egy emlék, vagy egy benyomás, nem csupán fizikai tárgyra, vagy valós szituációra, ami Reinachnál meghatározó.

³⁹⁵ LOIDOLT (2010) i. m. 85.

³⁹⁶ REINACH (1989a) i. m. 159.

³⁹⁷ LOIDOLT (2010) i. m. 86.

Végül negyedik ismertetőjegyként a szociális aktusok azon tulajdonságát kell megemlítenünk, amelynek értelmében azok nem csak mások felé irányulnak, hanem egyenesen rászorúlnak másokra: szükséges, hogy mások meghallják azokat (Vernehmungsbedürftigkeit).³⁹⁸ Ezen a ponton különbséget tehetünk a spontán aktusok, és azon spontán aktusok között, amelyek szociális aktusnak is minősülnek.

Az elhatározás meghozatala például a fent vázoltak értelmében spontán aktus. Létrejön anélkül, hogy másokkal közölném: megtörténhet bennem legbelül. Ettől függetlenül közölhetem másokkal, de ez a közlés az elhatározás meghozatalának mint spontán aktusnak nem szükségszerű eleme. Ezzel szemben a parancs például szociális aktus. Hiába születik meg bennem legbelül a parancsra irányuló akarat és elhatározás: amíg nem irányul valaki más felé (Fremdpersonalität) és nem fejezem ki olyan formában, hogy a másik meg is hallja, fel is foghassa azt, annak tartalmát 'parancs-voltával' együtt (Vernehmungsbedürftigkeit), addig nem válik parancssá. El kell jutnia a címzetthez, tudomására kell, hogy jusson (Kundgabefunktion). A meghallás szükségessége tehát a szociális aktusok szükségszerű eleme.³⁹⁹

Az imént felsorolt négy jellemvonás minden szociális aktusban kimutatható. E jellemzők feltérképezése meglátásunk szerint statikus megközelítésből fakad, amely azt vizsgálja, hogy melyek a szociális aktus *differentia specificái*. E jellemzőkön túl azonban érdemes rátekinteni a szociális aktusok születésének folyamatára, megvizsgálni azt annak dinamikájában. Ebben a vonatkozásban Reinach egyrészt megkülönbözteti a szociális aktus belső és külső oldalát, másrészt pedig elhatárolja egymástól a szociális aktust megalapozó belső élményt, magát a szociális aktust és a szociális aktus külvilágban való megjelenési formáját.⁴⁰⁰ Nézete szerint minden szociális aktus egy olyan belső élményen alapul, amely magában hordozza a másik felé irányultságot, a szociális aktus belső tartalmát. Ennek intencionalitása megegyezik a szociális aktus intencionalitásával: ezt a belső egységet tekinti Reinach a szociális aktus lelkének. Ha csupán ennyi lenne, nem juthatna el a másikhoz: emberi létünkben következnek tehát, hogy a szociális aktus testet ölt a külvilágban, mert belső aktusainkat csak így tudjuk közölni a

³⁹⁸ Talán ez az a kifejezés, ami a négy jellemvonás közül a legnehezebben adható vissza magyar nyelven. Crosby az angol fordításban találóan az 'in need of being heard' fordulatot használja, ennek nyomán jutottunk el a magyar megfelelőig. Vö. többek között REINACH (1983) i. m. 25.; 53; Loidolt ezt tartja a szociális aktusok legfontosabb jellemzőjének. Vö. LOIDOLT (2010) i. m. 85.

³⁹⁹ REINACH (1989a) i. m. 159. skk.; LOIDOLT (2010) i. m. 86. skk.; CROSBY (1983b) i. m. 152.

⁴⁰⁰ REINACH (1989b) i. m. 357.

másikkal.⁴⁰¹ Így születik meg a szociális aktus megjelenési formája, avagy az előbbi metaforával élve, a szociális aktus teste, amely azonban semmiképpen sem keverendő össze magával az aktussal. A szociális aktus esetében tehát belső egység áll fenn az én akaratlagos cselekménye és az akaratlagos közlés (Äußerung) között. Pusztán az élmény megfogalmazása nem szociális aktus. És hasonlóképpen: az élmény arcunkon, testünkön felismerhető megjelenése sem azonos a szociális aktus megjelenési formájával.⁴⁰² A szociális aktus kifejezése a szociális aktus szolgálatában áll, és szükségszerű ahhoz, hogy általa az aktus betöltse közlési funkcióját.⁴⁰³

Vannak szociális aktusok, amelyek megállnak önmagukban (pl. közlés), és vannak olyanok is, amelyek szociális aktust előfeltételeznek (pl. válasz) vagy további szociális aktust (pl. kérdés) vagy egyéb tevékenységet céloznak meg (pl. kérés). A szociális aktusok közé sorolja Reinach a közlést, a kérést, a parancsot, a kérdést, a választ, a rendelkezést és az alávetést. Hosszan tárgyalja továbbá az ígéret aktusát, beszél a szociális aktusok módosulásairól is. A továbbiakban csak azokra a szociális aktusokra térünk ki részletesen, amelyek a vizsgálandó jogeset szempontjából számításba jöhetnek, így elsősorban a közléssel és az ígérettel foglalkozunk.⁴⁰⁴

4. 2. 3. A szociális aktusok módszere egy római jogi eset szolgálatban

Ha figyelmünket ezt követően ismét a gabonakereskedő felé irányítjuk, megállapíthatjuk, hogy ugyan mindaz, ami a fejében lejátszódik, még nem szociális aktus, mégis alapvető fontosságú abban a tekintetben, hogy annak alapján milyen aktus születik. Valahol itt kell elkezdenünk a belső élmény utáni keresést, amely aztán az aktusnak alapjául szolgálhat. Tétélezzük fel, hogy az a vita, amit Cicero tollából Diogenész és Antipater nézeteltéréseként ismerünk, valójában

⁴⁰¹ Érdemes említést tenni a csendes imádságról, amelyet kivételként említ ebben a gondolatmenetben Reinach. A hívő ember számára lehetséges, hogy csendes imádságban úgy szólítsa meg a Jóistent, hogy ennek során az aktus megfelel a szociális aktus kritériumainak (intencionális, spontán, másik felé irányul és szükséges azt meghallani), a negyedik jellemvonás tekintetében azonban kivételesen olyan módon tölti be a közlési funkciót, és így oly módon megy végbe a meghallás szükségessége, hogy az aktus a külvilág számára látható vagy hallható módon nem ölt testet. Mondhatjuk úgy, hogy a belső imádság csupán lélekkel rendelkezik, testtel nem. Vö. REINACH (1989b) i. m. 357.; REINACH (1989a) i. m. 161.

⁴⁰² REINACH (1989a) i. m. 160.

⁴⁰³ Uo.

⁴⁰⁴ A rendelkezés és az alávetés római jogi párhuzamairól ld. EL BEHEIRI (2023) i. m.; a kérés és a parancs tekintetében ld. EL BEHEIRI (2021) i. m.

azt a dilemmát tükrözi, ami a kereskedő fejében lejátszódik. Hogyan határozza meg a vételárat? Mi minden befolyásolja a döntésében? Hogyan gondolkodik?

a) Meggyőződés⁴⁰⁵

*De eius deliberatione et consultatione*⁴⁰⁶

A kereskedő mindenekelőtt rendelkezik az arra irányuló szándékkal vagy akarattal, hogy a gabonát, amit a szigetre hozott, eladja: ehhez nem fér kétség, éppen emiatt érkezett a Rodoszra. Tudása, információja van azzal kapcsolatban, hogy mekkora az a legalacsonyabb ár, amennyiért még megéri eladnia a gabonát. Ebbe az árba vélhetően belekalkulálja, hogy ő maga mennyiért vette, mennyibe került a szigetre szállítania, mennyi munkája volt vele, és az utazás kockázatiról (oda- és visszaút) sem szabad megfélekednie. Meghatározza tehát magában a minimális árat: mi az a legalacsonyabb ár, amiért még érdemes eladnia a gabonát. A vételár nagyságát azonban a nagy valószínűséggel a lehető legmagasabb profitra való törekvés is befolyásolja: ez lesz a skála másik vége.

Idevonatkozóan eszünkbe juthatnak azok a forráshelyek, amelyek az alku megengedettségét,⁴⁰⁷ a profit maximalizálását⁴⁰⁸ támasztják alá, és mindenekelőtt ebben a helyzetben különösen is gondolnunk kell a jól ismert gaiusi kijelentés igazságára is: „*Scimus quam varia sint pretia rerum per singulas civitas regionesque [...]*.”⁴⁰⁹ Nem is csupán a piac helyszíne, hanem a helyhez kapcsolódó speciális körülmények is hatással vannak az árra: az élelmiszerhiány, az éhínség nem elhanyagolható szempontok. E körülményeket tetézi az a helyzet, amely a rendelkezésre álló információk egyenlőtlenségéből⁴¹⁰ adódik: az adott pillanatban a gondolkozásunk középpontjába állított kereskedő az egyetlen ember a szigeten, akinek tudomása van arról, hogy úton vannak további hajók Rodosz felé – bármennyire is bizonytalan, hogy egyébként azok a hajók ténylegesen meg fognak-e érkezni majd a szigetre.

Hogy ténylegesen mi játszódhatott le a fejében, igen izgalmas kérdés. Az erről alkotott képünket messzemenően befolyásolja az az emberkép, amivel dolgozunk. Ha a neoklasszikus

⁴⁰⁵ Vö. 'Überzeugung'. Erről részletesen az egyik 1911-ből hátramaradt, elhatárolási kérdéseket tárgyaló tanulmányában ír. Ld. REINACH (1989b) i. m. 355–363.

⁴⁰⁶ Cic. De off. 3, 12, (50).

⁴⁰⁷ Paul. D. 18, 4, 21. „*Pretium non ex re, sed propter negotiationem percipitur.*”

⁴⁰⁸ Paul. D. 18, 1, 71. „*Quibus mensuris aut pretiis negotiatores vina compararent, in contrahentium potestate esse.*”

⁴⁰⁹ Gai. D. 13, 4, 3.

⁴¹⁰ 'Informationasymetrie' ld. WAIBEL (2003) i. m. 1057.

közgazdaságtan által kínált *homo oeconomicus*t látjuk a kereskedőben, akkor elegendő, ha a csak a legmagasabb pénzösszegetről számolunk be. Abból indulunk ki ugyanis, hogy emberünk a piaccal kapcsolatban megfelelő információval rendelkezik, cselekedeteit a nyereség maximalizálása mozgatja, amelynek elérése érdekében teljességgel kiszámíthatóan és hasznosan cselekszik.⁴¹¹

Ha azonban a cicerói szöveget a '*suum quam plurimo venditurus*' fordulathoz tovább olvassuk, azt látjuk, hogy a '*sapiens et bonus vir*' ennél jóval tovább megy fenomenológiai értelemben vett meggyőződésének kialakulásában. Amikor Cicero '*de eius deliberatione et consultatione*' bevezeti a valódi dilemmát, a kérdés nem csak a sok pénz elérésének perspektívájában merül fel benne, hanem a meggyőződés kialakításának kérdését a *honestas vs. utilitas* viszonyrendszerével egy magasabb erkölcsi dilemma szintjére emeli.

Az ár lehetséges nagyságával kapcsolatos fenomenológiai értelemben vett meggyőződés csak mindezek végiggondolása után alakulhat ki a kereskedő fejében. Reinach szerint a meggyőződésnek mindig alapja (*Grund*) van. Alapnak számítanak azok a tények, amelyekről az alany tudomása van, és amelyek a meggyőződés kialakulásához vezetnek.⁴¹² Ekként a meggyőződés kialakításának alapjául szolgál mindaz, amit a kereskedő a *honestas vs. utilitas* dilemmában végiggondol. Az ilyen értelemben felfogott alapot elhatárolja Reinach attól a körülménytől, amely már a cselekedetet ösztönzi – ez lenne az indító ok, a motívum (Motiv). A meggyőződés alapot feltételez, motívumot azonban nem előfeltételez. A mi esetünkben a fent ismertetett információ és tudás képezik a meggyőződés megszületésére szolgáló alapot. A meggyőződés tartalma az ár nagyságára vonatkozik. Fontos kiemelni, hogy maga a meggyőződés, bár vezethet szociális aktushoz, önmagában még nem aktus, rendelkezik azonban intencionalitással. Intencionalitása pedig megegyezik a későbbi szociális aktus intencionalitásával, vagyis ugyanarra a tárgyra irányul, mint az esetlegesen abból fakadó szociális aktus. Ha például valamivel kapcsolatban kialakul bennem egy meggyőződés, közölhetem azt másokkal. Ilyenkor a közlés mint szociális aktus intencionalitása megegyezik a meggyőződés intencionalitásával.

⁴¹¹ Az adott gondolkodást megalapozó emberkép jogi következményeiről, illetve a közgazdaságtani emberképről ld. bővebben DELI (2018) i. m. 44–52.

⁴¹² Ld. REINACH (1989b) i. m. 355.

b) Állítás⁴¹³

Abban a pillanatban, amikor a kereskedő megfogalmazza a gabona eladására irányuló akaratát és a vételár nagyságát immár nem csak önmagában, hanem külső megjelenési formában is, akkor a kereskedő belső élménye külsővé válik. Ennek legegyszerűbb formája a reinachi rendszerben az állítás lehet (Behauptung). „Valamely tényállással kapcsolatban kialakulhat bennem bizonyos meggyőződés, és ezt a meggyőződést megtarthatom magamnak. „[...]Kifejezésre juttathatom [azonban] a meggyőződésemet egy állítás formájában.”⁴¹⁴Ehhez szükség van valamilyen indító okra (Motiv). Az állítás aktus: az alany belső cselekvését feltételezi. Mivel azonban az állítás nem irányul kifejezetten egy másik személy felé, aktus ugyan, de nem szociális aktus.⁴¹⁵ „Az állítást megfogalmazhatom a magam számára anélkül, hogy valaki felé irányulna.”⁴¹⁶Az állítás sablon szövegét a következőképpen fogalmazhatjuk meg: azt állítom, hogy A egyenlő B-vel.⁴¹⁷ Például a vételár ennyi és ennyi. Az esetünk szempontjából érdemes hangsúlyozni, hogy míg a meggyőződésnek vannak, helyesebben lehetnek fokozatai (Stufungen) – ezeket a szinteket, fokozatokat végigjárhatjuk, ha eljátszunk Diogenész és Antipater dilemmájával) – addig az állítás esetében a bizonyosságnak nem lehetnek fokozatai: az 'A egyenlő B-bel' formátumból ez következik.

c) Közlés⁴¹⁸

Ha a kereskedő a vételárat azzal a szándékkal fogalmazza meg mások felé, hogy a gabonát eladja, szavait felfoghatjuk közlésként. Ha azt mondja például, hogy ennyi és ennyi gabonát ilyen és ilyen összegért kínálok – még akkor is, ha ezt a megfogalmazást a piacon a portékához kihelyezett tábláskára írja föl – többet tesz, más következményei lesznek, mint az előző sorokban vázolt állítás esetén. „A közlés esetében a mások felé fordulás lényegi jellemző.”⁴¹⁹A közlés szociális aktus, amelyet lényegénél fogva a mások felé irányultság (Fremdpersonalität) és a meghallás szükségessége (Vernehmungsbedürftigkeit) különböztet meg az állítástól. Alapeleme tehát, hogy a másik félhez eljut. Az imént vázoltak alapján

⁴¹³ 'Behauptung' Ld. REINACH (1989b) i. m. 356.

⁴¹⁴ Ld. REINACH (1989a) i. m. 161.

⁴¹⁵ REINACH (1989b) i. m. 356.

⁴¹⁶ „Ich kann die Behauptung für mich aussprechen, ohne jedes Gegenüber, an das sie sich wendete“. Ld. REINACH (1989a) i. m. 161.

⁴¹⁷ Ld. REINACH (1989b) . i. m. 356.

⁴¹⁸ 'Mitteilung' ld. különösen REINACH (1989a) i. m. 161.

⁴¹⁹ Uo.

megállapítható, hogy a közlésben megfelelő formát találtunk arra, hogy a kereskedő az ár nagyságát a potenciális vevők tudomására hozza. Ez a szociális aktus azonban a közlés kifejezésével eléri célját: belőle nem következik további aktus, nem céloz meg további cselekményeket.

Abban a pillanatban, amint a címzett a közlés tartalmát felfoghatja, a közlés mint aktus lezárul. Nem teremt olyan körülményeket, amelyek a közlés címzettjét, esetünkben a jövőbeni *emptio venditio* vevőjét tárgyalási pozícióba hoznák. Sőt, nem hogy alku helyzetbe nem kerül a vevő: e szociális aktus adta lehetőségekkel az árba való beleegyezését sem fejezheti ki. Világos tehát, hogy bár a közlés az ár tudomásra hozatalára megfelelő eszköz lenne, a konszenzuális vétel modellezésére nem kielégítő. Ahhoz egy további szociális aktusnak, az ígéret reinachi modelljének közelebbi vizsgálatára van szükség. Annál is inkább, mivel maga a szerző is ebben az aktusban látta a szerződések leírásának lehetőségét, amint erre korábban már utaltunk.

d) Ígéret⁴²⁰

A szociális aktus-tan eddig röviden bemutatott alapfogalmainak leírása során is igen óvatosan kellett bánnunk a szavakkal, hogy megőrizhessük a tárgyalt kifejezések reinachi értelmét és „tisztá, zavartalan szemlélettel magát a dolgot nézzük.”⁴²¹A szó számos köznapi és technikus értelme okán ez a körültekintés különösen igaz kell, hogy legyen az ígéret aktusával⁴²² kapcsolatos fejtegetéseinkre. A továbbiakban először a lehető legpontosabban igyekszünk vázolni az ígéret mint szociális aktus fogalmát, majd kísérletet teszünk az *emptio venditiora* való alkalmazására.

Az ígéret szociális aktus, amely a közléssel ellentétben további történések sorát nyitja meg. A további történések azonban nem feltétlenül öltenek testet szociális aktusok formájában, hanem a parancshoz hasonlóan itt is elegendő az, ha valamilyen magatartás (Tun) következik belőle. Ellentétben áll ez például a kérdés aktusával, amelynek esetén a válasz, amely maga is szociális aktus, a kérdésből fakadó történésnek tekinthető.

⁴²⁰ 'Versperchen' ld. különösen REINACH (1989a) i. m. 169. skk.

⁴²¹ Ld. REINACH (1989a) i. m. 144.

⁴²² A reinachi munkában használatos 'das Versprechen' német kifejezést a mű angol fordítását megalkotó Crosby a fogalmi tisztaság kedvéért nem is a 'promise' főnévvel, hanem az 'act of promising' fordulattal fordítja. Vö. REINACH (1983) i. m. 15.; 21.; 23; stb.

„Az ígélet, mint szociális aktus előfeltételez egy belső élményt, amely az ígélet tartalmára intencionálisan vonatkozik. [...]Az arra vonatkozó akaratról van szó, hogy valami megtörténjen, természetesen nem az ígélet címzettjén, hanem magán az ígélettevőn keresztül. Minden arra vonatkozó ígélet, hogy ilyen vagy olyan módon viselkedjünk, szükségszerűen előfeltételez egy, az erre a magatartásra vonatkozó akaratot.”⁴²³

Különös jelentőséggel bír a korábban vázolt megkülönböztetés (belső élmény, szociális aktus, és ennek külső megjelenési formája) az ígélet vonatkozásában – és talán itt érhető a legvilágosabban tetten e különbségtétel jelentősége. Reinach hangsúlyozza ugyanis, hogy az ígélet szándék- vagy akaratnyilatkozatként felfogott koncepciója tarthatatlan.⁴²⁴

„Az ígélet sem nem akarat, sem nem az akarat kinyilvánítása, hanem egy önálló spontán aktus, amely kifelé irányulva a külvilágban megjelenik. E külső megjelenési formát nevezhetjük ígéletnyilatkozatnak.⁴²⁵ Csak közvetetten lehet akaratnyilatkozat, amennyiben a spontán ígélet aktusnak szükségszerűen egy akarat (*Wollen*) szolgál alapjául. Ha magát az ígéletet akaratnyilatkozatnak kívánjuk nevezni, akkor a kérdést kétségnyilatkozatnak, a kérést pedig kívánságnnyilatkozatnak kell hívunk.”⁴²⁶

A szerző itt a jogügylettan általános, pandektista fogalmait⁴²⁷ gondolja újra. Arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy az ígélet külső megjelenési formája mint akaratnyilatkozat nem hozhat létre jogviszonyokat, a jogok és kötelezettségek forrásául nem valaminek a kinyilvánítása szolgál, hanem maga a szociális aktus. A következőképpen fogalmaz: „A jogi viszonyok világát [...] nem az akarat tehetetlen kinyilvánítása hozza létre, hanem a szociális aktusok szigorú törvény szerinti érvényessége.”⁴²⁸

⁴²³ REINACH (1989a) i. m. 166.

⁴²⁴ Határozott meglátása szerint legfeljebb közlésként lehetne felfogni az 'ich will' formában elhangzó akaratnyilatkozatot, ha az a másik felé irányul. Ekkor sem válik azonban ígéretté, ha maga a magatartás annak az érdekében áll, aki felé a közlés irányul.

⁴²⁵ A fent vázoltak értelmében ezt nevezhetjük az ígélet mint szociális aktus testének.

⁴²⁶ REINACH (1989a) i. m. 166.

⁴²⁷ Elsősorban a jogügylet és a szerződés fogalmairól van szó. „A jogügylet mai fogalmát [...] (*negotium iuridicum*) Althusius XVII. századi és Nettelbladt XVIII. századi jogtudós nyomán a német pandektista iskola alakította ki a XIX. században a szerződés fogalmából absztrahálva. Szerintük a jogügylet joghatás kiváltására irányuló akaratkijelentés. A szerződés is jogügylet, mert joghatás kiváltására irányuló akaratkijelentés, de létrejöttéhez nem elég egyetlen akaratkijelentés, hanem legalább két egybehangzó akaratnyilatkozatnak kell megülnie. A szerződés tehát a pandektista kategóriák szerint kétoldalú jogügylet.” Ld. BÓNIS (2018) i. m. [3].

⁴²⁸ REINACH (1989a) i. m. 166. Az itt használt 'streng gesetzliche Wirksamkeit' kifejezés kétség kívül a szociális aktusok apriori jellegére és abból fakadó lényegi törvényszerűségeire utal.

A következőképpen modellezhetjük az ígéret mint szociális aktus sablon szövegét: „Ich will das für dich tun.“. Amint erre Reinach kifejezetten figyelmeztet, ebben az esetben különösen nehézé teszi a megkülönböztetést, hogy az akarat külső megjelenése (die mitteilende Willensäußerung) és az ígéret kifejezése (Versprechensäußerung) ugyanúgy hangzanak. Ha tehát csak arra tekintek, amit a külvilágban hallok, könnyen összekeverhetek két egymástól lényegileg különböző szociális aktust. Más ugyanis az a közlés, amelyben valamely akaratra irányuló szándékot fejezek ki (die mitteilende Äußerung eines Willensvorsatzes) és más a fent bevezetett metaforával élve – az ígéret teste, külső oldala: az ígéret kinyilvánítása.⁴²⁹

A reinachi ígéret-fogalom tehát egy sajátos szociális aktust takar, ami lényege szerint igényt és kötelezettséget, vagyis jogokat és kötelezettségeket keletkeztet. Anélkül ugyanis, hogy az ígéret címzettjének el kellene fogadni az ígértező ígértét, az ígéret aktusa által az ígértező köteleességévé válik az ígért magatartás teljesítése.

Reinach hosszan tárgyalja azt a kérdést, hogy vajon az ígéret hatályosságához szükség van-e annak elfogadására. Hangsúlyozza, hogy a pozitív jog válasza ugyan általában az akarategyezés megkövetelése, ilyen értelemben az elfogadás szükségessége felé mutat. Ő azonban nem ezen a szinten vizsgálódik, és rá is mutat a kérdésfeltevés homályos voltára. Nézete szerint ugyanis már az sem tisztázott, mit is értünk elfogadás alatt. Az elfogadás (Annahme) öt különféle értelmét különbözteti meg: egy formális jelentést választ le⁴³⁰ négy materiális jelentéstartománytól,⁴³¹ és arra jut, hogy az ígéret hatályát legfeljebb csak akkor befolyásolja annak címzett általi elfogadása, ha az ígéret eleve feltételes ígéret, módosított szociális aktus volt.⁴³²

⁴²⁹ Vö. Uo. sk.

⁴³⁰ E formális értelemben az elfogadás egy javaslatra adott pozitív választ jelent, például egy kimondott 'Igen'-nel.

⁴³¹ A formális értelemben kimondott igen azonban materiálisan négyféle jelentést rejthet magában. Lehet (1) belső élmény: belső rábólintás, abban való egyetértés, hogy jó lesz úgy. (2) Jelentheti az elfogadás kinyilvánítását, de ezen a jelentésen már túlmutat, amennyiben (3) a kijelentéshez közlési funkció is járul. Végül takarhat (4) egy önálló, a közléstől különböző szociális aktust. Vö. REINACH (1989a) i. m. 170.skk.

Meglátásunk szerint a (2), (3) és (4) jelentés elhatárolása itt is különösen nehéz: az elhatárolás szemléltetésére alkalmas lehet a következő táblázat:

	Elfogadás kifejezése	Ígéret elfogadása mint önálló szociális aktus
iránya	bármilyen tetszőleges személy felé	szigorúan csak afelé, aki az ígéretet tette
gyakorisága	akárhányszor ismételhető	csak egyszer
ideje	múlt– jelen– jövő idejű egyaránt lehet	jelen idejű

⁴³² REINACH (1989a) i. m. 170.

e) A szociális aktusok módosulásai

Az adásvételről pontos képet csak a feltételes aktusként felfogott ígéret útján kaphatunk, így röviden szólnunk kell még a szociális aktusok módosulásai között⁴³³ a feltétel nélküli és a feltételes aktusokról. E körben két fontos megkülönböztetésre hívja fel a figyelmet a szerző. Az egyik – jogi terminológiával élve – a feltétel és az időtűzés elhatárolása, a másik pedig az aktus tartalmának, vagy magának az aktusnak feltételhez való kötése.

Feltételes aktusról beszélünk, amikor az aktus hatálya valamilyen jövőbeni bizonytalan eseménytől függ. Ilyenkor az aktus végrehajtása van felételhez kötve (bedingter Vollzug), amely eset nem keverendő össze annak bejelentésével, hogy az aktus végrehajtása későbbi időpontban történik (die Ankündigung eines eventuellen späteren Vollzugs) – ebben az utóbbi esetben maga az aktus felétel nélküli.⁴³⁴Ebben áll a feltétel és az időtűzés elhatárolása.

Megkülönbözteti továbbá a szerző a tartalom feltételességet az aktus feltételességétől. A feltételes tartalmú szociális aktus (unbedingter Akt mit bedingtem Inhalt) esetében maga az aktus feltétlen. Egy ilyen parancs például „azonnal követelményként fogalmazza meg, hogy egy bizonyos viselkedés egy lehetséges esemény bekövetkezésekor valósuljon meg. Az esemény bekövetkezésekor – bizonyos feltételek mellett – azonnal megteremti a kötelezettséget arra, hogy valamit tegyünk, vagy attól tartózkodjunk; az esemény bekövetkezése csupán ezt a kötelezettséget teszi időszerűvé.” A feltételes aktus, tehát például „a feltétel nélküli tartalmú feltételes parancs esetében ezzel szemben csak az esemény bekövetkeztével válik a magatartás követeltté, és csak abban a pillanatban hozza létre az azonnali cselekvésre vagy mulasztásra irányuló kötelezettséget.”⁴³⁵

4. 2. 4. Egy lehetséges konstrukció: feltételes ígérek találkozása

Továbbra is nyitva áll előttünk a kérdés: alkalmas-e az ígéret reinachi koncepciója az *emptio venditio* modellezésére? Azt keressük tulajdonképpen, hogy mi az a szociális aktus, vagy

⁴³³ Ide sorolható eset még pl. amikor az aktusnak több címzettje van, vagy több személy visz véghez egy aktust, de ide tartozik a képviselőlet problematikája is.

⁴³⁴ REINACH (1989a) i. m. 163.

⁴³⁵ REINACH (1989a) i. m. 164.

melyek azok az aktusok, amelyek a felek⁴³⁶ számára olyan jogokat és kötelezettségeket teremtenek, amilyenek a konszenzuális adásvételnél ismertek.

Az ígéret sablon szövegét átfordíthatjuk az adásvétel megfogalmazására. Az általánosságban megfogalmazott 'Ich will das für dich tun' mondat így hangozhat: 'Megígérem, hogy eladom neked a gabonát.' Ezzel a mondattal feltétel nélküli ígéretet fogalmaztunk meg, tehát sem az ígéret tartalma, sem annak végrehajtása nem függ valamely esemény bekövetkezésétől. Bár első hallásra hasonlít az adásvételhez, mégsem alkalmas ez a mondat a konszenzuális *emptio venditio* leírására. Sokkal inkább a *stipulatio*ból származó kötelezettség modellezéséhez hasonlít.

Az ígéret mint aktus Reinach szerint az ígéret címzettjénél azonnal jogot keletkeztet a megígért magatartás követelésére. Ezek szerint az iménti mondat alapján a vevő minden további megegyezés nélkül azonnal követelhetné az eladótól a gabona átadását. Anélkül ígérné meg így az eladó a teljesítést, hogy bármiféle biztosítéka keletkezett volna a kétoldalú viszonyra, egyenlőségre, kölcsönösségre.

A feltételes aktusok között kell vizsgálnunk ahhoz, hogy ezt az egyenetlenséget kiküszöböljük, és közelebb jussunk az *emptio venditio*hoz. A feltételes aktus, vagyis az eladó által tett ígéret hatályossága a vevő esetleges viszont-ígéretétől kell, hogy függjön. Ez az a jövőbeni bizonytalan esemény, amely ebben az esetben hatással lesz az aktus létrejöttére. A fent vázolt megkülönböztetés fényében az is világos, hogy akkor jutunk el a kívánt eredményhez, ha nem az aktus tartalmát, hanem magát az aktust tesszük feltételessé. Következésképpen az esemény (a vevő ígérete) esetleges bekövetkeztével teremődik meg az eladó azirányú kötelezettsége, hogy az adott mennyiségű gabonát a vevőnek meghatározott összegért eladja.

Egyre világosabban látszik azonban, hogy nem csak az eladó aktusára, hanem a vevő esetleges aktusára is figyelemmel kell lennünk ahhoz, hogy az adásvételről teljes képet kapjunk. Az eladó feltételes ígéretének találkoznia kell a vevő feltételes ígéretével. És csak a kölcsönös feltételek kölcsönös teljesítésének lehetősége révén születhet meg a kívánt konszenzuális adásvétel az abból származó jogokkal és kötelezettségekkel. Az *obligatio* szintjén szinallagmatikus viszony

⁴³⁶ Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a felek alatt a gondolkodásunk kiindulópontjául szolgáló eset szereplőit: a gabonakereskedőt illetve a rodosziakat értjük. A lehetséges konstrukció keresése során az egyszerűség és a könnyebb megértés okán rájuk nézve mindvégig az 'eladó' illetve a 'vevő' fogalmakat használjuk.

csak úgy jöhet létre, ha az egyik oldal ígérete a másik oldal ígéretének létét feltételezi: az egyik feltételes ígélet hatálya a másik feltételes ígélet megszületésétől függ.⁴³⁷ A két ígélet tehát az adásvételnél komplementer módon kell, hogy kiegészítse egymást. A két feltételes szociális aktus egymástól függ.

Felmerül a kérdés, hogy amikor az ígélet blanketta szövegét a konszenzuális *emptio venditio*ban kívánjuk konkretizálni, melyek lesznek azok az elemek, amelyek belefogalmazandók a szövegbe. Vagyis a 'Ich will das für dich tun' miként konkretizálható az adásvétel esetén. Meglátásunk szerint úgy is feltehetjük a kérdést: mi az, ami az *emptio venditio* lényegéhez, fenomenológiai értelemben vett apriori törvényszerűségeihez tartozik.

A reinachi fenomenológiát lényeg-fenomenológiának is mondhatjuk. Ha az ő megértési módját kívánjuk az adásvételre alkalmazni, e jogviszony lényegét kell megragadnunk. A lényeg pedig abban áll, ami a szerződés létét érinti. Az eladó és a vevő, az áruban és a vételárban való megegyezés az, ami a külvilágban megjelenik. Ez az, amit meg lehet ragadni és le lehet írni. A kölcsönös ígéletek találkozása létrehív valamit, amit le lehet írni, ami ugyan térben nem létezik, de időben igen: eleje és vége van. És teljesíteni lehet.

E megfontolások után most már csak annyi van hátra, hogy a megfogalmazásokra ügyelve, valóban az *emptio venditio* koncepcióját teremtsük meg az ígéletekkel.

Mi történik, ha az eladó ígéletét úgy fogalmazzuk meg például, hogy 'Megígérem, hogy eladok neked egy mérő gabonát, ha fizetsz 100-at' illetve a vevőét a 'Megígérem, hogy adok neked 100-at, ha eladsz nekem egy mérő gabonát' fordulattal?⁴³⁸ Ebben az esetben ugyan teljesül abbéli elvárásunk, hogy az ígéletekből szinallagmatikus kötelem fakadjon. Az ilyen módon létrejövő szerződés azonban nem konszenzuál-, hanem reálszerződés lesz. A névtelen szerződések közé sorolható *do ut des* konstrukcióját látjuk magunk előtt. Ez a megfogalmazás a 'ha fizetsz 100-at' fordulattal ugyanis arra utal, hogy csupán az egyik fél teljesítése után kényszeríthető ki a másik fél teljesítése.

Meglátásunk szerint az *emptio venditio*ra illő megfogalmazás a következőképpen hangzik:

⁴³⁷ Vö. genetikus szinallagma fogalmával, amely szerint a két kötelem együtt áll fenn: az egyik érvényessége a másik érvényességét feltételezi. Itt a két ígélet egymás létét feltételezi.

⁴³⁸ Hangsúlyozzuk, hogy a 'megígér' szót ebben a gondolatmenetben nem a technikus értelemben vett római jogi *stipulatio*ra, hanem a reinachi 'Versprechen'-re (ígélet mint szociális aktus) vonatkozó értelmében használjuk.

Eladó: 'Megígérem, hogy eladok neked X mennyiségű gabonát azzal a feltétellel, hogy megígéred, hogy Y-t fizetsz nekem érte.'

Vevő: 'Megígérem, hogy Y-t fizetek neked azzal a feltétellel, hogy megígéred, hogy eladsz nekem X mennyiségű gabonát.'

A vázolt két ígéret egymással komplementer viszonyban áll. Mindkettőben megjelenik az adásvétel két lényeges eleme: az áru és a vételár, amelyek egymás ellentételezéseként mutatkoznak meg. Az egyik ígéret léte a másik ígéret lététől függ. Nem a teljesítés (vételár kifizetése, áru átadása), hanem maga az ígéret függ a másik fél ígéretétől.

Megvizsgálható a feltételes ígéretek találkozása a keresetek oldaláról is. Mindazt, amit a két egymást komplementer módon kiegészítő ígéret kapcsán a szociális aktusok oldaláról nézve megfigyelhettünk, megmutatkozik a római *emptio venditio* kereseteiben. A konszenzuális adásvétel *acti*óinak formulái ugyanis éppen úgy kölcsönösen feltételezik egymást, mint az imént vázolt két feltételes ígéret. A *praetor* formuláinak szóhasználata az *actio empti* és az *actio venditi* esetében csaknem megegyezik; azok (a felek megnevezésén túl) csak a *demonstratio* szövegében térnek el egymástól, és a felek egyenrangúságáról tesznek tanúbizonyságot.⁴³⁹

	Actio empti	Actio venditi
demostratio	<i>Quod Aulus Agerius de Numerio Negidio hominem, quo de agitur, emit, qua de re agitur,</i>	<i>Quod Aulus Agerius Numerio Negidio hominem, quo de agitur, vendidit, qua de re agitur,</i>
intentio	<i>quidquid ob eam rem Numerium Negidium Aulo Agerio dare facere oportet ex fide bona...</i>	<i>quidquid ob eam rem Numerium Negidium Aulo Agerio dare facere oportet ex fide bona...</i>
condemnatio	<i>eius iudex N. Negidium A. Agerio condemnato; si non paret absolvito.</i>	<i>eius iudex N. Negidium A. Agerio condemnato; si non paret absolvito.</i>

⁴³⁹ A formulák szövegét Mantovani munkája nyomán idézzük. Ld. MANTOVANI (1999) i. m. 53. sk.

Az *actio empti* és *actio venditi* ugyanarra a jogviszonyra (adásvétel) utal az egyik, illetve a másik szerződő fél szemszögéből. A felperes igényét tartalmazó *intentio* magában foglalja a fenomenológiai értelemben vett állítást, közlést. Tulajdonképpen a követelés formulába emelését jelenti. Az *intentio* mind a két formula esetében a '*dare facere oportet ex fide bona*' kitévelt tartalmazza.⁴⁴⁰ A *demonstratio* az *intentio* pontosítását célozza. A felperes igényét határozza meg közelebbről azzal, hogy beemeli a formulába magát az adásvételt. Ennek segítségével rajzolja meg, hogy az *in ius concepta actio* mint *bonae fidei iudicium* milyen tényállás alapján születik meg.

Ez nyilvánvalóan máshogy hangzik, ha az eladó, és máshogy, ha a vevő szeretné igényét perbe vinni. Mindkettőre igaz azonban, hogy a tényállás valamely fontos elemét emeli a formulába, ami a felek nagyfokú szabadságának bizonyítékául szolgál.

Az, amiben megegyeztek (*id quod actum est*), annak jogalapját tekintve és a legfontosabb körülményeket illetően is a formula részévé válik. A *demonstratiót* és az *intentiót* együtt kell olvasni. A kettő együtt adja ki azt, ami az adásvétel peresíthetőségét jelenti. A formula aszerint alakul, amint a kölcsönös ígéretek alapján a valóságban a konszenzuál szerződés megjelent. Az pedig, hogy a formula szavai nem a levegőben lógnak, hanem azoknak érvényt lehet szerezni, megint csak szociális aktus révén mutatkozik meg.

A *condemnatio* felhatalmazás a bírónak, amely aztán jogot keletkeztet. Szociális aktusok révén jön létre az adásvétel, és ha vita támad a felek között, szociális aktus az is, ahogyan a vita jogi úton rendeződik. Jog keresetekből származik: jogkeletkeztető aktus a *condemnatio* révén születik meg. A *praetor* nem alkot jogot, csak jogot szolgáltat. *Imperiumánál* fogva azonban felhatalmazhatja a bírót, hogy döntést hozzon a vitás ügyben, és e döntéssel jogot keletkeztessen, – hogy *inter partes* vagy *erga omnes* hatállyal, az már más kérdés. A formula feltételes összetett mondata reinachi értelemben felfogható állításnak, közlésnek (*demonstratio*, *intentio*) és felhatalmazásnak (*condemnatio*).

Ha visszatérünk a vételár-mérték meghatározásának problematikájára, összességében a következő megállapításokat tehetjük. Az *emptio venditio* szociális aktusok révén úgy modellezhető, hogy abban két feltételes ígélet található, amelyek kiegészítik egymást, és egymást kölcsönösen feltételezik. Így ragadható meg a lényege. Ezzel azt mondhatjuk, hogy a két ígélet egymásra utalt léte e szerződés apriori lényegéhez tartozik. Meglátásunk szerint itt

⁴⁴⁰ A '*dare facere oportet*' kapcsán Mantovani Gaiust (Gai. 4, 131a) és Papinianust hivatkozza (Pap. D. 46, 2, 27.). Ld. MANTOVANI (1999) i. m. 54.

ragadható meg a vételár nagyságával kapcsolatban a *circumventio* kérdésköre is. Ebben az egymásra utalt helyzetben a *circumventio* tekintetében az egyenrangú felek mozgásterének kijelöléséről van szó: annak a kölcsönös mozgásternek a meghatározását jelenti, ami a konszenzuális adásvétel lényegi törvényszerűségeihez tartozik.

Gondolkozásunk középpontjában az adásvétel mint fenomén áll. Magunk előtt látjuk az eladót és a vevőt, akik az áruban és annak vételárában megegyeznek. Az áru tekintetében a dolog természetéhez az tartozik, hogy adottságként foghatjuk fel. Látjuk magunk előtt. Magában hordozza mind a látható, mind pedig a kívülről, első ránézésre észre nem vehető tulajdonságait, de rajta változtatni nem tudunk. Pillanatfelvétel. Ezzel szemben a vételár pénzben áll. Ennek természetéhez az tartozik, hogy összegét csökkenteni illetve növelni lehet mindaddig, ameddig rá nézve a megegyezés meg nem szünetlik. A változás lehetősége az ár tekintetében megragadható a szerződés létrejöttékor. Az áru tekintetében csak utólagos orvoslás jöhet számításba. Ez azt jelenti, hogy a szerződés megkötésekor mindenfajta ügyeskedés az árban csapódik le. A dolgon a felek nem tudnak változtatni, annak vételárán igen. Azokat a kérdéseket, amelyek az áruval kapcsolatban felmerülnek, utóbb tudják rendezni azok között a keretek között, amelyeket a jogrendszer biztosít számukra.⁴⁴¹

Maga a *circumventio* az árral kapcsolatban vagy a szerződést megelőző közlés keretében történik, vagy magának a feltételnek a megfogalmazása során. Az ár nagyságára vonatkozóan emögött, amint láttuk, valamilyen motívum áll.

Azt állíthatjuk, hogy a *circumventio* motívumként jelenik meg, amely a szerződés érvényességét nem befolyásolja. Ebben az értelemben a természetes megengedettség azt jelenti, hogy amennyiben az ár nagysága mögötti motívum a rászedés, ez nem hat ki a szerződés érvényességére.⁴⁴²

⁴⁴¹ Joggal vetődik föl a kérdés, hogy ha egymás vételárban való rászedésének lehetősége beletartozik az adásvétel apriori lényegébe, és mint ilyen, az *emptor* és *venditor* ígéretének (szociális aktus) szövegébe bele értendő, miért nem fordítunk figyelmet ehelyütt az adásvétellel kapcsolatos egyéb fontos előírásokra. Ezek között különösen is a szavatosság problematikája érdemel kiemelés. A jogszatosság és a kellékszavatosság egyrészt alapvetően az áruval kapcsolatban vetődik fel, így vizsgálódásaink fókuszán kívül esik. Ez a megállapítás azonban önmagában nem indokolhatná, hogy ne foglalkozzunk vele. Ami viszont kiemelés érdemel, az az, hogy mind a jogszatosság, mind pedig a kellékszavatosság a pozitív jog intézményei. Nem tartoznak az adásvétel apriori lényegéhez. Azt tapasztaljuk azonban, hogy a pozitív jog reagál arra a valóságra, amelyben alkalmazásra kerül. A *praetori* illetve az *aedilisi* ediktum elébe siet ezeknek a magatartásoknak, amelyek az áru tekintetében nem megengedettek és biztosítja a jogvédelmet a sérelmet szenvedett fél számára.

⁴⁴² Élesen el kell határolni egymástól az árral kapcsolatos *circumventi*ót és a megtévesztést. A megtévesztés nem motívumként jelenik meg: ilyenkor nem a valódi szociális aktus jön létre, csupán annak látszata. Vö. REINACH (1989a) i. m. 162.

Mindezek után rátekinthetünk a *circumventio* magatartásra is mint fenoménre. E magatartással találkozunk egyrészt jelen fenomenológiai vizsgálódás során mint az *emptio venditio* körében felmerülő, motívumként megjelenő magatartással, amely, amint láttuk, nem vezet az adott szerződés érvénytelenségéhez. Másrészt, láttuk korábban, hogy a *Digesta* különféle forráshelyein fölmerülő esetekben általában olyan cselekvést takar, amely jogilag elvetendő.⁴⁴³ Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy nem tudjuk teljes bizonyossággal állítani, hogy általában a *circumventio* lényegéhez a megengedettség vagy a meg nem engedettség járul, még akkor sem, ha jóval gyakoribb ez utóbbi értelemben vett előfordulása. Éppen ez indokolja, hogy a konszenzuális adásvétel viszonylatában, ahol egymást kizárólag az ár tekintetében rá lehet szedni, a *circumventio* megengedettségét kifejezetten meg kell fogalmazni.

4. 3. RÉSZÖSSZEGRÉS

A fejezet zárásaként két csomópontban foglaljuk össze az itt vázolt gondolatmenetet. Elsőként a reinachi fenomenológia, és annak római jogra való alkalmazhatósága kapcsán, ezután pedig kifejezetten az *emptio venditio* illetve az *idem Pomponius* mondat vonatkozásában tett megállapításainkat összegezzük röviden.

A reinachi apriori jogtan koncepciója nem magasabb szintű jogról, a jog felett álló jogról, vagy valamiféle jog előtti létezőről gondolkodik – bármennyire is félrevezető lehet ebben az értelemben az apriori kifejezés. Sokkal inkább azt vallja, hogy létezik olyan tiszta jog, amely a gyakorlattól illetve a pozitív jogtól független, és amely önálló törvényszerűségekként mutatkozik meg előttünk. Képesek vagyunk ennek kategóriáit felfedezni, ha megfelelő szemlélettel állunk hozzá, és a vizsgálat tárgyául választott dologra előítéletektől, prekoncepcióktól mentesen tekintünk. Az ekképpen megragadható és leírható összefüggések sohasem olyanok, amelyeket magunk alkotunk vagy generálunk: csupán megláthatjuk azt, ami egy-egy fenomén lényegében rejlik.

A jogi képződmények (juristische Gebilde) bírnak olyan léttel, amely független attól, hogy az ember felfogja-e azt, valamint belőlük apriori tételek következnek. A pozitív jog a reinachi

⁴⁴³ Ld. jelen dolgozat 1. fejezete.

rendszerben szabadsággal bír: megteheti, hogy figyelemmel van ezekre az összefüggésekre, azonban el is térhet azoktól.

A szociális aktusok és általuk a lényegi törvényszerűségek tehát különös kapcsolatban állnak a pozitív joggal.⁴⁴⁴A normatív módon szabályozott értelmezési közeg nem érinti az apriori törvényszerűségek érvényességét. Ezzel együtt a pozitív jog megteheti, hogy figyelemmel van ezekre az alapvetésekre. Mindvégig fontos ezért szemünk előtt tartani, hogy a valóságban kimondott fordulataink kötő ereje mögött hogyan állhatnak az apriori jogtan alapvetései. Reinach felhívja a figyelmet arra, hogy milyen szolgálatot tesznek az apriori lényegi törvényszerűségek, és ezeken keresztül a szociális aktusok a polgári jog számára: példaként éppen az adásvétel „megveszem” „eladom” nyilatkozatainak tartalommal való feltöltését hozza:

„A pozitív jog szabadsága nem csak arra terjed ki, hogy a lényegi törvényszerűségektől eltérve bizonyos szociális aktusokhoz olyan következményeket rendeljen, amelyek az igazságosság, a forgalom biztonsága, vagy bármely más jogilag megfontolandó célszerűség érdekében szükségesnek látszik, hanem arra is, hogy a többé-kevésbé homályos tartalmú ügyleti nyilatkozatokat bizonyos szociális aktusok fényében értelmezzen.”⁴⁴⁵

Ami az *emptio venditi*óra vonatkozó következtetések összegzését illeti, először is leszögezzük, hogy az *emptio venditio* leírható két feltételes szociális aktus találkozásaként, amelyek egymást komplementer módon egészítik ki. Ennek kapcsán rámutattunk arra, hogy a két feltételes ígélet egymásra utaltsága kirajzolódik az *actio empti* és az *actio venditi* formuláiban is. Ezzel azt mondhatjuk, hogy az *emptio venditio* praetori formulái tanúsága szerint a római jog korabeli adásvétel koncepciója összecseng annak apriori lényegével.

Mivel az árura adottságként tekintettünk, a vételár vonatkozásában pedig hangsúlyoztuk annak összecszerűségében, ebből fakadóan pedig természetében rejlő, a megegyezés pillanatáig fennálló változtathatóságát, azt állapítottuk meg, hogy az adásvételnél az alku során mindenfajta ügyeskedés az árban csapódik le. A *circumventio* az ár tekintetében

⁴⁴⁴ Vö. jelen fejezet 1.2.3.

⁴⁴⁵ REINACH (1989a) i. m. 173.

fenomenológiai értelemben motívum: ennek *naturaliter* volta, természetes megengedettsége azt jelenti, hogy előfordulása a szerződés érvényességét nem érinti. A *circumventio* annak a kölcsönös mozgástérnek a kijelölését jelenti, amelyben a felek a vételárat meghatározhatják, és amely a vételár vonatkozásában az *emptio venditio* apriori lényegéhez tartozik.

Összességében tehát, ebben a fejezetben két szinten vizsgáltunk: egyrészt sor került az *emptio venditio* mint jogi képződmény (juristisches Gebilde) modellezése a szociális aktusok útján, másrészt pedig az *idem Pomponius* mondat, közelebbről a *circumvenio* ige és a *naturaliter* adverbium értelmének elhelyezésére az *emptio venditio* apriori fogalmában. Az ezirányú kutatás eredményei egybevágóak mindazokkal a megállapításokkal, amelyeket az *idem Pomponius* mondat vonatkozásában az előző fejezetekben tettünk: a *circumventio naturaliter* megengedett, ahol a *naturaliter* a dolog természetére utal: az árban való megegyezés, alkudozás természetes velejárója a *dolus* határát el nem érő ügyeskedés.

Akkor, amikor kísérletet tettünk arra, hogy a római jogi gondolkodás alapvető struktúrái közül az adásvételt kiemelve fenomenológiai gondolkodásunk középpontjába állítsuk azt, végső soron azt mutattuk meg, hogy a fenomenológia mint módszer működik – normatív következtetéseket azonban nem várhattunk a vizsgálattól, mert azzal a módszer lényegét tévesztettük volna szem elől.

Az a kereskedő, akinek a szemüvegén keresztül az árképzés problematikáját vizsgáltuk, *vir bonus* volt. Amit Diogenész tőle elvárt, az nem volt több a jogi keretek akkurátus betartásánál. A keretek kijelölését segítik a lényegi törvényszerűségek is. Hogy az erkölcsi elvárások ebben a tekintetben milyen mértékben jöhetnek számításba, további vizsgálódások tárgyát képezheti. Az a vita, amit Tarsosi Antipater és Babiloni Diogenész egymásnak feszülő gondolataiból ismerünk, más megközelítésben – a jogi és erkölcsi dilemmát egy pillanatra félretéve – a világ eltérő felfogásából származik.⁴⁴⁶ Összességében jó üzletet szeretne kötni mind a két gondolkodó: nem kérdés, hogy mind a ketten ugyanarra törekszenek, csak egészen máshogy kívánnak eljutni a kitűzött célig. Onnan is megközelíthetjük a kérdést azonban, hogy bár mindketten a jó ügyletre törekszenek, mégis mást értenek 'jó' alatt. Az egyikük azonnali, maximális győzelemre hajt, amelynek érdekében minden szükséges szabályt betartat, de nem vállal ezen felül olyan kockázatot (pl. további információk megosztásával), amely a profitot

⁴⁴⁶ Erre Göttlicher is utal a különféle sztoikus felfogások kapcsán. Vö. GÖTTLICHER (2004) i. m. 34–40.

rövidtávon csökkentené. A másikuk távolabbra tekint, és a kölcsönös, hosszútávú nyíltabb együttműködés reményében hajlandó kockáztatni a pillanatnyi profitmaximalizálást. Bízunk abban, hogy összességében akkor jár jól, ha a másik is úgy áll hozzá az ügyletkötéshez, ahogyan ő.

AEQUITAS

5. FEJEZET:

SUUM CUIQUE TRIBUERE. IGAZSÁGOSSÁG CICERO ÉS ULPIANUS NYOMÁN

Mindaz, amit eddig elmondtunk, egy további távlat megnyitása után kiált. Részben érintettük eddig, itt azonban röviden összegeznünk kell a szempontrendszerét. Milyen kapcsolatban áll az *idem Pomponius* mondat az igazságossággal? Azt reméljük, a bevezetőben kellő magyarázattal szolgáltunk arra, hogy az *idem Pomponius* mondatra miért ne a (hagyományos értelmében vett) *iustum pretium*, azon keresztül pedig ne a *laesio enormis* szűrőjén keresztül tekintsünk. Mégis szükség van arra, hogy miután a mondatot előítéletektől mentesen megvizsgáltuk, az Ulpianus világára jellemző igazságosság-koncepció mérlegére helyezzük mindazt, amire idáig eljutottunk.

Ulpianus igazságosság-fogalma abba a szellemi örökségbe illeszkedik, amely elsősorban Arisztotelész és Cicero munkássága révén ismerhető meg.⁴⁴⁷ A következőkben Cicero műveiből néhány olyan forráshelyet említünk, amelyek az általa használt igazságosság-fogalom vázolásával arra világítanak rá, hogyan viszonyul az ő felfogásában az igazságosság a jog világához.⁴⁴⁸

Elsőként leszögezendő, hogy az igazságosság Cicerónál szubjektív értelemben érény. Vagyis olyan értékkel bíró kategória, amely önmagában kívánatos,⁴⁴⁹ amelynek megvalósítására a *vir bonus*, az erényes ember életével, cselekményeivel törekszik.⁴⁵⁰ Az igazság megismerhető: az erkölcsi jó többek között éppen az igazság feltárásán és a gyakorlatban megmutatkozó bölcsességen alapul.⁴⁵¹ Az erényes ember ugyanis képes arra, hogy a jót tegye, mert a *communis intelligentia* segít annak felismerésében, mi erény, és mi nem az: „a természet [ugyanis] úgy alkotta meg számunkra közös képzeinket, és úgy alapozta meg őket lelkünkben, hogy a tisztességes dolgokat erényként, a gyalázatosakat pedig bűnökként tartsuk számon.”⁴⁵²

⁴⁴⁷ WALDSTEIN (1994) i. m. 31–45.

⁴⁴⁸ Vö. WALDSTEIN (1996) i. m. 1–71.

⁴⁴⁹ Cic. fin. 5, 23; Cic. leg. 1, 48. „*Sequitur (ut conclusa mihi iam haec sit omnis oratio), id quod ante oculos ex iis est quae dicta sunt, et ius et omne honestum sua sponte esse expetendum.*”

⁴⁵⁰ Cic. leg. 1, 48. „*Ergo item iustitia nihil expetit praemii, nihil pretii: per se igitur expeditur eademque omnium iuratum causa atque sententia est.*”

⁴⁵¹ Cic. de off. 1, 15. „*Sed omne, quod est honestum, [...] Aut enim in perspicientia veri sollertiaque versatur [...]*”.

⁴⁵² Cic. leg. 1, 44. A magyar fordítás Simon Attila munkája ld. CICERO (2008) i. m.

Igazságosságnak azt a lelkiállatot (*animi affectio*) nevezi, amely „mindenkinek megadja, ami illeti és az emberi kapcsolatok [...] szövetségét nagylelkűen és méltányosan őrzi [...]”.⁴⁵³

Az igazságosság (*iustitia*) a természet adta renddel (*natura*) szoros összefüggésben áll:⁴⁵⁴ csakis akkor létezik igazságosság, ha a természettől fogva áll fönn,⁴⁵⁵ a természetből fakad.⁴⁵⁶ Cicero úgy látja, az igazságosság követelményei objektíve adottak. Mindez kiderül abból, amit a jó és rossz törvény megkülönböztetéséről ír. Nem minden igazságos, ami törvényben foglaltatik, csak azért, mert törvény alakját ölti. Létezik törvényes jogtalanság, még akkor is, ha abban a többség akarata nyilvánul meg.⁴⁵⁷ A jó törvényt a rossztól pedig kizárólag a természet zsinórmértéke alapján lehet elhatárolni.⁴⁵⁸ A különbségtételhez tehát objektív kritériumra van szükség, ez pedig a *naturae normában*⁴⁵⁹ mutatkozik meg.

Az igazságosságra való törekvés az előbbiekből adódóan az állami élet során is kihívás. Cicero a *De re publica* című művében ezt írja: „nem elegendő, ha az erényt, mint valami művészetet úgy birtokoljuk, hogy nem gyakoroljuk [...] Legfőbb gyakorlása pedig az állam kormányzása.”⁴⁶⁰ Az erény teljes egészében a gyakorlati megvalósításra épül. A jog és az állam elválaszthatatlan attól a társadalomtól, ahol megszületik. Az állam kormányzására alkalmas emberek a társadalomból kerülnek ki. A társadalom legkisebb egysége, alapja a család, amelyet Cicero *quasi seminarium rei publicae*nek⁴⁶¹ nevez.⁴⁶² A társadalom az erények gyakorlásának színtere. Az igazságosság konkrét megvalósítása is a gyakorlatban lehetséges, melynek fontosságára Cicero is felhívja a figyelmet.⁴⁶³ Az erények gyakorlásában kimagasló elődök példája formálja a rómaiak gondolkodását. Az állami élet irányításában is úgy kell eljárni, amint azt a társadalom egyes tagjaitól ügyes-bajos dolgaikban elvárják. Zlinszky a római közjog

⁴⁵³ Cic. fin. 5, 65. ford. Vekerdy József ld. CICERO (2007) i. m.

⁴⁵⁴ Vö. WALDSTEIN (1996) i. m. 53. sk.

⁴⁵⁵ Cic. leg. 1, 42.

⁴⁵⁶ Cic. fin. 2. 59. „*Sed nimis multa perspicuum est enim, nisi aequitas, fides, iustitia proficiscantur a natura, et si omnia haec ad utilitatem referantur, virum bonum non posse reperiri.*”

⁴⁵⁷ A többségi elv kapcsán érdemes XVI. Benedek pápa gondolataira is utalni: „A jogilag szabályozandó kérdések nagy részében a többség elégséges kritérium lehet. Azonban nyilvánvaló, hogy a jog alapvető kérdéseiben, amelyek az ember és az emberiség méltóságára vonatkoznak, a többségi elv nem elegendő...” Vö. A jogállam alapjai, XVI. Benedek pápa 2011. szeptember 22-én mondott beszéde a Bundestag előtt. Ford. Radványi Anna ld. WALDSTEIN (2012) i. m. 217. E fordítással kapcsolatban ld. RADVÁNYI (2014) i. m.

⁴⁵⁸ Vö. Cic. leg. 1, 43–44.

⁴⁵⁹ Ld. WALDSTEIN (1996) i. m. 56.

⁴⁶⁰ Cic. rep. 1, 2. ford. Hamza Gábor. Ld. CICERO (1995) i. m.

⁴⁶¹ Cic. off. 1, 54.

⁴⁶² Vö. EL BEHEIRI (2008) i. m. 31.; ERDŐDY (2012a) i. m. 53. sk.

⁴⁶³ Cic. off. 1, 19.

kapcsán arról beszél, hogy Róma jogállam⁴⁶⁴ volt. Az igazságosság legmagasabb szinten való érvényre juttatása nélkül nyilvánvalóan nem állhatna meg ez az állítás.

Az igazságosságról írottak arra mutatnak rá, hogy csakis emberközi relációban⁴⁶⁵ lehetséges annak megvalósítása. Ezt a felfogást tükrözi az a megállapítás is, amely az igazságosság gyakorlati megvalósítása során is mércéül szolgálhat: Cicero szerint ugyanis az igazságosság alapja a hűség, vagyis szavaink és megállapodásaink állandósága és valódisága.⁴⁶⁶

Mindebből az látszik, hogy Cicero arisztotelészi örökséget közvetít: az igazság természettől fogva adott és az ember számára megismerhető, az igazságosság nélkül pedig nem is lenne szükségünk filozófiára.⁴⁶⁷ A következőképpen fogalmaz: „[...] az összes gondolat közül, amely a filozófusok vitáiban fölmerül, nincs előbbre való annak világos felismerésénél, hogy az ember igazságosságra született, és hogy a jogot nem a vélekedés, hanem a természet alkotta meg.”⁴⁶⁸

A jog és igazságosság kapcsolatáról mondtak a klasszikus római jog szerint abban teljesebben ki, amit Ulpianus vall: „*nomen iuris [...] est autem a iustitia appellatum*”⁴⁶⁹ vagyis hogy a jog az igazságosságból származik.⁴⁷⁰ Nyilvánvalóan nem etimológiai, hanem lényegi értelemben.⁴⁷¹ Jog és igazságosság egymástól elválaszthatatlan. Mindez abból is kitűnik, hogy

⁴⁶⁴A jogállamiság fogalmát a források nyilvánvalóan nem tartalmazzák, azokat az elveket azonban, amelyek a jogállamiság kritériumainak tekinthetők, a rómaiak is figyelembe vették, alkalmazták. Zlinszky a Rechtsstaat Rom című munkájában a jogállamiság kritériumaként a következőket sorolja föl: az államhatalom jog általi világos, szigorú behatárolása, a törvényhozás joghoz kötöttsége, hatalommegosztás, a hatalomhordozó felelőssége, az igazságszolgáltatás függetlensége, a jog etikai tartamának, értékeinek elismerése, úgyis, mint igazságosság, jobbiztonság, szabadság, és a szociális béke megőrzése. Wolfgang Waldstein ezeket a kritériumokat Zlinszky János 80. születésnapja alkalmából mondott köszöntőjében a természetjog létének elismerésével egészíti ki. Zlinszky hangsúlyozza, hogy a római jog, mely a szakrális szférából emelkedett ki, eredeténél fogva értékorientált. Vö. ZLINSZKY (2008) i. m.108.

⁴⁶⁵Vö. Aristot. Nic. Eth. 5, 3. E tényező fontosságára a klasszikus filozófiai tradíció kapcsán Frivaldszky is több helyütt felhívja a figyelmet. Vö. különösen FRIVALDSZKY (2007) i. m. 153–162; 389. skk. A modern gondolkodás tekintetében vö. FRIVALDSZKY (2008) i. m. 95–120.; FRIVALDSZKY (2012) i. m. 157–158. „Ekképpen a *iurisprudentia* nem csupán egyik, hanem talán legfőbb kifejezési formája a dialektikus filozófia igazságkeresésének, minthogy a '*vera philosophia*' a gyakorlati igazságot, az igazságos és méltányos megoldást, elrendezést keresi, és képviselői pedig azt gyakorolják az emberi viszonyokban.”

⁴⁶⁶Cic. off. 1, 23. „*Fundamentum autem est iustitiae fides, id est dictorum conventorumque constantia et veritas.*”

⁴⁶⁷Cic. fin. 2, 51. A tisztességről és az igazságosságról mondja Torquatusnak: *te decebat iis verbis uti, quibus si philosophi non uterentur, philosophia omnino non egeremus.* ford. vö. Vekerdy József CICERO (2007) .

⁴⁶⁸Cic. leg. 1, 28: „*nos ad iustitiam esse natos, neque opinione sed natura constitutum esse ius*”. Ford. Simon Attila ld. CICERO (2008) i. m.

⁴⁶⁹Ulp. D. 1, 1, 1pr: „*Iuri operam daturum prius nosse oportet, unde nomen iuris descendat. est autem a iustitia appellatum [...]*”

⁴⁷⁰Vö. EL BEHEIRI (2009) i. m. 9.

⁴⁷¹Waldstein idézi Lübtow gondolatait, aki minderről a következőket mondja: „[Ulpianus] nem a *ius* szó nyelvi eredetét kívánja megadni, hanem azt akarja kifejezni, hogy a jog az igazságosságban leli eredetét. Nem érdemli meg ezért a helytelen etimológia miatt ráaggatott vádakat.” LÜBTOW (1948) i. m. 469. Idézi még: WALDSTEIN (1994) i. m. 32.

egyik részről az igazságosság „*constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi*”,⁴⁷² vagyis állandó és örökös törekvés arra, hogy mindenkinek megadjuk azt, ami őt megilleti, másrészről, egy másik forráshely szerint, a *ius suum cuique tribuendi* a jog előírásai közé tartozik.⁴⁷³ Az igazságosság tehát azokban az emberi cselekedetekben ölt testet:⁴⁷⁴ mindenkinek meg kell adni azt, ami megilleti.

Az eddig elmondottak tükrében válik igazán érdekessé annak vizsgálata, hogy a rómaiak gondolkodásában ily jelentős szerepet betöltő erény hogyan nyilvánul meg mindennapi életükben, milyen szerepet tölt be a szerződések világában. Mit jelent a *ius suum cuique tribuere* a gyakorlatban, mi a másikat megillető *debitum*?

A vizsgálódások azt mutatják, hogy *circumventio* mint magatartás egyenrangú felek között megengedett a vételárral kapcsolatban. Eszerint kirajzolódik előttünk az ár nagyságának kialakításával kapcsolatban egy olyan kölcsönös mozgástér, amelyet a jog rendjén nem ér korlátozás.

Úgy tűnik tehát, hogy arra a kérdésre, hogy mi a másikat megillető *debitum*, a vételár tekintetében a jog világában az *id quod actum est* választ adhatjuk; azokon a kereteken belül, amelyeket az *emptio venditió*ra vonatkozó tudásunk behatárol. A *bonae fidei obligatió*nak ez a sajátja: „*cum enim sit bonae fidei iudicium, nihil magis bonae fidei congruit quam id praestari, quod inter contrahentes actum est.*”⁴⁷⁵

Honoré úgy látja, hogy ha a remekjogász egy jogesetben nem tud a szavak, a tágabb összefüggés és az *utilitas* szempontjai alapján kielégítő eredményre jutni, megvizsgálja a döntés erkölcsi elfogadhatóságát. Azt, hogy a végkövetkeztetés mennyiben felel meg az *aequitas*nak.

Szigorúan jogi értelemben azt kell mondanunk, hogy az az eredmény, amelyre a *verba – mens – utilitas* lépcsőfokok szempontjai alapján végzett vizsgálódások vezettek, a *ius suum cuique tribuere* követelményének megfelel.

⁴⁷² Ulp. D. 1, 1, 10 pr (1 reg.).

⁴⁷³ Ulp. D. 1, 1, 10, 1 (1 reg.).

⁴⁷⁴ Vö. EL BEHEIRI (2009) i. m. 9.

⁴⁷⁵ Ulp. D. 19, 1, 11, 1 (32 ad ed.).

ÖSSZEGZÉS

A Digesta egy mondatának, az Ulp. – Pomp. D. 4, 4, 16, 4-nek valódi értelmét keresve született meg az a kutatómunka, amelyben a *verba – mens – utilitas – aequitas* gondolati egységekben, az *interpretatio* elveire figyelemmel mutattuk be vizsgálódásainkat.

A bevezetőben két fontos elvárást fogalmaztunk meg az *idem Pomponius* mondat értelmezésének folyamatával kapcsolatban. Egyrészt leszögeztük, hogy függetleníteni kívánjuk a vizsgált kijelentés értelmezését a *pretiummal* szemben támasztott követelményektől, különösen pedig a *laesio enormis* intézményétől. Másrészt pedig kifejeztük abbéli törekvésünket, miszerint a vizsgálódásainkat a law in books – law in action dichotómiájától eltérően, harmadik úton, a law in consideration szemléletében végezzük el. E két alapvetés tette lehetővé, hogy a kitűzött kutatási célnak megfelelően leírjuk a kijelentés szöveghű, valódi értelmét, ekként pedig a római jogi szakirodalomban egyébként gyakran felbukkanó Digesta-textus kapcsán új eredményeket fogalmazzunk meg.

Az elvégzett kutatások legfontosabb eredményeit a következőkben összegezzük.

Az első és a második fejezetben az *idem Pomponius* mondat két kulcsszavát, a *circumvenio* igét és a *naturaliter* adverbiumot vizsgáltuk (*verba*). Abból indultunk ki, hogy a szavak értelmének, jelentésárnyalatainak mélyebb elemzése közelebb visz a vizsgált textus értelmezéséhez. Az első fejezetben elvégzett kutatásból kitűnik, hogy a *circumvenio* ige Ulpianus szóhasználatában negatív értelemben fordul elő. Egyéb esetek mellett a remekjogász használja a *dolus malusszal*, a *minorokkal*, vagy éppen az adásvétellel összefüggésben: a vizsgált *idem Pomponius* mondaton kívül azonban a magatartással szemben elítélő. A *circumventio* kifejezés közelebbi vizsgálata tehát a magatartás lehetséges spektrumát vázolta föl, önmagában pedig a vételárral kapcsolatban megfogalmazott állítás egyediségére mutatott rá. Az első fejezet tanúsága szerint az *idem Pomponius* mondat értelmének feltárásához szükség volt a további vizsgálatokra.

Egy adverbium a mondatban betöltött szerepéből adódóan képes lehet egy adott szó, fordulat vagy mondatrész értelmének módosítására vagy pontosítására. Éppen ezért a *naturaliter* adverbiumot szintén az *idem Pomponius* mondat kulcsszavaként definiáltuk, és a második fejezetben ismertettük részletes elemzését. Figyelembe véve mind a negyvennégy forráshelyet,

ahol a *naturaliter* a Digestában előfordul, két lényeges eredményre jutottunk. Egyrészt elhatároltuk egymástól azt a négyféle jelentésárnyalatot, amelyben meglátásunk szerint az adverbium a jogászi véleményekben előfordul, másrészt pedig amellet, hogy az összes előfordulási helyet besoroltuk az egyes kategóriák alá, megállapítottuk, hogy a vizsgált *ulpianus* mondatban a határozószó melyik jelentésárnyalatban használatos. A *naturaliter* mint természetes állapot *non manu facto* értelemben; mint természetesség az adott dologra, annak sajátos jellegére utalva; mint *sui generis* jogi fogalmak eleme; valamint a *ius naturalé*vel való összefüggésben mint önálló mércére, rendre való utalás egyaránt megjelenik a *responsum*okban. Az egyes jelentési csoportok részletes elemzése után rámutattunk, hogy a vizsgált esetben a *naturaliter* az adott dolog sajátos jellegére, vagyis az adásvételi szerződés vételárának meghatározására vonatkozóan jelent természetességet. Fontos tehát kiemelni, hogy az adverbium értelme mögött ebben az esetben nincs a *ius naturale* összefüggéseire való utalás.

A szavak részletes vizsgálata után az *interpretatio* ívén továbbhaladva egyértelmű elvárásként mutatkozott a szöveg és a kontextus átfogó elemzésének szükségessége (*mens*). A dolgozat harmadik fejezetében tehát a Digesta vonatkozó titulusának összefüggéseire figyelemmel a D. 4, 4, 16. fragmentumát állítottuk az elemzés középpontjába. Míg az első két fejezetben ismertetett kutatás összességében az *idem Pomponius* mondatban megfogalmazott megengedés (*licitum*) tartalmához vezetett közelebb, addig a harmadik fejezetben elvégzett vizsgálat a mondat megfogalmazásának miéértjére, és annak jellegére engedett elsősorban rálátást. Ekképpen itt került sor annak az állításnak az igazolására, amelyre a bevezetőben utaltunk, és amelynek értelmében meglátásunk szerint az *idem Pomponius* mondat nem jogelv, nem fogalmaz meg követendő magatartásmintát, hanem egy, a valóságban megmutatkozó általános tapasztalatnak ad hangot, amelynek azonban vannak jogi következményei. A D. 4, 4, 16 szövegösszefüggéséből ugyanis az tűnik ki, hogy amint a titulus egésze, ez a töredék is a *minorok* vonatkozásában került megfogalmazásra. Központi mondanivalója szerint a huszonöt év alatti számára a jogsegély *ultima ratio* jellege miatt az egyéb feltételek fennállása esetén is csupán csak akkor adhatja meg a *praetor* az *in integrum restitutio* peren kívüli jogsegélyét, ha az adott eset körülményeit vizsgálva világos, hogy nem áll rendelkezésre rendes jogorvoslat. Ekképpen a negyedik paragrafus megállapítását, miszerint az adásvételnél a vételár tekintetében a felek kölcsönösen, természetesen, természetesen rászédhetik egymást, úgy kell érteni, hogy ez a magatartás felnőttek között nem okozza a szerződés érvénytelenségét, tehát a *minor* esetében szükség lehet az *extraordinarium auxilium* alkalmazására.

Az '*utilitas*' gondolati egységben a dolgozat a negyedik fejezte a jogi fenomenológia mint módszer segítségével hívásával vizsgálta a konszenzuális vételár megszületésének folyamatát. Az itt elvégzett kutatás háttéréül egy híres cicerói eset szolgált, amely a *honestas vs. utilitas* dilemmája kapcsán mutatja be a rodoszi gabonakereskedő példáját. Ebben, a kutatási módszerében a többitől eltérő fejezetben egyrészt bemutattuk a fenomenológia működését, különösen pedig annak a római jogra való alkalmazhatóságát, másrészt azonban a fenomenológia módszerével elvégzett vizsgálatok eredményeképpen alátámasztottuk az *idem Pomponius* mondat vonatkozásában, az ezt megelőző fejezetekben tett megállapításokat. Az *emptio venditio* apriori lényege két feltételes ígélet mint szociális aktus találkozásában definiálható, amelyek egymást kölcsönösen feltételezik és komplementer módon kiegészítik. Rámutattunk arra, hogy az áru illetve a vételár természetéből adódóan a felek közötti ügyeskedés a megegyezés pillanatáig a vételárban csapódik le, amely nem adottságként mutatkozik meg, mint az áru, hanem összecszerűségéből fakadóan nagysága mindaddig változtatható, amíg a konszenzus rá nézve meg nem születik. A *circumventio* ekképpen annak a kölcsönös mozgástérnek a kijelölésére szolgál, amelyben a felek a vételár összegét meghatározhatják, és amely az *emptio venditio* apriori törvényszerűségeihez tartozik. Természetes megengedettségére pedig arra utal, hogy a *pretium* tekintetében *circumventio* nem hat ki a szerződés érvényességére.

Végül az '*aequitas*' gondolati egységben a dolgozat ötödik fejezetében röviden utaltunk arra a szempontra, amely az *idem Pomponius* mondatot az igazságosság távlatában vizsgálja.

Az igazságosság a jog előírásai közé tartozik. Eszerint mindenkinek meg kell adni, ami neki jár. Azt a szintet, amit a jog elvár az embertől, helyesen ragadja meg Diogenész. Ebből azt a következtetést is levonhatjuk, hogy az igazságosság követelményének eleget tesz a jogrendszer akkor, ha szabad az alku a felek között. Az *idem Pomponius* mondat értelmezését tehát el kell választani a *laesio enormis* intézményétől. Félreértéshez vezet, ha azon mérjük le, hogy létezik-e az igazságos árra való törekvés, hogy intézményesült-e a *laesio enormis* az adott jogrendszerben.

A jog apriori törvényszerűségeinek felismerése nem jelent erkölcsi szintű elköteleződést. Ugyanúgy, ahogy a pozitív jog megteheti, hogy eltér a jog apriori jellegű összefüggéseitől, az egyes ember is megteheti, hogy maga számára magasabb mércét állít.

Tarsosi Antipater nem elégedett meg a minimális szintű előírások betartásával, és a magasabb jó elérése érdekében nem nyugodott bele Diogenész „*Aliud est celare, aliud tacere*” álláspontjába.⁴⁷⁶ XVI. Benedek pápa is komoly mércét állít elénk a *Caritas in veritate* kezdetű enciklikájában, amikor a gazdasági viszonyok között az ingyenesség fontosságát hangsúlyozza:

„[...] *Ubi societas, ibi ius*: ahol társadalom létezik, ott jog is létezik; minden társadalom kidolgozza a maga sajátos rendszerét az igazságossággal kapcsolatban. Ám *a szeretet túlhalad az igazságosságon*, mert szeretni annyi, mint adni, odaadni a másoknak azt, ami az ’enyém’; ugyanakkor a szeretet soha nem létezik igazságosság nélkül, amely azt követeli, hogy megadjuk a másoknak azt, ami az ’övé’, ami léte és működése alapján megilleti. Nem tudok a másoknak a ’magaméból’ ajándékozni, ha előbb nem adtam meg neki azt, ami az igazságosság alapján jár neki. [...] Az igazságosság nemcsak hogy nem idegen a szeretettől, nemcsak hogy nem a szeretet alternatívája vagy paralel megfelelője: az igazságosság ’elválaszthatatlan a szeretettől’, bensőleg hozzá tartozik. Az igazságosság a szeretet első útja, vagy [...] a szeretet alapfoka, [...]. Egyfelől a szeretet megköveteli az igazságosságot, az egyének és népek törvényes jogainak elismerését és tiszteletben tartását. Ez tevékenyen hozzájárul ’az ember városának’ jog és igazságosság szerinti felépítéséhez. Másfelől viszont a szeretet felülmúlja az igazságosságot és teljessé teszi azt az ajándékozás és a megbocsátás logikájában. ’Az ember városát’ nem csupán a jogok és a kötelelességek alkotta viszonyok mozdítják elő, hanem sokkal inkább, és még ezt megelőzően, az ingyenesség, azaz az irgalom és a közösség alkotta viszonyok. A szeretet az emberi kapcsolatokban is mindig Isten szeretetét jeleníti meg, ez ad teológiai és üdvösségre segítő értéket az igazságosság minden művének a világban.”⁴⁷⁷

A *ius suum cuique* igazságosságától keresztény emberként el kell jutnunk a *Caritas in veritate* igazságosságához. Így követhetjük Szent Pál útját a kereskedelmi életben is: „*ut ne quis supergrediatur neque circumveniat in negotio fratrem suum.*”⁴⁷⁸

⁴⁷⁶ Vö. Cic. de off. 3, 12 (49–53).

⁴⁷⁷ Ld. XVI. BENEDEK (2009) i. m. 6. pont

⁴⁷⁸ 1Tesz 4, 6.

FÜGGELÉK

A *naturaliter* egyes fordítási változatai

A táblázat a következő színek kódokat használja:

<i>Naturaliter</i>			
1 természetes állapot = <i>non manu facto</i> értelemben	2 adott dolog sajátos jellegére utal a természetesség	3 <i>sui generis</i> jogi fogalmak elemeként szerepel	4 önálló mérce, rend, <i>ius naturalével</i> összefüggésben

		JUSTINIEN – GAURIER (2017)	HULOT (1979)	SCOTT (1935)	BEHRENDTS et al. (1990-2012)	
1	Pomp. D. 1, 2, 2, 5 (I. S. enchir) <i>ut naturaliter evenire solet</i>	comme il arrive ordinairement	comme il arrive d'ordinaire	it follows as a natural consequence	wie es ja naturgemäß dahin zu kommen pflegt	2
2	Ulp. D. 4, 4, 16, 4 (11 ad ed.) <i>naturaliter licere</i>	de façon naturelle, il est permis	-	in accordance with natural law	sei es [...] natürlicherweise erlaubt	2
3	Ulp. D. 4, 5, 2, 2 (12 ad ed.) <i>manent obligati naturaliter</i>	...demeurent obligés naturellement	obligés naturellement	remain naturally bound	bleiben [...] auf natürliche Weise verpflichtet	3
4	Paul. D. 4, 5, 7pr. (11 ad ed.) <i>ut personae naturaliter designentur</i>	telle que les personnes sont naturellement désignées	elles sont ordinairement déferées à des personnes désignées sous leur noms naturels	the parties who receive them are designated by their natural relations	dass die Berechtigten Personen nach ihrer natürlichen Verwandtschaft bestimmt sind	4
5	Ulp. D. 5, 3, 25, 11 (15 ad ed.) <i>quamvis ad remunerandum sibi aliquem naturaliter obligaverunt</i>	ils aient obligé quelqu'un de façon naturelle	-	although they may have placed some one under a natural obligation to remunerate them	obgleich sie sich dadurch auf natürliche Weise einen anderen zu einem Gegengeschenk verpflichtet haben.	3
6	Pomp. D. 8, 3, 20, 1 (33 ad sab.) <i>Servitus naturaliter, non manu facto laedere potest</i>	Une servitude naturellement, non faite avec une violence	naturellement et non par un ouvrage fait de main d'homme	naturally	durch Natureinwirkungen	1

7	Pap. D. 10, 2, 35 (12 resp.) <i>quae naturaliter agros tenuit</i>	la fait est que la fille, qui, naturellement, tenait les terres	qui avoit été naturellement en possession de ces terres	according to natural law	nur auf natürliche Weise innehatte	3
8	Ulp. D. 10, 3, 7, 11 (20 ad ed.) <i>quamvis naturaliter possideant</i>	bien que, de façon naturelle, ils possèdent	et qu'ils possèdent naturellement	although they may hold possession in accordance with natural law.	obgleich sie in einem natürlicher Sinn besitzen	3
9	Ulp. D. 10, 4, 3, 15 (24 ad ed.) <i>sed et eum qui naturaliter incumbat possessioni</i>	...mais aussi celui, qui naturellement, s'appuie sur la possession	mais en general contre tout possesseur qui de fait tient la chose	also against him who has possession naturally	in natürlicher Weise innehat	3
10	Ulp. D. 11, 7, 4 (25 ad ed.) <i>naturaliter enim videtur ad mortuum pertinere locus in quem infertur</i>	naturellement, en effet, est considéré appartenir au mort l'emplacement dans lequel il a lui-même été enterré,	car cet endroit est censé continuer d'appartenir au défunt par une espèce de domaine naturel, quant il y est enterré	for it is but natural to hold that a place where a person is buried belonged to him	als gehöre auf natürliche Weise den Toten der Ort	2
11	Paul. D. 12, 6, 13pr (10 ad sab.) <i>Naturaliter etiam servus obligatur</i>	Conformément à la nature, aussi un esclave est obligé	un esclave est lui-même obligé naturellement	Even a slave may be bound by a natural obligation	Kraft Naturalobligationen wird auch ein Sklave verpflichtet	3
12	Tryph. D. 12, 6, 64 (7 disp.) <i>ita debiti vel non debiti ratio in condictione</i>	de même, la raison d'une dette ou d'un indu, dans la condictio, de façon naturelle,	de mêmes les termes de du ou de non du par rapport à notre action, doivent s'entendre de	the question as to whether a debt exists or not together with the right of action for its recovery, must be considered with	so ist auch bei der Kondiktion die Entscheidung über Geschuldetes oder Nichtgeschuldetes nach naturrechtlichen	4

	<i>naturaliter intellegenda est</i>	ne doit pas être entendue	l'obligation naturelle	reference to natural law.	Grundsätzen zu treffen.	
13	Ulp. D. 15, 1, 9, 7 (29 ad ed.) <i>licet enim etiam servis naturaliter in suum corpus saevire</i>	en effet, il est aussi permis aux esclaves, naturellement, contre leur corps d'user de rigueur.	car il est permis, même à eux esclaves, de se porter à des extrémités sur eux-mêmes	for even slaves have a natural right to inflict injuries upon their bodies	Denn es steht auch Sklaven von Natur aus frei, gegen ihren eigenen Körper zu wüten.	4
14	Ulp. 19, 1, 11, 1 (32 ad ed.) <i>quae naturaliter insunt huius iudicii potestate</i>	Si rien n'est convenu, alors, sera fourni ce qui, naturellement, se trouve dans cette action.	elles seront obligées l'une envers l'autre à raison de tout ce qui compose la nature de la vente.	for whatever naturally comes within the scope of the transaction	was ihrer Natur nach in Sinn und Zweck dieser Klage enthalten ist. Ulrik B: „was naturgemäß in einem derartigen iudicium enthalten sei“	2
15	Paul. D. 19, 2, 22, 3 (34 ad ed.) in <i>emendo et vendendo naturaliter concessum est</i>	il a été naturellement accordé...	-	it is naturally conceded	natürlicherweise erlaubt	2
16	Ulp. 26, 8, 5pr (40 ad sab.) <i>naturaliter tamen obligabitur in quantum locupletior factus est</i>	naturellement, cependant il sera obligé pour autant qu'il s'est enrichi	cependant le pupille demeurera naturellement obligé relativement à ce dont il aura pu s'enrichir à cette occasion.	but he will be naturally liable to him for the amount by which he has been pecuniarily benefited	Doch entsteht eine natürliche Verbindlichkeit soweit das Mündel bereichert worden ist.	3

17	Ulp. D. 29. 5, 3, 19 (50 ad ed.) <i>qui naturaliter aperit [...] sed tantum naturaliter clausae</i>	Mais, ici, est considéré l'ouvrir celui qui, naturellement ouvre [...] mais seulement naturellement fermées.	lorsqu'on ouvre naturellement [...] soit qu'il soit simplement fermé.	who opens it in the ordinary way [...] but merely closed	wer es in irgendeiner Weise öffnet [...]sondern nur in irgendeiner Weise verschlossen wurde	2
18	Ulp. D. 29, 5, 3, 23 (50 ad ed.) <i>quidem non aperuit naturaliter</i>	n'a pas ouvert les tablettes [d'un testament] naturellement	-	Where anyone does not open a will in the ordinary way	Wenn jemand die Testamentsurkunde nicht wirklich öffnet	2
19	Pomp. D. 30, 26, 2 (5 ad sab.) <i>sin autem vel naturaliter indivisae sint</i>	mais si au contraire, naturellement, ils sont indivis	mais si ces effets sont indivisibles de leur nature	but if it is naturally incapable of division,	nach ihrer natürlichen Beschaffenheit unteilbar	2
20	Ulp. D. 32, 70, 12 (22 ad sab.) <i>et ideo neque album neque naturaliter nigrum contineri nec alterius coloris naturalis</i>	et c'est pourquoi, ce qui est blanc, naturellement noir ou d'une autre couleur naturelle, n'y est pas compris	ainsi la laine naturellement blanche ou naturellement noire n'y est pas comprise, non plus qui a une toute autre couleur naturelle	and therefore that neither wool which is naturally white or black, or of any other natural hue, is meant	und deshalb wird das von Natura aus weiße noch das schwarze erfasst und auch nicht das von Natur aus Andersfarbige	1
21	Marc. D. 35. 2, 56, 2 (22 Dig.) <i>quae defuncto naturaliter debebantur</i>	avec ces dix, qui, au défunt, naturellement, étaient dus, ceux-ci restant dans la succession	a qui elle est du naturellement, et par conséquent l'augment d'autant.	which were naturally due to him	x	3
22	Ulp. D. 39, 3, 1, 10 (53 ad ed.) <i>si aqua naturaliter decurrat</i>	si l'eau court naturellement	par rapport a l'eau qui causeroit du damage en coulant naturellement	where the water flows naturally	x	1

23	Ulp. D. 39, 3, 1, 15 (53 ad ed.) <i>vel quae pluvia crescit noceat non naturaliter, sed opere facto</i>	ou celle, qui, avec la pluie s'accroît porte préjudice de façon non naturelle, mais avec la fonction d'un ouvrage	ou par l'amas des eaux de pluie, qu'on ne laisse pas couler naturellement, et au cours desquelles on s'oppose par un ouvrage fait du main d'homme	and this occurs not naturally, but through human agency	x	1
24	Ulp. D. 39, 3, 1, 22 (53 ad ed.) <i>et sublato eo aqua naturaliter ad inferiorem agrum perveniens noceat</i>	l'eau, qui, naturellement, à la terre placée au-dessus, arrive porte préjudice	et qu'à cette occasion les eaux pluviales prenant leur cours naturel par le champ de voisin inférieur causent du dommage	the water following its natural course should injure the field belonging to the owner below	x	1
25	Ulp. D. 39, 3, 1, 23 (53 ad ed.) <i>atque hoc incommodum naturaliter pati inferiorem agrum a superiore compensareque debere</i>	et la terre de dessous, naturellement, souffre cet inconvénient de celle placée au-dessus	et la loi naturelle est que le fonds inférieur soit toujours assujéti au fonds supérieur	and this inconvenience must be naturally endured by the one situated below	x	2
26	Mod. D. 41, 1, 53 (14 ad q. muc.) <i>quod naturaliter adquiritur</i>	ce qui, naturellement, est acquis	qu'on acquiert naturellement	Whatever is acquired naturally	x	3
27	Paul. D. 41, 2, 1, pr (54 ad ed.) <i>quia naturaliter tenetur ab eo qui ei insistit</i>	parce que, naturellement, elle est détenue par celui qui l'a établie	parce qu'elle est tenue naturellement par celui qui est pour ainsi dire placé	because it is naturally held by him who has it	x	2

28	Ulpianus D. 41, 2, 12 (70 ad ed.) <i>Naturaliter videtur possidere</i>	Naturellement, est considéré posséder celui, qui a un usufruit	est censé posséder naturellement	is held to possess it naturally	x	3
29	Iav. D. 41, 2, 23pr (1 epist.) <i>nisi naturaliter comprehensa</i>	à moins naturellement	lorsque nous l'avons prise naturellement	until it is taken naturally	x	3
30	Iav. D. 41, 2, 24 (14 epist.) <i>quod servus civiliter quidem possidere non posset, sed naturaliter tenet</i>	que l'esclave, civilement, certes, ne pourra pas posséder, mais, naturellement, détient	que l'esclave ne peut posséder civilement, mais qu'il a naturellement dans ses mains	which a slave cannot possess as a citizen, but holds naturally	x	3
31	Pap. D. 41, 2, 49pr (2 def.) <i>cum et naturaliter a fructuario teneatur et plurimum ex iure possessio mutuetur</i>	du fait que, naturellement, par l'usufruitier, elle est tenue et et qu' à partir du droit, la possession est beaucoup changée	et que la possession même naturelle emprunte bien des choses de la possession civile	because the latter is naturally held by the usufructuary, and possession borrows many things from the law	x	3
32	Gai. D. 41, 3, 5 (21 ad ed. provinc.) <i>Naturaliter interrumpitur possessio</i>	Naturellement, est interrompue la possession	La possession est interrompue naturellement	Possession is naturally interrupted Wason: Possession is broken in fact	x	2
33	Ulp. 43, 12, 1, 5 (68 ad ed.) <i>si tamen naturaliter creverit</i>	Si, cependant, naturellement, il a cru	Si cependant une rivière reçoit par la nature un accroissement...	If, however, a river should naturally increase in size in such a way as to acquire a permanent enlargement,	x	1

34	Ulp. D. 43, 16, 1, 9 (69 ad ed.) <i>sive civiliter sive naturaliter possideat</i>	civilement ou naturellement	quand on possédoit avant la vilonace ou naturellement ou civilement	whether he held the same under Civil or Natural Law	x	3
35	Ven. D. 43, 26, 22, 1 (3 interd.) <i>nam quo magis naturaliter possideretur, nullum locum esse tutoris auctoritati</i>	Car, la ou, naturellement, il sera plus possédé, il n'y a aucune place pour l'autorité du tuteur.	parce qu' il n' est point besoin de l' auctorisation du tuteur pour qu'un pupille possède naturellement	for where anyone has possession naturally, there is no ground for the exertion of the authority of a guardian	x	3
36	Ulp. D. 44, 7, 14 (7 disp) <i>sed naturaliter et obligantur et obligant</i>	mais naturellement, ils s'obligent et obligent	Cependant leur contrats les obligent et obligent les autres naturellement.	still, they are bound, and they bind others in accordance with natural law	x WATSON – MOMMSEN – KRUEGER (1985) but are both bound and bind others naturally	3
37	Ulp. D. 45, 1, 1, 2 (48 ad sab.) <i>non tantum autem civiliter, sed nec naturaliter obligatur</i>	il est non seulement civilement obligé, mais mais ne l'est pas naturellement	Ce n'est pas selueement civilement, c' est même naturellement	for he who assents in this manner is bound not only civilly but naturally	x WATSON – MOMMSEN – KRUEGER (1985) For it is a matter not only of civil but also of natural law that a man who nods assent in this way is not bound.	3

38	Afr. D. 46, 1, 21, 2 (7 quaest) <i>quamvis et naturaliter teneatur nec pro se quis fideiubere possit</i>	bien que naturellement, il soit tenu et que pour soi, on ne puisse pas donner garantie	quoiqu'il soit obligé naturellement, et que personne ne puisse se cautionner pour soi-même	although he is naturally liable, and no one can become surety for himself	x	3
39	Ulp. D. 46, 2, 1, 1 (46 ad sab.) <i>dummodo sequens obligatio aut civiliter teneat aut naturaliter</i>	pourvu que l'obligation qui suit tienne civilement ou naturellement	pourvu seulement que l'obligation suivante tienne civilement ou naturellement	provided the following obligation is binding either civilly or naturally,	x	3
40	Ulp. D. 46, 3, 5, 2 (43 ad sab.) <i>puta quaedam earum ex stipulatione, quaedam ex pacto naturaliter debebantur</i>	à partir d'un pacte, naturellement	s'il y a des intérêts, les uns dus civilement, et les autres naturellement, [...] par exemple, les uns étoient dus en vertu d'un stipulation, les autres d'un simple pacte	where some interest is due by virtue of a stipulation, and some is due naturally as the result of an agreement.	x	3
41	Marci. 46, 3, 49 (I.S. ad hypoth. form.) <i>Solutam pecuniam intellegimus utique naturaliter si numerata sit creditori</i>	Nous entendons l'argent ayé en tout cas naturellement, s'il a été au créancier.	On conçoit qu'un argent est payé naturellement s'il a été compté au créancier.	We understand a sum of money to be paid naturally, where it is counted out to the creditor	x	4

42	Pomp. D. 46, 3, 107 (2 enchir) <i>Verborum obligatio aut naturaliter resolvitur aut civiliter: naturaliter veluti solutione aut cum res in stipulationem deducta</i>	L'obligation avec un échange de paroles est naturellement au civilement déliée: naturellement, comme avec un paiement	L'obligation par les paroles se résont ou naturellement ou civilement. Naturellement, tel que par le paiement	An oral obligation is discharged either naturally or civilly. It is discharged naturally, for instance, by payment	x	3
43	Ulp. D. 50, 16, 49 (59 ad ed.) <i>naturaliter bona ex eo dicuntur, quod beant, hoc est beatos faciunt:</i>	Ils sont naturellement appelés des biens à partir du fait qu'ils rendent heureux c'est-à-dire qu'ils font des heureux	On entend par possession naturelle celle dont on est gratifié par la nature, c'est-à-dire qui vient de patrimoine	Property naturally acquired is understood to be that which renders persons happy; for to make happy is to benefit.	x	3
44	Pomp. D. 50, 17, 7 (3 ad sab.) <i>earumque rerum naturaliter inter se pugna est 'testatus' et 'intestatus'</i>	naturellement il y a un conflit de ces mêmes choses entre elles: avoir testé ou être intestat.	car il y a une opposition manifeste entre ces deux choses.	for there is a natural antagonism between the two terms.	x	2

BIBLIOGRÁFIA

ARMGARDT (2009)

Matthias ARMGARDT: Zur Dogmengeschichte der *laesio enormis* – eine historische und rechtsvergleichende Betrachtung. In: Riesenhuber KARL – K. Karakostas IOANNIS (szerk.): *Inhaltskontrolle im nationalen und Europäischen Privatrecht*. Berlin, New York, De Gruyter, 2009. 3–18.

AUSTIN (1980)

John. L. AUSTIN: *How to do things with words*. The William James lectures. Oxford, Oxford University Press, 1980. 2. ed. issued as paperback 1976, reprint.

BABUSIAUX (2006)

Ulrike BABUSIAUX: *Id quod actum est: zur Ermittlung des Parteiwillens im klassischen römischen Zivilprozeß*. München, Beck, 2006.

BABUSIAUX (2007)

Ulrike BABUSIAUX: Zur Funktion der *aequitas naturalis* in Ulpian's Ediktslaudationen. In: Dario MANTOVANI – Aldo SCHIAVONE (szerk.): *Testi e problemi del giusnaturalismo romano*. Pavia. Pavia, Pavia University Press, 2007. 603– 644.

BABUSIAUX (2014)

Ulrike BABUSIAUX: Funktionen der Etymologie in der juristischen Literatur. *Fundamina*, (2014), 39– 60.

BALDWIN (1959)

John W. BALDWIN: The Medieval Theories of the Just Price: Romanists, Canonists, and Theologians in the Twelfth and Thirteenth Centuries. *Transactions of the American Philosophical Society*, 4 (1959), 1–92.

BEHRENDTS (2004)

Okko BEHRENDTS: *Institut und Prinzip : siedlungsgeschichtliche Grundlagen, philosophische Einflüsse und das Fortwirken der beiden republikanischen Konzeptionen in den kaiserzeitlichen Rechtsschulen Ausgewählte Aufsätze : 2*. Göttingen, Wallstein Verlag, 2004.

BEHRENDTS et al. (1990-2012)

Okko BEHRENDTS – Rolf KNÜTEL – Berthold KUPISCH – Hans Hermann SEILER: *Corpus Iuris Civilis. Text und Übersetzung*. I-V. Heidelberg, C.F.Müller Juristischer Verlag, 1990-2012.

BENEDEK – PÓKECZ KOVÁCS (2016)

BENEDEK Ferenc – PÓKECZ KOVÁCS Attila: *A római magánjog*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2016.

BENKE (2011)

BENKE József: *A reményvétel*. Doktori Értekezés. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Kar, 2011.

BESSENYŐ (2010)

BESSENYŐ András: *Római magánjog. A római magánjog az európai jogi gondolkodás tükrében*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2010.

BÓNIS (2018)

BÓNIS Péter: Szerződés. In: JAKAB András – FEKETE Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*. Jogtörténeti rovat. Komáromi László (rovatszerk): . <http://ijoten.hu/szocikk/jogtortenet-szerzodes> 2018.

BÜRGE (1999)

Alfons BÜRGE: *Römisches Privatrecht : Rechtsdenken und gesellschaftliche Verankerung. Eine Einführung*. Die Altertumswissenschaft. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999.

CICERO – GUNDERMANN (1999)

CICERO – Heinz GUNDERMANN: *De Officiis.: Vom Pflichtgemäßen Handeln Lateinisch / Deutsch*. Sammlung Tusculum. Stuttgart, Reclam, 1999.

CICERO (1995)

Marcus Tullius CICERO: *Az állam*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995.

CICERO (2007)

Marcus Tullius CICERO: *A legfőbb jóról és rosszról*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2007.

CICERO (2008)

Marcus Tullius CICERO: *A törvények* Budapest, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Gondolat Kiadó, 2008.

CÓRDOBA (2019)

Michael Oliva CÓRDOBA: Die Theorie des gerechten Preises im Lichte von Codex Iustinianus 4.44.2 und 4.44.8. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 105 (2019/4) (2019), 553–575.

CROSBY (1983a)

John F CROSBY: A brief biography of Reinach. *Aletheia. An International Journal of Philosophy*, 3 (1983), IX–X.

CROSBY (1983b)

John F CROSBY: Reinach's discovery of the social acts. *Aletheia. An International Journal of Philosophy*, 3 (1983), 143–194.

CUENA BOY (1993)

Francisco CUENA BOY: La idea de rerum natura como criterio básico de la imposibilidad física de la prestación. *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, XL (1993), 227–262.

DECOCK (2011)

Wim DECOCK: *Theologians and contract law. The moral transformation of the ius commune*. Leuven, Dissertation, 2011.

DECOCK (2015)

Wim DECOCK: Elegant Scholastic Humanism? Arias Piñel's (1515–1563) Critical Revision of Laesio Enormis. In: W. Cairns JOHN – J. Paul DU PLESSIS (szerk.): Edinburgh, Edinburgh University Press, 2015. 137–153.

DELI (2012)

DELI Gergely: A szívébe írva. Recenzió Wolfgang Waldstein könyvéről. *Jogelméleti Szemle*, 3 (2012), 137–142.

DELI (2013)

DELI Gergely: *A jó erkölcsökről. Értekezések a jogtudomány köréből*. Sepsiszentgyörgy, Medium Kiadó, 2013.

DELI (2015)

DELI Gergely: Homo oeconomicus, homo myopicus és homo sapiens – Avagy mit tanultam Könczöl Miklós Dikológiájából? *Jog – Állam – Politika*, 3 (2015), 113–130.

DELI (2017)

DELI Gergely: A láthatatlan római alkotmány, avagy a dühkitöréstől a kozmosz erejéig. In: Chronowski Nóra – Pozsár-Szentmiklósy Zoltán – Smuk Péter – Szabó Zsolt (szerk.): *A szabadságszerető embernek. Liber amicorum Kukorelli István*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2017. 207–218.

DELI (2018)

DELI Gergely: *Az eleven jog fájáról. Elmélet és történet a természetjog védelmében. Értekezések a jogtudomány köréből.* Budapest, Medium, 2018.

DELI (2021)

DELI Gergely: Mi van az érvénytelenségen túl — Észrevételek római jogi források alapján. *Miskolci Jogi Szemle*, 16 (3) (2021), 70–89.

DI SALVO (1979)

Settimio DI SALVO: *"Lex Laetoria" : minore età e crisi sociale tra il III e il II a. C.* Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza dell'Università di Camerino. Napoli, Jovene Editore, 1979.

DOMINGO – ORTEGA – RODRIGUEZ-ANTOLÍN (2003)

Rafael DOMINGO – Rafael ORTEGA – Beatriz RODRIGUEZ-ANTOLÍN: *Principos de Derecho Global. Aforismos jurídicos comentados.* Navarra, Thomson Aranzadi, 2003.

DUBOIS – SMITH (2018)

Edward N. ZALTA (szerk): *Adolf Reinach.*
<https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/reinach/>,
Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2018.

DUDEN (<https://www.duden.de/woerterbuch>)

DYCK – CICERO (1996)

Andrew Roy DYCK – Marcus Tullius CICERO: *A commentary on Cicero, "De officiis".* Michigan, The University of Michigan Press, 1996. 1. [print.]

EL BEHEIRI (2007)

EL BEHEIRI Nadja: Die Bedeutung der Laudationes Edicti am Beispiel des Kommentars Ulpianus zur Rubrik des prätorische Edikts "De pactis". *Iustum Aequum Salutare*, 3 (2007), 5–29.

EL BEHEIRI (2008)

EL BEHEIRI Nadja: A házasság helye a római res publica kiépítésében. *Iustum Aequum Salutare*, IV (2008), 31–37.

EL BEHEIRI (2009)

EL BEHEIRI Nadja: Értékek a Társadalmi konszenzus és a jog között. Az ókori Róma tapasztalatai. *Iustum Aequum Salutare*, V (2009), 5–10.

EL BEHEIRI (2021)

EL BEHEIRI Nadja: Actio de pauperie: el caso del oso escapado. Un análisis en clave fenomenológica. *Revista de estudios histórico-jurídicos*, (2021), 39–55.

EL BEHEIRI (2022)

EL BEHEIRI Nadja: Recovery of an Undue Payment by a Manumitted Slave in Ancient Rome: A Reading of Digest 12.4.3.7 in Light of the Theory of Social Acts according to Adolf Reinach. *Strathmore law journal*, 6 (2022), 213-231.

EL BEHEIRI (2023)

EL BEHEIRI Nadja: Legis Actio in Rem and Adolf Reinach's Theory on Social Acts. *Pázmány Law Review*, 1 (2023), 67–81.

EL BEHEIRI – ERDŐDY (2023)

EL BEHEIRI Nadja – ERDŐDY János: *Előadások a római jog köréből II.* Elektronikus Jegyzet. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Római Jogi Tanszék, 2023.

ERDŐDY (2012a)

ERDŐDY János: Megjegyzések a familia római jogi fogalmához. *Iustum Aequum Salutare*, VIII (2012), 49–55.

ERDŐDY (2012b)

ERDŐDY János: *Radix omnium malorum? A pénzzel összefüggő egyes római dologi jogi kérdésekről.* Doktori Értekezés. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2012.

ERDŐDY (2018a)

ERDŐDY János: *In rerum natura esse videtur. Egy klasszikus római jogi toposz margójára.* Budapest, Pázmány Press, 2018.

ERDŐDY (2018b)

ERDŐDY János: Ius naturale, id est gentium? Megjegyzések a klasszikus római jog ius naturale-felfogásához. *Pázmány Law Working Papers*, 6 (2018), 2–11.

ERDŐDY (2020a)

ERDŐDY János: Lex Laetoria: why so difficult? Aspects and challenges of teaching lex Laetoria – a case-study *Pázmány Law Working Papers*, 4 (2020), 1–9.

ERDŐDY (2020b)

ERDŐDY János: A P. OXY. X, 1274 és a Lex Laetoria. *Pázmány Law Working Papers*, 13 (2020), 1–8.

FINÁLY (1884)

FINÁLY Henrik: *A latin nyelv szótára*. Budapest, Franklin Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1884.

FINKENAUER (2014)

Thomas FINKENAUER: Iustitia und iustus bei den römischen Juristen. *Fundamina: a journal of legal history*, 20 (2014), 287–300.

FORTENBAUGH – MIRHADY (1994)

William W. FORTENBAUGH – David C. MIRHADY: *Peripatetic Rhetoric after Aristotle*. New Brunswick, New Jersey Transaction Publishers, 1994.

FÖLDI (2001)

FÖLDI András: *A jóhiszeműség és tisztesség elve. Intézménytörténeti vázlat a római jogtól napjainkig*. Publicationes Instituti Iuris Romani Budapestinensis, fasc. IX. Bibliotheca iuridica. Publicationes cathedrarum. Budapest, ELTE Állam-és Jogtudományi Kar, 2001.

FÖLDI – HAMZA (2016)

FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és intézményei*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2016.

FRANTZEN (2012)

Marayke FRANTZEN: *Mors voluntaria in reatu. Die Selbsttötung im klassischen römischen Recht*. Beiträge zu Grundfragen des Rechts. Band 8. Göttingen, V&R Unipress, 2012.

FRIVALDSZKY (2007)

FRIVALDSZKY János: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*. Budapest, Szent István Társulat, 2007.

FRIVALDSZKY (2008)

FRIVALDSZKY János: A jogászok tudása, mint „igaz filozófia” Ulpianusnál és napjainkban. In: PAKSY Máté (szerk.): *Európai jog és jogfilozófia. Konferenciatanulmányok az európai integráció ötvenedik évfordulójának ünnepére*. Budapest, Szent István Társulat, 2008. 95–120.

FRIVALDSZKY (2012)

FRIVALDSZKY János: Jog és igazságosság a Caritas in veritate enciklikában. In: OROSZ András Lóránt OFM – UJHÁZI Lóránd (szerk.): *Egyházi intézmények jogi szabályozása*. Budapest, L'Harmattan, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, 2012. 157–202.

GARACZI (2010)

GARACZI Imre: Elvek és dilemmák a 21. század elején. Gazdaságtudományok a társadalom- és politikaelméletek tükrében. *Gazdaságtudományok*, 1 (2010), 1–17.

GENZMER (1937)

Erich GENZMER: Die antiken Grundlagen der Lehre vom gerechten Preis und der laesio enormis. In: E. HEYMANN (szerk.): *Deutsche Landesreferate zum II. Internationalen Kongress für Rechtsvergleichung im Haag 1937*. Leipzig, 1937. 25–64.

GÖTTLICHER (2004)

Doris Regine GÖTTLICHER: *Auf der Suche nach dem gerechten Preis : Vertragsgerechtigkeit und humanitas als Daueraufgabe des römischen Rechts*. Göttingen, V&R Unipress, 2004. 1. Aufl.

GREBIENIOW (2017)

Aleksander GREBIENIOW: Die laesio enormis und der dolus re ipsa heute: die Verschuldensfrage. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 85 (2017), 192–229.

GRUBBS (2013)

Judith Evans GRUBBS: Between Slavery and Freedom. Disputes over Status and the Codex Justinianus. *Roman Legal Tradition*, 9 (2013), 31–93.

GYÖRKÖSY (1984)

GYÖRKÖSY Alajos: *Latin-magyar szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.

HACKL (1981)

Karl HACKL: Zu den Wurzeln der Anfechtung wegen laesio enormis. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, 98 (1981), 147–161.

HAMZA (1995)

HAMZA Gábor: Cicero De re publica-ja és az antik állambölcsélet. In: HAMZA Gábor –HAVAS László (szerk.): *Cicero: Az állam*. Budapest, Akadémia Kiadó, 1995. 9–56.

HAMZA – KÁLLAY (1979)

HAMZA Gábor – KÁLLAY István: *De diversis regulis iuris antiqui, A Digesta 50. 17. regulái (latinul és magyarul)*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1979.

HARKE (2005)

Jan Dirk HARKE: *Laesio enormis als error in negotio*. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, 122 (2005), 91–102.

HARKE (2020)

Jan Dirk HARKE: *Klassizistisch oder innovativ? Zur Rechtsprechung von Diokletians Reskriptenkanzlei*. *Millennium*, 1 (2020), 139–162.

HAS (2017)

Heinz HEINEN (szerk): *Handwörterbuch der antiken Sklaverei* Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2017.

HEINEMEYER (2013)

Susanne HEINEMEYER: *Der Freikauf des Sklaven mit eigenem Geld – Redemptio suis nummis*. *Schriften zur Rechtsgeschichte (RG)*, Band 161. Berlin, Duncker & Humblot, 2013.

HERRMANN (1982)

Johannes HERRMANN: *Der Gedanken des iustum pretium in der Antike*. In: Johannes HERRMANN – Werner GOEZ et al. (szerk.): *Der „Gerechte Preis“: Beiträge zur Diskussion um das „iustum pretium“*. Erlangen, 1982. 9–19.

HERRMANN-OTTO (2007)

Elisabeth HERRMANN-OTTO: *Sklaverei und Freilassung in der griechisch-römischen Welt*. Hildesheim–Zürich–New York, Georg Olms Verlag, 2007.

HEUMANN – SECKEL (1926)

Hermann Gottlieb HEUMANN – Emil SECKEL: *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*. Jena, Gustav von Fischer, 1926.

HILDEBRAND (1983)

Dietrich von HILDEBRAND: *Reinach as a philosophical personality*. ford. John F Crosby. *Aletheia. An International Journal of Philosophy*, 3 (1983), XXV–XXVI.

HONORÉ (2002)

Tony HONORÉ: *Ulpian. Pioneer of human rights*. Oxford, Oxford University Press, 2002.

HRP (2023)

Ulrike BABUSIAUX – Christian BALDUS – Wolfgang ERNST – Franz-Stefan MEISSEL – Johannes PLATSCHEK – Thomas RÜFNER (szerk.): *Handbuch des römischen Privatrechts Band I - III*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2023.

HULOT (1979)

Henri HULOT: *Corpus de droit romain en latin et en français. Traduit par Henri Hulot, Jean-Francois Bertgelot, Pascal-Alexandre Tissot et Alphonse Berenger Fils. Tome I. Les cinquante livres du Digeste ou des Pandectes de l'empereur Justinien. Traduit en français par Henri Hulot*. Aalen, Scientia Verlag, 1979.

HUSSERL (1901)

Edmund HUSSERL: *Logische Untersuchungen. Zweiter Theil. Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis*. Halle a. S., Max Niemeyer, 1901.

INTRATEXT (<https://www.intratext.com/>)

JAKAB (2004)

JAKAB Éva: *Periculum és degustatio. Kockázattelepítés a klasszikus római jogban. Acta Universitatis Szegediensis : acta juridica et politica*, 65 (2004), 205–225.

JAKAB (2011)

JAKAB Éva: *Borvétel és kockázat. Jogtudomány és jogélet a római birodalomban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011.

JANI (2009)

JANI Anna: *A fenomenológiai mozgalom korai szakasza*. In: VARGA Péter András – ZUH Deodáth (szerk.): *Husserl és a logikai vizsgálódások*. Budapest, L'Harmattan, 2009.

JOHNSTON (2007)

David JOHNSTON: *Suing the Paterfamilias: Theory and Practice*. In: John W. CAIRNS – Paul J. DU PLESSIS (szerk.): *Beyond Dogmatics: Law and Society in the Roman World*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2007. 173–184.

JUSTINIEN – GAURIER (2017)

JUSTINIEN – Dominique GAURIER: *Les 50 livres du Digeste de l'Empereur Justinien*. 1-3. Paris, Memoire du droit, 2017.

JUSZTINGER (2005)

JUSZTINGER János: A vételár a római jogban: "emptiois substantia constitit ex pretio". *JURA*, 1 2005/1 (2005), 114–128.

JUSZTINGER (2015)

JUSZTINGER János: A jóhiszeműség és tisztesség elvéről a római adásvételnél. *Scriptura*, 1 (2015), 101–118.

JUSZTINGER (2016)

JUSZTINGER János: *A vételár az ókori római adásvételnél*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2016.

KASER (1971)

Max KASER: *Das römische Privatrecht. Erster Abschnitt. Das altrömische, das vorklassische und klassische Recht*. Handbuch der Altertumswissenschaft. 10. Abteilung, Rechtsgeschichte des Altertums. München C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1971. Zweite, neubearbeitete Auflage

KASER (1993)

Max KASER: *Ius gentium*. Forschungen zum römischen Recht. Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 1993.

KOOPS (2016)

Egbert KOOPS: Price Setting and Other Attempts to Control the Economy. In: Paul J. DU PLESSIS – Clifford ANDO – Kaius TUORI (szerk.): *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*. Oxford, Oxford University Press, 2016. 609–620.

KUPISCH (1974)

Berthold KUPISCH: *In integrum restitutio und vindicatio utilis bei Eigentumsübertragungen im klassischen römischen Recht*. Münsterische Beiträge zur Rechts- und Staatswissenschaft. Berlin–New York, Walter De Gruyter, 1974.

LENEL (1889)

Otto LENEL: *Palingenesia iuris civilis : iuris consultorum reliquiae quae Iustiniani digestis continentur, ceteraque iuris prudentiae civilis fragmenta minora secundum auctores et libros 1-2*. Leipzig, Bernhard Tauchnitz, 1889.

LENEL (1927)

Otto LENEL: *Das Edictum Perpetuum : ein Versuch zu seiner Wiederherstellung*. Leipzig, Bernhard Tauchnitz, 1927. 2. Neudr. d. 3. Aufl. Leipzig 1927

LINGENTHAL (1883)

E. Zachariae von LINGENTHAL: Zur Lehre von der laesio enormis. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, 4 (1883), 49–60.

LOIDOLT (2010)

Sophie LOIDOLT: *Einführung in die Rechtsphänomenologie*. Eine historisch-systematische Darstellung. Tübingen, Mohr Siebeck, 2010.

LÜBTOW (1948)

Ulrich von LÜBTOW: De iustitia et iure. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abtheilung*, 66/1 (1948), 458–565.

MACCORMACK (1982)

Geoffrey MACCORMACK: The Liability of the Judge in the Republic and Principate. *ANRW*, 14 (1982), 3–28.

MAKATLEX (1993-1998)

MAKATLEX: In: DIÓS István – VICZIÁN János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon I-IV*. Budapest, Szent István Társulat, 1993-1998.

MANTHE (2002)

Ulrich: MANTHE: Agere und aio: Sprechakttheorie und Legisaktionen. In: Michael RAINER – Laurens WINKEL (szerk.): *Iurisprudentia universalis. Festschrift für Theo MayerMaly zum 70. Geburtstag*. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2002. 431–444.

MANTOVANI (1999)

Dario MANTOVANI: *Le formule del processo privato romano. Per la didattica delle Istituzioni di diritto romano*. Padova, Cedam, 1999.

MAYER-MALY (1973)

Theo MAYER-MALY: Der gerechte Preis. In: Werner OGRIS – Gerhard FROTZ (szerk.): *Erlebtes Recht in Geschichte und Gegenwart. Festschrift Heinrich Demelius zum 80. Geburtstag*. Wien, 1973. 140–154.

MAYER-MALY (1991a)

Theo MAYER-MALY: Pactum, Tausch und laesio enormis in den sog. leges Barbarorum. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 108 (1991), 213–233.

MAYER-MALY (1991b)

Theo MAYER-MALY: *Römisches Privatrecht*. Wien New York, Springer-Verlag, 1991.

MAYER-MALY (2019)

Theo MAYER-MALY: Privatautonomie und Vertragsethik im Digestenrecht. In: Heinrich HONSELL – Dorothea MAYER-MALY (szerk.): *Recht - Gerechtigkeit - Rechtswissenschaft. Gesammelte Schriften von Theo Mayer-Maly*. Wien, Verlag Österreich, 2019. 127–137.

MEILLET – ERNOUT (1951)

Antoine MEILLET – Alfred ERNOUT: *Dictionnaire etymologique de la langue latine. Histoire les mots*. Paris, Libraire C. Klincksieck, 1951.

MOLNÁR – JAKAB (2015)

MOLNÁR Imre – JAKAB Éva: *Római jog*. Szeged, Leges, 2015.

MUSUMECI (2013)

Francesco MUSUMECI: *Protezione pretoria dei minori di 25 anni e ius controversum in età imperiale*. Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza, Università di Catania. Torino, Giappichelli, 2013.

NÓTÁRI (2019)

NÓTÁRI Tamás: Some Remarks on the Issue of Suicide in Roman Criminal Law. *Acta Universitatis Sapientiae Legal Studies*, (2019), 75–87.

NÓTÁRI (2021)

NÓTÁRI Tamás: *Marcus Tullius Cicero összes perbeszédei*. Szeged, Lectum Kiadó, 2021.

OED (<https://www.oed.com/>)

ORBIS (<https://orbis.stanford.edu/>)

OXFORDLATINDICTIONARY (1968)

OXFORDLATINDICTIONARY: *Oxford Latin Dictionary*. Oxford, Clarendon Press, 1968.

PENNITZ (2021)

Martin PENNITZ: Zu Ursprung und Zweck der sog. *laesio enormis*. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 138 (2021), 379–445.

PHILLIMORE (1856)

John George PHILLIMORE: *Principles and maxims of jurisprudence*. London, John W. Parker and Son West Strand, 1856.

PLINIUS (1981)

Ifjabb PLINIUS: *Levelek*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1981.

PÓKECZ KOVÁCS (2000)

PÓKECZ KOVÁCS Attila: A *laesio enormis* és továbbélése a modern polgári törvénykönyvekben. *Jogtudományi Közlöny*, 2000/5 (2000), 177–185.

POTHIER (1853)

Robert Joseph POTHIER: *A treatise on the law of obligations, or contracts*. Philadelphia, Robert H. Small, Minor Street, 1853.

PROJCS (2020)

PROJCS Nárcisz: A szabad alku intézménye az ókori római adásvételnél az irodalmi források tükrében. *JURA*, 3 (2020), 54–69.

QUINTILIANUS (2009)

Marcus Fabius QUINTILIANUS: *Szónoklattan*. Pozsony, Kalligram, 2009.

RADVÁNYI (2014)

RADVÁNYI Anna: Erfahrungen im Zusammenhang mit der Übersetzung der Bundestagsrede. In: EL BEHEIRI Nadja – ERDŐDY János (szerk.): *Ins Herz geschrieben. Die Grundlagen des freiheitlichen Rechtsstaates. Aufsätze und Diskussionsbeiträge aus Anlass der Internationalen Tagung 10. Juni 2013. an der Katholischen Universität Péter Pázmány*. Budapest, 2014. 65–73.

RADVÁNYI (2018)

RADVÁNYI Anna: Natürlicherweise - naturgemäss - Naturrecht. *Pázmány Law Review*, 6 (2018), 73–82.

REINACH (1983)

Adolf REINACH: The apriori foundations of the civil law. ford. John F. Crosby. *Aletheia. An International Journal of Philosophy*, 3 (1983), XXXII–142.

REINACH (1989a)

Adolf REINACH: Die apriorischen Grundlagen des bürgerlichen Rechts. In: Karl SCHUHMAN – Barry SMITH (szerk.): *Sämtliche Werke. Textkritische Ausgabe in 2 Bänden. 1. Die Werke*. München–Hamden–Wien, Philosophia Verlag, 1989. 141–278.

REINACH (1989b)

Adolf REINACH: Nichtsoziale und soziale Akte. In: Karl SCHUHMAN – Barry SMITH (szerk.): *Sämtliche Werke. Textkritische Ausgabe in 2 Bänden. 1. Die Werke*. München–Hamden–Wien, Philosophia Verlag, 1989. 355–363.

REINACH (1989c)

Adolf REINACH: Über Phänomenologie. In: Karl SCHUHMAN – Barry SMITH (szerk.): *Sämtliche Werke. Textkritische Ausgabe in 2 Bänden. 1. Werke*. München–Hamden–Wien, Philosophia Verlag, 1989. 531–550.

SÁRY (2012a)

SÁRY Pál: *Bűnvádi eljárások az Újszövetségben*. Budapest, Szent István Társulat, 2012.

SÁRY (2012b)

SÁRY Pál: *Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései*. Budapest, Szent István Társulat, 2012.

SÁRY (2016)

SÁRY Pál: Szabadságpercek a császkori Rómában. *Klió történelmi szemlész folyóirat*, 25. évf. 1. (2016), 14–22.

SÁRY (2017)

SÁRY Pál: *A forradalmár Jézustól a terrorista Szent Cirillig. Liberális elképzelések - konzervatív szemmel*. Budapest, Szent István Társulat, 2017.

SCOTT (1935)

Samuel P. SCOTT: *The Digest or Pandects of Justinian. Translated by Samuel P. Scott. Cincinnati, 1935.*

<https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

SEARLE (1969)

John R. SEARLE: *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge, Cambridge University Press, 1969.

SELB (1986)

Walter SELB: Das prätorische Edikt. Vom rechtspolitischen Programm zur Norm. In: Hans Peter BENÖHR (szerk.): *Iuris professio. Festgabe für Max Kaser zum 80. Geburtstag*, Wien–Köln–Graz, 1986. 259–272.

SIKLÓSI (2013)

SIKLÓSI Iván: *A nemlétező, érvénytelen és hatálytalan jogügyletek elméleti és dogmatikai kérdései a római jogban és a modern jogokban*. Doktori értekezés. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2013.

SIKLÓSI (2014)

SIKLÓSI Iván: A szerződés „érvényessé válásának” problémájához a római jogban és a modern jogokban. Római jogi és összehasonlító jogi megjegyzések az új Ptk. 6:111. § (1) bekezdésének margójára. *Jogtudományi Közöny*, 69 (4) (2014), 202–207.

SIKLÓSI (2021)

SIKLÓSI Iván: *Római magánjog I-II. kötet*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2021.

SIRKS (1985)

Boudewijn SIRKS: La laesio enormis en droit romain et byzantin. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 53 (1985), 291–307.

SIRKS (2007)

Boudewijn SIRKS: Laesio enormis again. *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 54 (2007), 461–469.

SMITH (2018)

Edward N. ZALTA (szerk): *Phenomenology*.
<https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/phenomenology/>,
Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2018.

SPIEGELBERG (1965)

Herbert SPIEGELBERG: *Phenomenological Movement. A historical introduction*. The Hague, Springer Netherlands, 1965.

STEIN (2010)

Edith STEIN: *Aus dem Leben einer jüdischen Familie und weitere autobiographische Beiträge*. Edith Stein Gesamtausgabe. Freiburg–Basel–Wien, Herder, 2010.

STEIN (1972)

Peter STEIN: The two schools of jurists in the early Roman Principate. *The Cambridge Law Journal*, 31 (1972), 8–31.

STEPAN (2018)

Sebastian STEPAN: *Scaevola noster : Schulgut in den 'libri disputationum' des Claudius Tryphoninus?* Tübingen, Mohr Siebeck, 2018.

SZABÓ (1997)

SZABÓ Béla: Civis Romanus. A római társadalom jogi kategóriái. *Rubicon*, 3–4 (1997), 1–9.

ÚJVÁRI (2014)

ÚJVÁRI Emese: *A kezes megtérítési igényei a római jogban*. Doktori értekezés. Miskolc, Miskolci Egyetem Állam-és Jogtudományi Kar Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2014.

ÚJVÁRI (2016)

ÚJVÁRI Emese: Contutores - a gyámok jogviszonya többes gyámság esetén a római jogban. *JURA*, 2 (2016), 184–192.

VISKY (1983)

VISKY Károly: *Spuren der Wirtschaftskrise der Kaiserzeit in den römischen Rechtsquellen*. Bonn–Budapest, 1983.

WACKE (1977)

Andreas WACKE: Circumscribere, gerechter Preis und die Arten der List. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abtheilung*, 94 (1977), 184–246.

WACKE (1980)

Andreas WACKE: Zum Rechtsschutz Minderjähriger Gegen Geschäftliche Übervorteilungen - besonders durch die exceptio legis Plaetoriae. *LEGA*, (1980), 203–225.

WAIBEL (2003)

Dieter WAIBEL: Aufstieg und „Fall“ des alexandrinischen Getreidehändlers Ausgewählte Informationsprobleme beim Kauf von Cicero bis Savigny. In: Mario ASCHERI (szerk.): *Ins Wasser geworfen und Ozeane durchquer. Festschrift für Knut Wolfgang Nörr*. Köln–Weimar–Vien, Böhlau Verlag 2003. 1057–1074.

WALDSTEIN (1976)

Wolfgang WALDSTEIN: Entscheidungsgrundlagen der klassischen römischen Juristen. In: Hildegard TEMPORINI (szerk.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der Neueren Vorschung*. II. Berlin–New York, Walter De Gruyter, 1976. 3–100.

WALDSTEIN (1994)

Wolfgang WALDSTEIN: Römische Rechtswissenschaft und wahre Philosophie. *Index*, 22 (1994), 31–45.

WALDSTEIN (1996)

Wolfgang WALDSTEIN: Zur juristischen Relevanz der Gerechtigkeit bei Aristoteles, Cicero und Ulpian. In: Margarethe BECK-MANNAGETTA – Helmut BÖHM – Georg GRAF (szerk.): *Der Gerechtigkeitsanspruch des Rechts – Festschrift für Theo Mayer-Maly zum 65. Geburtstag*. Wien, Springer Verlag, 1996.

WALDSTEIN (2002)

Wolfgang WALDSTEIN: *Saggi sul diritto non scritto. Introduzione e cura di Umberto Vincenti*. Padova, Cedam, 2002.

WALDSTEIN (2007)

Wolfgang WALDSTEIN: Natura debere, ius gentium und natura aequum im klassischen römischen Recht *Annali del seminario giuridico dell'Università di Palermo*, 52 (2007), 431–460.

WALDSTEIN (2008)

Wolfgang WALDSTEIN: Zur Bedeutung des Naturrechts in der Entwicklung des römischen Rechts. *Iustum Aequum Salutare*, 4 (2008), 113–128.

WALDSTEIN (2010)

Wolfgang WALDSTEIN: *Ins Herz geschrieben. Das Naturrecht als Fundment einer menschlichen Gesellschaft*. Augsburg, Sanct Ulrich Verlag, 2010.

WALDSTEIN (2012)

Wolfgang WALDSTEIN: *A szívébe írva. A természetjog mint az emberi társadalom alapja.* Pázmány Könyvek. Budapest, Szent István Társulat, 2012.

WATSON (1992)

Alan WATSON: *The state, law and religion : pagan Rome.* Athens–Georgia–Rome, The University of Georgia Press, 1992.

WATSON – MOMMSEN – KRUEGER (1985)

Alan WATSON – Theodor MOMMSEN – Paul KRUEGER: *The Digest of Justinian I-IV.* Philadelphia, Pennsylvania, University of Pennsylvania Press, 1985.

WIEACKER (1996)

Franz WIEACKER: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit : unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung.* Jurisprudenz in Einzeldarstellungen. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1996. 2., neubearb. Aufl. von 1967, 2. unveränd. Nachdr.

WIEDEMANN – WANK (2013)

Herbert WIEDEMANN – Rolf WANK: Begrenzte Rationalität — Gestörte Willensbildung Im Privatrecht. *JuristenZeitung*, 7 (2013), 340–345.

XVI. BENEDEK (2009)

XVI. BENEDEK pápa: *Caritas in veritate* kezdetű enciklikája.
<https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=397>,
2009.

ZIMMERMANN (1996)

Reinhard ZIMMERMANN: *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition.* Oxford, Clarendon Press, 1996.

ZLINSZKY (1998)

ZLINSZKY János: *Ius privatum. A római magánjog története.* Budapest, Osiris Kiadó, 1998.

ZLINSZKY (2008)

ZLINSZKY János: Rechtsstaat Rom. In: EL BEHEIRI Nadja (szerk.): *Durch das römische Recht, aber über dasselbe hinaus.* Budapest, Pan, 2008. 105–118.

ZUH (2013)

ZUH Deodáth: Reális és transzcendentális Edmund Husserl Filozófiájában. A transzcendentális Idealizmus és a konstitúcióelmélet összefüggéséről. In: VARGA Péter András – ZUH Deodáth (szerk.): *Kortársunk, Husserl Tanulmányok a 150 éves Husserl filozófiájáról*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2013. 192–230.

PÁZMÁNY

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kar

Jog- és Államtudományi Doktori Iskola

Intézményi azonosító: F179633
1088 Budapest, Szentkirályi utca 28.

Nyilatkozat

Alulírott DR RADVÁNYI ANNA MÁRIA, neptun kód: FB8WX2, ezennel kijelentem, hogy a doktori fokozat megszerzése céljából benyújtott értekezésem kizárólag saját, önálló munkám eredménye. A benne található – másoktól származó – nyilvánosságra hozott vagy közzé nem tett gondolatok és adatok eredeti leőhelyét a hivatkozásokban (lábjegyzetekben), az irodalomjegyzékben, illetve a felhasznált források között hiánytalanul feltüntettem.

Kijelentem továbbá, hogy a benyújtott értekezéssel azonos tartalmú értekezést más egyetemen nem nyújtottam be tudományos fokozat megszerzése céljából.

E kijelentésemet büntetőjogi felelősségem tudatában tettem.

Budapest, 2024. március 1.

.....
aláírás